

Йўлнома
Муҳаммад Солиҳ

Муҳаммад Солиҳ

ЙЎЛНОМА

(Хотира)

III

2013

*Йигирма биринчи аср маънавият ва руҳоният асри бўлажак
ёки (умуман) бўлмаяжак.*

Малро

Бисмиллоҳир-рахмонир-роҳим

СЎЗБОШИ

Бу китобни ёзар экан, манба ва хужжатлардан деярли фойдаланмадим. Аниқроғи, фойдалана олмадим. Ватандан айрилиқ, сургун ҳаёти менга бу имконни бермади. Эсимда нима қолган бўлса, ўшани ёздим. Шу боис, йил-сана, исм ва ҳатто жуғрофий номларда ҳам янглиш нуқталар бўлиши мумкин, агар бўлса, азиз ўқувчидан ҳозирдан узр сўрайман.

Умр-йўл, одам йўловчидир. Мен йўлда кўрганлар-имни ёздим. Мазкур китобни биздан кейин айна йўлдан келаётганларга аталган ишоратлар, белгилар тўплами деса бўлади. Бу белгилар уларнинг йўлчилигида қўл келса, йўлда учрайдиган маъқул-номаъқул нарсалардан уларни огоҳ эта билса, бу китоб ўз вазифасини бажарган бўлади. Буни бажаролмаса, яхши ният билан йўлга чиққан бир қулини лоқақал унинг яхши нияти учун Оллоҳу Таоло афв этар, деган умиддаман.

Муҳаммад Солиҳ

декабр, 1999 йил, Осло, Норвегия.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1960-1982 йиллар

ТУРҒУНЛИКНИНГ ДОРИЛОМОН ЙИЛЛАРИ

Минг тўққиз юз қирқ тўққизнинг йигирманчи декабрида ўша пайтларда Урганч, бугуннинг Янгибозор туманида Беглар овулида туғилибман. Отам Мадамин Бег, раҳматли Бегжон Бегнинг ўғли, ўн ёшида отадан етим қолган. Шўролар ҳукумати 1928 йилда Бегжон Бегнинг ер-сувини мусодара этган, ўзини йўқ қилган.

Ижтимоий келиб чиқиши сабабли отамни совет мактабига олишмаган, бутун маълумоти «ҳафтияк» ва кейинчалик ўқигани ЧСБ (чала саводликни бигириш) курси даражасида қолган. Лекин 1942 йилда урушга кўнгили бўлиб кетган. 1943-да ярадор бўлиб қайтган, соғайганидан сўнг, 44-нинг бошида яна урушга кетган. Мен ундан: «бу ҳокимият ажодларимизни йўқ қилди, нега урушга кетдингиз?», деганимда, у: «овулда фақат хотинлар қолган эди, отамлашадиган улфат йўқ эди, зерикканимдан кетдим,» дер эди, раҳматли. Сталини жуда хурмат қиларди, аммо унинг 1945 йилда сўйлаган ғалаба нутқини «аввал рус халки...», деб бошлагани, отамнинг айгишича, «кўнгиларни бир пахса пастга тушириб» юборган. Шунга қарамай, 1953 йил 5 март куни жуда қайғули эди. Мен буни равшан эслайман, чунки ўша куни тўпиғимдан бир эшакари чақиб олган эди. Худди Сталин ўлимининг хабарчиси каби. Бу хабар «47» маркали радиомиздан ҳам келди ва уйдагилар хабарни қўшниларга айгишдан қўрққандилар. Отам нимани, кимни яхши кўрса, Сталинга қиёс қиларди, масалан, Аждар лақабли кучли ва қопоғон итимиз бўларди, «бу Сталинга ўхшайди, санғиб юрмайди, бўшатиб қўйсанг ҳам уй атрофидан узоқлашмайди,» деб мақтарди уни. Бу Сталиннинг Москвадан ташқарига чиқмаганлигига имо эди. Отамнинг диний тарбияси йўқ эди. Аммо фотиҳа сурасини биларди, у сўнгги йилларда намоз қила бошлаган эди. Оллоҳ ўз раҳматига қовуштиради.

Онам, Қаландар Сарикнинг қизи Оқилахоним, совет мактабида тўрт синф бигирган. Бирор ерда ишламаган, умри бола тарбияси ва меҳмонларга овқат пишириш билан ўтган. Отам улфатчиликни севарди.

Онам ҳам диний тарбия олмаган, аммо ҳар оқшом, уйку олдидан шу калималарни шивирларди:

*«Ётгаймиз, ё Оллоҳ,
Тургаймиз, ишиооллоҳ
Турар-турмас кун бўлса,
Ла илоҳа иллаллоҳ!»*

Онам шариатнинг ҳалол-ҳаром тамойилига мутассибларча амал қиларди. Бир куни окшом отам раҳматли, - у пайтда колхозда кассир бўлиб ишларди, - пахта терадиган этакка пул тўлдириб, уйга кириб келди. Ва этакни даҳлизнинг бурчагига ирғитди-да, хонасига кириб кетди. Этакдан бир нечта банкнот сочилиб ерга тушган эди. Бунни кўриб турган онам, Оллоҳ раҳмат айласин, бирдан кип-қизил бўлди, ҳиддатланди. Пулларни тез-тез териб олиб, этакка тикди ва менга ўгирилиб: «бор, укаларингни чакириб кел!», деди. Мен чакириб келдим. Узун-қисқа тўрттамыз қаторлашиб турдик. Онам бурчакда ётган бўҳчага қўлини бигиз қилиб: «шу пуллар бизники эмас, бу биз учун ҳаром пул. Бундан қайси бирингиз олсангиз, дарров кўлингизга яра чиқади, жуда ёмон яра, тушундингизларми?» деди. Тушундик, дедик биз.

Онам отамнинг хонасига кириб кетди ва бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқди. Қўлида яна пул бор эди: «бу пуллар отангизнинг маоши, бу ҳалол пул, сизлар ейдиган овқатга шу пул харжланади, тушундингизларми?», деди яна онам раҳматли. Биз яна «тушундик», дедик.

Бувим Шукур энанинг диний маълумоти мукамал эди. У ҳадисларга кирмаган диний афсоналаргача билар ва уларни ҳикоя қиларди. Масала, ҳазрат Алининг Хоразмда бўлгани ҳақидаги ҳикояга ҳаммамиз ишонардик. Шунингдек, энам «Хоразм тарихи» дея бизга ҳикоя қилган китобнинг кейинчалик «Китоби Дада Кўркут» эканини билдим.

1956 йилда мактабнинг биринчи синфига бордим ва мислсиз сабр билан яна ўн йил қатнадим. Еттинчи синфгача аъло, тўққизинчи синфгача ўрта ўқидим. Ўнинчи синфда эса, имтиҳонга мажбурлаб олиб кетишган эди. Бу «мажбурий хизмат» йилларида мени овунгирган нарса мутолаа эди. Отамнинг бор-йўғи иккита китоби бор эди - «Ўтган кунлар» ва «Умар ҳайём». Бу китобларнинг такрор-такрор ўқилиши менинг ғашимни келтирарди. Қолаверса, бу китоблар жуда зерикарли эди. Мен ўзимга бир манба ахтарар эдим, ҳеч адо бўлмайдиган манба. Овулдан уч чақирим узоқда, эски район марказидаги МТС

(машина-трактор станцияси)нинг кутубхонаси ўша манба экан. Бу кутубхонанинг битта мудир ва иккита муштарийси бор эди. Мудир олтмиш ёшлардаги бир кампир, муштарийлар - Бошқир шайх қишлоғидан тракторчи Саъдулла ва мен. Кутубхона, ичи қоронғи ва дунёдаги энг сокин кутубхоналардан бири эди. Китоб хиди одамни сархуш қиларди. Уларни пайпасларкан, хоҳлаган китобни олиш, бир эмас, бешта, ҳатто ўнга олиш мумкинлигини ўйлаб шошиб қоларди киши.

У кунлардан «Одерда баҳор», «Матонатли кишилар», «Олтин юлдуз», каби совет ватанпарварлигини, мадҳ этувчи рус ёзувчиларининг китоблари ва бир латиш ёзувчисининг «Ватанни қўмсаб» номли ҳазин романини эсламан. Яна бир эслайдиганим, кутубхонанинг деворларига ёпиштирилган, сарғайиб кетган плакатлар. Уларда атом бомбаси тушганда «противогаз»ни кийиш усуллари ва портлаш тўлқинидан бекиниш намуналари кўрсатилган эди.

Мен кутубхона жавонларини пайпаслар экан, дунёда Қариб бўҳрони вужудга келганини билмасдим. Жон Кеннедининг буйруғи билан американин ҳарбий кемалари Куба оролига яқинлашаётгани, Хрушчев бобомиз эса, бошида қолган энг сўнги сочларини юлаётганидан асло хабарим йўқ эди.

Дунё учинчи жаҳон урушига ҳозирланар эди. Мен эса, ўз урушимни бошлаб юборган эдим. Китобларда. Лекин мактабни ҳеч севоладим. Барибир аттестат беришди, аммо бу аттестат билан қаерга боришни билмадим. Мактабдошим Қурол Султоннинг маслаҳати билан Урганч пединститутининг адабиёт бўлимига кирмоқчи бўлдим. Имтиҳонларга тайёрланар эканмиз, Қурол шоир Р. Бобожоннинг рубойларини ўқиб берди. Бундай рубойни мен ҳам ёзишим мумкинлигини айтгандим, Қуролнинг жаҳли чиқди. Уни тинчлантириш учун уч-тўрт рубой ёздим. Шу баҳона, шеър ёзадиган бўлдим. Аслида, ҳеч шоирликка даъвогар эмасдим, рассомликни орзу қилардим. ҳозир ҳам даъвогар эмасман, аммо бўлар иш бўлди, беш-олтита китоб чиқди.

Шеър узок йиллар давомида менинг тарбиячим бўлди. Ҳеч мураса билмайдиган тарбиячим. Унинг шарофати билан аввал сентиментализм касаллигидан қутулдим. Ҳатто севги ҳақида гапирётиб ҳам, тиграмасликни ўргандим. Машқларимда «тигрок» сўзи жуда кўп, чунки, уни қанча кўп ёзсам, у менда шунча оз

коларди - ундан тозаланиб борардим. Агар китобларимда хиссиётли шеърлар бўлса, булар кутилган хиссиётдир. Бу гўзал дунёнинг хиссиёти. Жозибаси инсонни қулга айлангирган хиссиёт. Жозибаси пардага ўхшайди, орқасида кўрқинчли бир абадият. Кўрқинчли, чунки, инсонлар унинг нима эканлигини билмайдилар. Тўғрироғи, билишдан кўрқадилар.

Бу ёққа кел, қўл қўй, имзо чек,

Мана шу умр сенга ҳадия.

Кўрқма, ҳеч ким сўрамаяжак,

Нега келдинг дунёга?», дея...

Пулинг бўлса Эркни сотиб ол,

Тортиб олгин пулинг бўлмаса.

Ерда юргин, судрал бемалол,

Осмонда уч, кўнглинг тўлмаса.

«Нега келдинг дунёга?», дея

Сен ўзингдан сўрама фақат—

Бу савол даҳшатли бомбадай

Ман этилган заминда абад! (1983)

Одамлар «мен дунёга нима учун келдим?», деб ўзларидан сўрашга кўрқадилар. Мен ҳам кўрқардим. Етмишинчи йил бошларида фаранг олими Блез Паскалнинг китобидаги бир фикр диққатимни тортди. Сўзма сўз эсимда йўқ, тахминан шундай маъноси эди: «Инсон ўзининг бир пайтлар нақадар юксакликдан йиқилганини англаши учун бу дунёда яшайди».

Бу диний фикр мендаги кўрқувни деярли йўқ қилди. Кўрқув - жоҳиллик меваси. Мен етмишинчи йилларнинг интеллектуал жоҳилият талабаларидан бири эдим ва Паскалнинг фикри менга буюк кашфиёт бўлиб кўринган эди.

Албатта, Қуръони Карим борлигини билардим. Аммо унда нафақат инсоният тарихи ва келажаги, балки, ҳар бир «қуриган япроқнинг тарихи» ҳам ёзилганини билмасдим. Агар билганда эди, ақлимга сиғдира олмасдим, чунки бу ҳодиса инсон ақлига сиғмайди.

Бу Китоб пойига етиб келгунча юзлаб ширк тўла китоб босиб ўтишга тўғри келди. Диний тарбиям йўқ эди, деб ўзимни оқламайпман, буларни ёзаркан, тавба қилайпман фақат.

Шеър менинг тарбиячим эди. Аммо у таянч нуқтаси эмас эди. Эл қатори, мен ҳам бир таянч нуқтасига муҳтож эдим. Чунки, эл қатори мен ҳам адашганлардан бири эдим.

*...Эҳтирос қамчиси остида дир-дир
Титраётган туюдай, тушов оёқда,
Юришга мажбурмиз, юрмоққа мажбур,
Билмай, мағриб қайда, машириқ қаёқда.*
(«Адашганлар қўшиғи», 1983)

Бу изтироб худди қадимги юнон файласуфи Пармениднинг изтиробига менгзар эди. Парменид шундай нола қиларди: «Эй, худолар, мен сиздан ҳеч нарса сўрамайман, менга фақат битта Собитлик беринг. Бу тинмай ўзгараётган, ҳар турли рангларда товланаётган беқарорлик денгизида менинг ёпишиб олишим учун бир оғоч - бир барқарорлик, бир собитлик беринг!», деб ёлворарди шўрлик. Лекин унинг нолалари беҳуда эди, чунки, у собитликни Оллоҳдан эмас, худолардан сўраётган эди. Парменид политеизм (кўпхудолилик) замоннинг қурбони эди. Аммо ўзи англамаган ҳолда, Оллоҳни, бутун оламларни яратган ягона Оллоҳни - ягона таянчни излаётган эди.

Бундай таянчни совет даврида ўз динидан узоқлаштирилган одамлар ҳам излай бошладилар. Менга ўхшаганлар учун шеър бу изланишда воситачи эди. Шеър изланиш изтиробидан чарчамаслик учун бир танаффус эди. Шеър ташқарисида чексиз, юракни орзиқтириб юборувчи бўшлиқ бор эди.

Бу бўшлиқ бизнинг жондан севган дунёмиз эди. Жозибаси кўркинчли дунё.

*...Яна ўша давра, яна ўша май
Қуйилар ва парда тортар кўзингга
Ва яна иккинчи қадаҳ бўшамай,
Даҳшатли бир бўшлиқ тўлар кўксингга!
Шунда «чўрт» узилар давра лангари,
Муаллақ қолади қадаҳ-у қошиқ.
Қоронгида қўрққан бола сингари,
Ичингдан отилиб чиқади кўшиқ!
Кўзларинг олдида олис бир воҳа,
Овозинг етмайди, қуршайди лабинг,*

*Кўналга тополмай, учади оҳанг,
Юртидан қувилан сор бургут каби.
Овозинг бўғилса, қирилса томоқ,
Кўзларингдан оқа бошлайди қўшиқ.
Сен учун қўрқинчли энди тўхтамоқ,
Тўхтасанг, шу заҳот ютади бўшлиқ!*
(«Бир ухлаб турсанг бас», 1981)

Аммо тинмай қўшиқ айтиш мумкин эмас эди, тинмай йиғлаш ёхуд тинмай қаҳ-қаҳа отишнинг иложи йўқ эди. Қалб бир осойишталик истар, қутурган эҳтирос денгизида ҳалок бўлмаслик учун бир таянч истар эди. Инсонга муҳаббат, санъатга муҳаббат, хатто миллатга, ватанга муҳаббат ҳам қалбга бу таянчни бера олмасди. Қалб бир сўқир каби буюк изтироб ичида пайпасланар ва ўзининг асл кимлигини ахтарарди. Бир овоз унга «мен сенга ўқ томирингдан ҳам яқинман!», дея шивирларди, аммо у овоз соҳибини кўра олмас эди.

*Бир куч бордир тепада шаксиз,
Бир улуг қудрат бор, мавжуд муаққак,
Йўқса, не ўзимни сезаяпман ожиз,
Йўқса, нега бунча титрайди юрак?*
(«Демак», 1983)

Етмишинчи йилларда бу мажҳул сезгини жуда кўп ёш шоирлар яшаганига аминман. Аммо бу сезги шеърятда ҳеч қачон лейтмотив бўлмади. Гўё шеър, ўз йўлидан, уни ёзганлар ўз йўлидан юрарди. Шеър руҳоний бўлиши мумкин эди, аммо биз бундай бўлишимиз мумкин эмас эди. Биз ғурурнинг асирлари эдик. Тўғри сўзни сўйлаш ғурури, жасорат билан сўйлаш ғурури, ҳеч кимга ҳеч қачон бўйин эгмаслик ғурури, дўстга садоқат, душманга нафрат ғурури ва ҳаказо. Хуллас, биз бир олийжаноблар эдик, лекин сўқир қалб бунга тан олмас эди ва ўзига таянч ахтаришда давом этарди:

*Биз, ахир, ҳеч кимни ўлдирмадик-ку,
Лекин нега бизнинг қўлларимиз қон,
Гуноҳ қуши турар бош узра мангу,
Ёнаётган авлиёдай чирпинар виждон?*
(«Адашганлар кўшиғи», 1983)

Чунки, бизнинг ўша саналган барча олийжаноб фазилатларимиз ҳавода осилиб турарди. Бу фазилатларни кўядиган бир гўша, бир меҳроб йўқ эди. Бу фазилатларни қайд этадиган бир ҳакам, уни қабул қилиб оладиган ҳеч ким йўқ эди. Биз бу жаҳоҳирларни ҳавоий ғурурга омонот этгандик. Қалб, шу боис ёнаётган авлиёдай чирпинарди, шу сабаб гуноҳ қуши кетмасди устимиздан. Биз яхшилик ва ёмонлик нима эканини билардик. Аммо яхшилик қиларкан, уни ғурур ривоси учун қилардик. Ёмонликдан ўзимизни тияркан, ғурур ривоси учун тиярдик. Лекин қалб бу фаолиятнинг янглиш эканлигини англарди. У жиддийроқ иш билан шуғулланарди. У ўзининг қайси юксакликдан йиқилиб тушганини чамаларди. У ўзининг қибласини ахтарарди. Қалб бутун оламларни бор қилган Оллоҳ ривосини истарди.

Инсоннинг моддий умрига параллел ўлароқ, унинг маънавий умри ҳам мавжуддир. инсоннинг бутун ҳаёти шу икки умр ўртасидаги ихтилофлар заъжирига қурилган танаффуссиз (антрактсиз), бир актли фожеадир. Бу фожеанинг томошабини яна унинг ўзи - инсондир. Фожеанинг вазифаси - инсонга унинг қайси юксакликдан кулаб тушганини кўрсатишдир. Бошқа ҳеч бир вазифаси йўқдир. Қолгани инсон ихтиёридадир. У жасорат қилиб, бу юксакликка боқа олса, қутилди ҳисобланг. Агар жасорат қила олмаса, оташда абадий ёнажақдир.

Мен ўрта мактабни битириб, ўқишга кираман, деб юрганимда оташда ёнишдан қўрқмасдим. Астағфуриллоҳ. Аммо пединститут имтиҳонида йиқилишдан қўрқардим.

Кўрқув фойда бермади, пединститут мени конкурсдан ўтказмади ва колхозга қайтиб, у ерда ишладим. Бир йил кейин, 1967 да, Тошкент Университети адабиёт бўлимига кирмоқчи бўлдим. Биринчи имтиҳон иншо эди. Эркин темада «Ўзбек романчилигининг 1960-66 йиллар тараққиёти» мавзусида иншо ёздим. Бу бир диссертатсия мавзуси эди, уни биз оғзидан сариғи кетмаганларга қайси ақлли берган - билмайман. Ҳар ҳолда, ўша пайтларда машҳур бўлган «Эр бошига иш тушса», «Қора кўзлар» каби романларни мен ҳам ўқигандим. Иншони ёздим ва «тўрт» олдим. Қолган имтиҳонлар ҳам шундай бўлди, аммо яна конкурсдан ўтмадим. Кечки бўлимга қабул қилишди, аммо «кечки бўлим» бир ҳақорат туйилди. Ўқишдан воз кечиб, қишлоққа қайтдим.

1968 йил май ойида сочимни кириб олиб, «шонли» совет армиясига кетдим. Мажористоннинг Секишфехервар шахрига бориб тушдик. Аскарликда, муштлашувларни истино қилганда, эса қоладиган нарса кам бўлди, аммо 1968 йил август эсимда. Биз ўша кечаси Чехословакияга кирдик. Чехословакия истилоси советлар тарафидан август ойида эмас, май ойида режа қилинган эди. Бизнинг туманимиз (дивизия) май ойида Словакия чегарасидаги Хаймашкер номли Мажор шахрига келтирилган эди. Ва биз ҳар куни, ҳар соатда урушга тайёр бўлинг, дея буйруқ олгандик. Ким билан урушишимизни эса, фақат 20 август куни билдик. Бу уруш жуда кулгули бўлди. Братиславага кирганимиз заҳот бизнинг бўлимамизга телестудияни ишғол қилиш амр этилди. Биз «калаников»ларни шарақлатиб, телестудияга кирганимизда у ерда эшикбон кампирдан бошқа ҳеч кимни кўрқита олмадик. Бечора дағ-дағ титраб, қўлларини кўтарди, аммо ҳеч ким уни асирга олмади, чунки «қахрамон совет аскар» ўзига лойиқ душман ахтарарди. Бу «душман» телестудияда эмас, намойиш ва митингларда эди. «Душман» бутун бир халқ эди. Уни «қахрамон аскар» енга олмади, биласиз.

Шу йил ноябр ойида биз яна Мажористонга қайтдик. Аскарлик фойдали бўлди, у ерда рус тилини ўргандим ва ўз миллатимни танидим. Бир куни танаффус пайтида, биз дам олиб ўтирган майдон ёнидан пиёда аскарлар қисми ўтиб қолди. Уларнинг кўпчилиги ўзбек ва тожиклар эди. Бу йигитларнинг ўз тилидаги «чуғур-чуғури» бизнинг бўлимадаги русларнинг гашини келтирди, шекилли, биттаси «эй чурки, перестаньте болтать!», деб бақириб қолди. Менинг миямга қон урилди ва сакраб туриб, русни урганимни биламан. Бизни ажратишди. Мен шу дақиқадан бошлаб ўзимнинг муайян бир миллатга мансуб эканлигимни ҳис эта бошладим. Руснинг наздидаги «чурки» (тўнкалар) менинг миллатим эди. Уни «тўнка» дейишларига асло рози бўлмаслигимни англадим. Аскарликда жуда кўп шеър машқ қилдим. Машқларнинг савияси ниҳоятда паст эди, аммо улардан бир нечтаси 1968 йилда «Хоразм ҳақиқати» газетасида чоп этилди. Бу машқ гаупвахтага тушган ойларимда жуда қўл келди. Эни икки, бўйи уч метр катакда кундузлари тикка туриш ёки совуқ бетонга ўтириш мумкин эди. Вақт жуда секин ўтарди. Ҳар ким уни тезроқ ўтказиш йўлини изларди. Мен у ерда жуда кўп ёздим. Фақат аскарликдан

кайтганимдан сўнг ёзилганларнинг деярли ҳамасини йўқ қилдим. Биров ўқиб, «ахмоқ экан», дейшидан кўрдим.

1970 йилда аскарликдан қайтиб, уйландим. Ўша йил Тошкент Университет журналистлик бўлимига ўқишга кирдим. Университет ҳам мактабдай бўлди. Биринчи синф «аъло», иккинчи, учинчи ва тўртинчи «якши», бешинчи синф эса, жуда «ёмон» бўлди. Домлаларимни хафа қилмаслик учун имтиҳонларга бормадим, аммо худди мактабдагидай, барибир аттестат беришди. Лекин ҳар нарсада хайр бор, университетда кечган йиллар ҳам фойдали бўлди. Дунё адабиётини ўша ерда танидим. Бир-икки содиқ дўст орттирдим. Университет ҳаётидан ҳурмат билан эслайдиган бир нечта домла бор. Раҳматли Талъат Солиҳов, чэт эл адабиётидан дарс берарди, ғайбулла Саломов таржима санъатини ўргатарди. Ботирхон Акрамов классик адабиёт, Озод Шарофиддинов ўзбек совет адабиётидан ўқитарди. Гарчанд, Озод Шарофиддинов бизни ўқитмаган бўлса-да, уни жуда ҳурмат қилардик. Хусусан, Чўлпон шеърларини ҳимоя қилгани учун. Озод акага ўхшаган яна бир эркин фикрли ўқитувчи бор эди - Норбой Худойберганов. Талабалар уни ҳам севар эди. Умуман, расмий турмуш чизигидан сал чиқишга журъат этган кишига чуқур ҳурмат билан қарар эдик. Бир куни Университетга Абдулла Орипов келди, мушоира қилди. У шеърни чиройли ўқирди. Талаффузи тиник, сўзлари жарангдор бўларди доим. Навоий ҳақида шеърини ўқиркан, бир сатр келди, унинг охириги жумласи «қаламини кўрсатди, холос», деб тугалланганди. Яъни, Навоий ўзига қилич кўрсатганга қарши қаламини кўрсатади. Орипов «қаламини кўрсатди, холос», дер экан, ўнг кўлини кескин кўтариб, бошмолдоғини кўрсаткич ва ўрта бармоғи орасига тикди. Бу чиқиб қолган бармоқ, гўё қалам эди. Биз бу ҳаракатни дарров йўримладик. Бу бир исён эди, бизнингча. Минбардаги шоир бир қахрамон эди. Аслида эса, ҳеч ундай эмас эди. Ундай эмаслиги, 1980 йилда шоирнинг «Марказқўмга» деб аталган мадҳиясидан кейин маълум бўлди.

Ҳар ҳолда, биз қахрамонни кўришни орзу қилардик. Ўша етмишинчи йилларда ёзилган бир машқда шу орзу бор:

Бир бор экан, бир йўқ экан,

Қадим замонларда баҳодир ўтган экан...

Қора ўрмонларнинг бағрида

Арслон яшар экан баҳайбат...

Буви!
Нега баҳодирлар ҳаммаси
Фақат қадим замонларда ўтади?
Арслончи, қани ўша арслон,
Бувижон?
Нега у ярим тунда, гафлатда ётган
Мени уйғотмайди,
Наъра тортмайди?!
(«Бир бор экан, бир йўқ экан», 1975)

Аммо турғунлик йиллари эди, ҳеч ким наъра тортмасди, баъзан Брежнев чиқиб гапирарди. Лекин унинг овози наърага эмас, қариб, тиши тўкилган арслоннинг эринчоқ ирриллашига ўхшарди. Ундан одамлар кўркмас эди, фақат ҳурмат юзасидан кўркқан бўлиб кўринишарди. Брежнев ҳақидаги латифалар латифа эмас, унинг хаётида юз берган реал воқеалар эди. Бу воқеалар турғунлик даври деворларидаги энг гўзал безаклар бўлиб қолди.

Талабаликнинг илк йилларида Франс Кафканинг ҳикояларини таржима қилишга уриниб кўрдим. Бунга мени курсдош дўстим, фарғоналик Тўхтасин Азим рағбатлангирди. У мендан анча саводли, ғарб адабиётини яхшироқ танирди. ғарб адабиётини билиш нуктадонлик мезони саналарди ва биз ўз адабиётимиздан кўра кўпроқ ғарб адабиётини ўқирдик, тарбия шундай эди.

Мени Кафка жуда қизиқтирарди, чунки, ҳеч бир ёзувчига ўхшамас эди. Унинг «ижодий методи» нафақат сотсиалистик реализмни, балки капиталистик реализмни ҳам инкор қиларди. Кафка «минорани юқорига эмас, пастга қаратиб қуриш керак», дерди. У холда, бу иншоот минора эмас, кудук бўлган бўларди. Бу ғалати ташбеҳ менга кудук каби чуқур кўринди. Гўё инсон ташки (моддий) дунёга эмас, ўзининг ич дунёсига даъват қилинарди. Кафка қаҳрамонларининг пешонасида доим бир нарса ёзилган бўларди ва ҳеч ким бу ёзув маъносидан четга чиқолмади. Бундай қараш капиталистик дунёда туғилиб, худосизлар тарбиясини олган бир киши ифодасида жуда ғалати кўринарди.

Кафканинг ҳикоялари кўрқинчли эди, аммо биз севган хаётдан ҳам кўрқинчлироқ эмасди. Биргина фарқ - ҳикоя қаҳрамонлари ўзларини доим гуноҳкор ҳис этар, аммо гуноҳи

сабабини англамасдилар. Бизга эса, бу туйғу нотаниш эди. Кафка Оллохга ишонишни истаган бир атеист ва бу истакдан умр бўйи азоб чеккан бахтсиз интеллектуал эди.

Кафка унутилмас бир ёзувчи. Университетда мен ҳам хикоялар ёзишни машқ қила бошлаган эдим, аммо Кафкани ўқиганимдан кейин бу машқларни йўқ қилдим. Ўша даврда мени мутаассир этган ёзувчилардан яна франсуз Пол Валери ва австриялик Роберт Музилни айтишим мумкин. Уларнинг санъат ҳақидаги фалсафалари мен учун янгилик бўлди. Шунингдек, 1970 йилда «Иностранная литература»да босилган колумбиялик ёзувчи Габриэл Маркеснинг танҳолик ҳақидаги романи ҳам жуда қизиқтирди, аммо у Кафканинг ўрнини босолмас эди.

Умуман, етмишинчи йиллар логинамерика роман-чилиги дунёда катта донг чиқарди, лекин услуб жиҳатидан у йигирманчи йиллар Оврупо декаданс адабиётининг акс тасвири эди, холос.

Биз, талаба экан, адабиётдан янгилик истар эдик ва уни чет эл адабиётидан топар эдик. Замоनावий ўзбек адабиёти заиф бўлганидан, унинг тарбиясини етарли ола билмадик. Сал кейинрок, шеърларимиз босилиб, китоблар чиқа бошлаганида, бизни ғарбга тақлидчиликда айблашди. Бу тўғри эди, чунки совет адабиётида тақлид қиладиган асар йўқ эди. Бошқа тарафдан, бизнинг ёзганларимиз ҳаммаси ўзбекча эди ва мушоҳада тарзи ҳам «ғарбча» эмасди. Масалан, менинг «модерн» машқларим кўпинча халқ ибораларига қурилган эди. Халқдаги «ойнинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғи» иборасидан ясалган шеър, мана:

*Ёруғ бўлди ойнинг ўн беши,
Қолган ўн беши ҳам... ёруғ бўлди-ку!
Мен бир камсуқум киши,
Юрагим қувончга тўлди-ку.
Эрта қувонибман, қаранг-ки,
Мукаммал экан дунёнинг иши -
Мана, ой ўн беши қоронғи,
Иккиланиб турар қолган ўн беши. (1983)*

Аммо 70-йилларда биз, шеърда айтилганидек, «камсуқум» эмасдик. Мавжуд адабиёт бизга янгилик бермаса, бу янгиликни ўзимиз яратишга қаттиқ бел боғлагандик. Бу иддао амалга ошдими, йўқми, буни адабиётчилар билса керак. Қайта куриш

бошланганидан кейин адабий жараёни кузата олмадим. Университетни бир амаллаб тугатдим.

Аттестагда «журналист» деб ёзилган бўлса-да, бирор журнал ишга қабул қилмади. Шунингдек, совет меҳнат қонунида «шеър ёзувчи» деган касб ҳам йўқ эди. Хоним бир барқарор турмуш истарди ва ҳақли эди. Менинг ҳаётимда эса, йўқсилликдан бошқа барқарор нарса йўқ эди. Ишкилиб, биз айрилдик. Бу никоҳдан учта фарзандимиз бор - Нигор, Жалолиддин, Жамолиддин.

Иккинчи марта уйланар экан, анчагина андишали эдим, чунки, барқарорликка ҳануз эришилмаганди. Аммо бу хоним анча дипломат чиқди, йўқсиллик билан тил топишди. Бу никоҳдан иккита боламиз бор - Умида ва Темур. 1975 ва 1977 йил май ойига қадар Ғ. Ғулом нашриётининг ишлаб чиқариш бўлими, «Физкультура Ўзбекистана» газетасининг хабар бўлимларида ишладим. Аммо ҳеч бир ерда «меҳнат дафтарчаси» ололмадим. Бунинг сабабини ҳанузгача билолмайман.

1977 йил биринчи шеърӣ тўпламим чиқди ва ўша йил Ёзувчилар Союзига аъзо бўлдим. Шу йили Москвадаги «Высшие литературные курсы» деган ўқишга кетдим. Бу ўқиш стипендияси мен ишлаб олган маошимдан кўп, 150 рубл эди. Ҳар икки ойда Тошкентга келардим, оиламга совға ўлароқ гулдаста эмас, 10-15 кило ғўшт келтирардим. Оила бундан бахтиёр эди, мен эса, ўз уддабуронлигимдан ғурур туярдим. Лекин бу дориламон икки йил тез ўтди ва кунимиз яна қалам ҳақига қолди. Шунга қарамай, биз уйда жуда бахтиёр яшардик ва Оллоҳга шукрлар бўлсин, ҳеч қачон ўзимизни қашшоқ сезмадик. Бундан туйғуланиб кетиб, шундай шеър ҳам ёзган эдим:

Сен ва мен биламиз, севгининг

Тимсоли мажнунтол эмаслигини.

*Сариқ гул - айрилиқ, қизил гул - учрашув,
дегани эмас.*

Айт, уларга, тушунтир севгимим,

Биз қандай севгандик бир-биримизни

Қандай севган эдик.

Гуллари юлинган оламда! (1980)

Етмишинчи ва саксонинчи йилларда қалам ҳақига яшаш мумкин эди. Ҳатто баъзи халқ қаламкашлари бой яшардилар. Улар

социалистик ватан олдида қилган хизматига яраша хусусий уй, дача, машина сотиб олишлари мумкин эди. Нашриётлар давлат тарафидан молиявий таъминланарди, адабиёт ва унинг ташвиқоти давлат иши эди.

Етмишинчи йиллар бошида бизнинг тўпланадиган жойимиз кандакор Омон Азизнинг Чилонзордаги ертўласи эди. Бу устахонада Омон Азиз билан Собиржон деган хайкалтарош йигит ишларди. Давра унча кенг эмасди, гурунларда доим рассом Исфандиёр, доим раҳматли Шухрат Абдурашид, доим олим Бегжон Тошмуҳаммад, албатта Рауф Парфи, баъзан бошқалар ҳозир эдилар. Бир куни фожеа юз берди ва Собиржон ертўлада ўзини осиб қўйди, Оллоҳ раҳмат қилсин. Бу воқеадан сўнг Омон Азиз Руставелли кўчасидан бошқа ертўла топди ва мажлисимиз ўша ерга кўчди.

ИДЕАЛИСТЛАР

Омон Азизнинг ертўласида жуда кўп шароб ичиларди. У ерга келган, албатта, бир шиша кўтариб келарди, бу бир ёзилмаган қоида эди. Шароб интеллектуал суҳбатнинг хамиртируши эди.

Суҳбат, асосан, адабиёт ва санъат ҳақида, яъни, бизнинг ҳаётимиз атрофида қуриларди. Бу ерда ҳар ким ўзини ҳоҳлаган буюкликда кўриши, ҳоҳлаган юксакликда тасаввур қилиши мумкин эди. Масалан, рассом Исфандиёр жунбушга келиб, «мен доҳий бўлиб туғилган бўлсам, нима қилай, менинг айбим нима?» деб атрофга қараганда, ҳеч ким унга эътироз қилолмасди.

ОРЗУ

*Айвон оддий бўлса - бўлмаса, тўри,
Ундан ҳам оддийроқ бўлса дўстларинг.
Оёқ уйқаштирган кимнидир кўриб,
Киноя қилмаса, зийрак кўзларинг.
Тепангда чайқалиб турса бир фонус,
Ҳоҳламаган қўйиб, ҳоҳлаган ичса.
Суҳбатлар тугилса ўзидан-ўзи,
Улар ўсимликка ўхшаб ўсишса.
На енгилтак бўлсак, на-да такаббур,
Бир текис жимирлаб турсайди этлар.*

*Осмонга тикилиб, одамлар каби
Ёзиб ўтирсайдик ойдин сонетлар...*
1977 («Оқ кўйлақлар», 1980)

Исфандиёр ҳақиқатдан ҳам ажойиб rassom эди. Хусусан, табиат тасвирлари, хусусан, унинг дарахтлари, ҳар бири бир одам каби ўз характерига эга бўларди.

Рауф Парфи 70-йиллар ўзбек шеърятининг байроқдорларидан эди. Аммо у Исфандиёрдай ўз буюклигини фош қилиш даражасида соддадил эмасди. Ўша йиллари Нозим Ҳикматнинг «Инсон манзаралари» деган асрини ўзбекчага таржима қилаётганди. Туркия образини бизнинг даврамизга Рауф Парфи олиб кирди. У қрим-татарларнинг ҳам миллий ҳаракатидан хабардор эди. Ҳаракат ичида дўстлари бор эди. Мен пантуркист Исмоил Гаспирали ҳақидаги илк маълумотларни ҳам ўша йилларда эшитгандим. Кейинроқ мансуб бўлганим авлод учун идеалга айланиши керак бўлган турк қавмларининг бирлиги ғояси ўша ертўлада романтизм тумани аро элас-элас кўрина бошлаганди.

Етмиш иккинчи йил эди, янглишмасам. Тошкент Университетининг фалсафа факултетини тугатган хоразмлик Тоҳир Карим бир янгилик топиб келди. «Озодлик» ёки «Америка овози» радиосидан хабар эшиттирилибди. Унда айтилишича, туркиялик бир сиёсий лидер Хитойга бориб, у ердаги уйғурларнинг ҳақ-хуқуқлари тикланишини талаб қилибди. Оти Алпарслон Туркаш, ўзи полковник экан.

Полковник Алпарслон Туркаш.

Бу ҳарбий унвон ва антик исм, ҳали туркчилик ва Туркия ҳақида ибтидоий тасаввурга эга бўлган зехниятимизда ғалати аксадо берганди.

Фитрат ва Чўлпон асрларидаги ғоялари биздан гизли эди. Уларнинг тирик қолган замондошларида эса, бундай бир ғоя йўқ эди, балки, шунинг учун ҳам тирик қолгандилар. Лекин шунга карамай, совет мафкурачилари ҳар ўн йил, ўн беш йилда гуманитар жабҳада пантуркизм вирусига қарши «дезинфекция» ўтказиб туришарди.

Етмиш биринчи йили «Қизил Ўзбекистон» газетаси «Гулшандаги шумғия» деган бир фелетон босди. Унда шоир Чўлпон Эргаш «фош» қилинганди. Унинг майиший бузуклиги,

хотинидан ажралгани, иккита паспорти борлиги хақида хабар берарди фелетон. Лекин мақоланинг муаллифи номаълум эди, лақаб билан чиққанди. Бу лақаб ортида КГБ турганини ҳамма биларди.

Чўлпон Эргаш шоир сифатида ҳеч қачон очиқ миллиятчилик ҳам, туркчилик ҳам қилмаган. Аммо шеърларидаги баъзи мажҳул имо-ишоралар хушёр сензуранинг манглайини тириштиргани шубҳасиздир. Чўлпон Эргашнинг миллиятчилик таърифи ўзига хос эди. «Миллиятчилик ҳам тракторчилик каби бир иш-да, бунинг нимасидан кўрқишади, билмайман», дерди у муғомбирона илжайиб. Бу илжайиш бизнинг миллий руҳдаги шоирларимиз ёзиш услубининг рамзи эди. Уларнинг чиқишларидаги киноя, истехзо, қочирим ва барча нимкоронғи жумлалар Чўлпон Эргаш илжайишининг ўзгинаси эди.

Чўлпон Эргаш фелетондан кейин яна ҳам муғомбирок илжаядиган бўлди. Шеърларидаги имо-ишора шу қадар чигаллашди-ки, буни миллиятчи шоирми ёки коммунист ёзаяптими, билиб бўлмасди. Мен Чўлпон Эргаш ва Рауф Парфидан ёшроқ бўлганим учун максималист эдим, шеърда фикрни бу қадар яширишга ҳожат йўқ, деб ўйлардим. Лекин уларнинг ўз фалсафаси бор эди, шеърни қанақа ёзишни мендан яхшироқ билишарди.

Масалан, Чўлпон Эргаш «ўз ватанида бегона» халқини шундай тасвирларди:

*Хайр энди, ўғломим, хайр, яхши бор,
Сен бор-ки, жон сақлар муштумдек жоним,
Ҳамиша мени деб топганинг озор,
Ўз уйингга ўзинг сизмайсан доим.*

Ёки мустамлакадан озод бўлиш хаёлларининг тасвири:

*Узоқ-узоқларда гумбур-гумбурлаб,
Пар-пар ёришмоқда кўклар дам-бадам,
Отлар кишнамоқда, дупур-дупурлаб...*

Унинг китобларининг номи ҳам жуда беозор, яна ўша илжайишга ўхшарди: «Умид чироғи», «Баҳор орзулари» ва ҳақозо.

Миллиятчилик бобида Чўлпон Эргашнинг бутунлай тескараси бўлган бир ёзувчи бор эди - Мамадали Маҳмудов, ўз ҳисларини мутлақо яшириб билмасди. «Боғдон кашқир» деган бир қисса ёзганди, ундаги бош қаҳрамон Самарқанд бўзқирларида

от чопирган бир босмачи эди. Қиссанинг номидан бошқа ҳар ерида босмачининг ҳатти-ҳаракатлари завқ билан тасвирланарди. Айгиш мумкин-ки, жуда содда, ҳатто жўн тасвирланарди. Бу китоб 70 йиллар охирида чоп қилинди ҳам.

Мамадали ўзи софдил, яхши инсон. Биз, Ғарб таъсирида бузилган кишилар, унинг ниқобсиз миллиятчилигини танқид қиларкан, жуда жаҳли чиқарди, лекин кек сақламасди.

Етмиш тўрт ёки етмиш бешинчи йилда Мамадали ёш ёзувчи сифатида Туркиядан келган ёзувчилар делегатсияси билан кўришганди. У «Тошкент» меҳмонхонасининг балконида турк ҳажвчиси Азиз Несинга имо-ишора билан Ўзбекистонда миллий туйғуларнинг оёқости қилинганини англади. «Лекин Азиз Несин, баччағар, ҳеч реаксия кўрсатмади, балки, КГБдан кўрққандир», деганди Мамадали.

Аслида, Азиз Несин КГБдан эмас, Мамадалидан кўрққанди. Несин сотсиалист эди, Туркиядаги миллиятчилар мафкуравий ракиблари эди. Совет тузуми Азиз Несин каби романтик-сотсиалистлар учун энг одил тузум бўлиб кўринарди. Совет КГБси ёзувчилар Союзи воситасида Несин каби истеъдодли ёзувчиларни Советлар тарафига тортиш учун уларга турли мукофотлар бериб, саруполар кийдириб турарди.

Лекин ўзбек миллиятчилари учун бунинг аҳамияти йўқ эди. Улар Туркиядаги соғ-сўл ғовғасидан хабарсиз эдилар. Туркиядан ким келса, ҳаммаси туркчи бўлиб кўринарди уларга. Чунки, туркнинг туркчи бўлишини табиий ҳол, деб ҳисоблашарди. Нозим Ҳикмат ва Азиз Несинлар ўзбек миллиятчиларининг севимли шоир-ёзувчилари эдилар. Чунки, улар туркча ёзардилар.

Ўзбек миллиятчилари Нажиб Фозил ёки Нихол Отсиз асарларини умуман ўқимагандилар, чунки, уларнинг китоблари русчага ҳам, ўзбекчага ҳам таржима қилинмаганди. Бунга Москва рухсат бермаганди.

Туркия биз учун бир муқаддаслик касб этар эди. Туркия - турк қавмлари иншо этган ягона мустақил давлат эди. Туркияда давлат тили турк тили эди. Ҳамма туркча гаплашар, туркча ёзар ва туркча мушоҳада этар эди. Туркиянинг табиий бойликларини ҳеч ким ташиб кетмаётганди, Туркия мустамлакачилар учун хом-ашё манбаи эмасди, ўзи ишлаб чиқарувчи, истеъмол қилувчи ва ташқарига ихрож қилиш кучига соҳиб бир ўлка эди. Биз, ёшлар

Ўзбекистонни тушимизда қандай кўраётган бўлсак, Туркия ўшандай бир мамлакат эди. Туркия бизнинг истиқлол ҳақидаги орзуларимизнинг реал модели эди. Шу боис биз Туркияга оид нима бўлса, ҳеч бир тафтишсиз, танқидсиз автоматик равишда мусбат қабул қилаверардик.

Мустамлака остидаги халқлар ўз панжаларини сўриб яшайдиган айиқлар каби, ўзи яратган идеаллар билан озиқланиб, юз йиллар давомида этник ва маданий қиёфасини йўқотмасдан яшай олганлар.

Биз мустамлака ўлканинг фарзандлари эдик. Халқимиз бу кулликдан эртами-кечми кутулиши керак эди. Ҳар ҳолда, биз шундай орзу қилар эдик. Биз пахта майдонларида бошини эгатдан кўтаришга вақт тополмаган ўша хокисор, содда ва олийжаноб халқнинг масъуллари эдик. Ҳукумат, ўзбек Компартияси, кўғирчоқ раҳбарлар бизнинг шеърларимизни, улардаги миллиятчи руҳни бир чақага олмасди, бизнинг устимиздан очикчасига кулишарди, аммо биз шу халқ учун жавоб берадиган биздан бошқа ҳеч ким йўқ, деб ўйлар эдик.

70-йиллар бошида шоир Рауф Парфи туркчадан таржима қилган «Инсон манзаралари» ўзбек туркчиларининг изтиробларини ифодалар эди. Гарчанд, бу асарнинг муаллифи Нозим Ҳикмат ўз асарида Рауф Парфи ва унинг ғоядошларига диаметрал қарши ғояни олға сурган бўлса ҳам, бу асар туркчада ёзилганининг ўзи етарли эди. Туркчада ёзилган нарса туркларга қарши бўлолмасди гўё. Тил фетишизми шу қадар кучли эди. Тил - ватан эди, тил - мустақиллик эди, тил - миллат эди.

Мен 1993 йилда Анкарада раҳматли Алпарслон Туркаш билан биринчи марта учрашдим. У менга 1992 йил Туркия Бош вазири Сулаймон Демирел хайъатида Тошкентга боргани ва мени кўролмаганини айтди. «Сиз билан кўришмак истагандим, кўриштирмадилар, Муҳаммад Солиҳ чет элга кетган, дейишди. Кейин ўргансак, сиз уйингизда экансиз, мени алдашибди», деди.

20-аср туркчилигининг йўлбошчиси саналган бу собиқ полковник, Туркиядаги Миллийатчи Ҳаракат Партияси раиси етмиш ёшдан ошган эди. Унинг сиймосида узун муддатли қамоқ ва сургун йиллари ғаройиб нақш солган эди. Бўғиқ овозида бир қадимийлик бор эди. Уни антик олтой турклари аъналарига кўра, Бошбуғи дея эъзозлашар эди.

Мен ундан 1972 йили Хитойга бориб, уйғурларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилдингизми, деб сўрадим. Бошбуғи «йўқ, Хитойга ҳеч қачон бормаганман», деди.

Унга талабалик йилларимдан ўша хотирани ҳикоя қилдим. Жуда таъсирланди. Демак, қирқинчи йиллардан бошлаб туркчилик идеаллари учун чекканим изтироблар бекорга кетмабди, деб ўйлаган бўлса, ажаб эмас. Гап шунда-ки, Ўрта Осиё турклари мустамлаканинг энг турғун даври ҳисобланган 70 - йилларда ҳам ўз ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қила оладиган қаҳрамонларни кутишда давом этган. Улар пайдо бўлавермаганидан кейин, уларни хаёлида ярата бошлаган. Алпарслон Туркаш Ўрта Осиё турклари масаласини Туркияда илк бор кун тартибига қўйган сиёсий лидер эди. Бунинг учун «миллий шеф» Исмат Инъуну ҳукумати тарафидан каттиқ қийноқларга учраганди. Ўрта Осиё турклари бу воқеаларни иккинчи, учинчи манбадан, элас-элас эшитганди, аммо шунинг ўзи етарли эди. Хуррият истаган турк қавмларининг узоқдаги полковник ҳақида афсоналар тўкиши учун етарли эди.

ЎЗБЕКЧИЛИК

Ўзбекчилик совет идораси тарафидан энг кўп қўллаб-қувватланган мафкура эди. Худди қозоқчилик, туркманчилик, тожикчилик ва ҳақозо каби. Бу Ўрта Осиё қавмларининг бирлигига, Ўрта Осиё пантуркизмга ва умматчиликка қарши халқнинг ўзидан чиқарилган бир «соп» эди.

Аммо на пантуркизм, на-да умматчилик советлар қўрқадиган даражада кучли эди. Ҳар иккаласининг илдизини болшевиклар 10-20 йиллардаёқ шафқатсиз болталаб ташлагандилар. Бу мафкураларни тамсил этган юзларча зиёли ва уламо қатл этилганди. Кутубхоналар мусодара қилиниб, китоблар ёқишганди. Оқибатда, туркчилик ва умматчилик ғоя сифатида кенг қамровли бўлса-да, реал ҳаётда жуда тор доирада қолиб кетганди.

Советларнинг ижоди бўлмиш ўзбекчилик 70 йилларда ўз раванқининг энг юксак чўққисига эришганди. Ўзбекчилик руҳи илмнинг гуманитар жабҳаларида, санъатда, айниқса, адабиётда жуда кучли эди.

Ўзбекчилик совет стратеглари тарафидан тожикчиликка, тожикчилик эса, ўзбекчиликка қайраб туриларди. Бобожон Ғофуровнинг «Тожиклар» деб аталган «тарихий асари»

Ўзбекчиликни ривожлантиришда катта рол ўйнади. Бизнинг ўзбек олимларимизнинг миллий руҳдаги монографиялари ҳам тожикчиликни қувватлантириб турди.

Шоир Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» деган шеъри 1970 йилда ёзилган бўлса ҳам, 80-йиллар бошигача долзарб шеърлардан бўлиб қолди. Бу бир оз жўн шаклда, ҳамма тушунадиган ўзбекчиликни тарғиб қилган долзарб асар эди. «Бошда дўшим, ғоз юраман гердайиб», дер экан, шоир ундан кейин нима қилишини айтмасди. Чунки, ундан кейини муҳим эмасди. Бошга дўппи кийишнинг ўзи бир исён эди. Гердайишнинг ўзи бир инқилоб эди. Фақат тожиклар ҳам дўппи кийишарди. Улар кийган дўппи Воҳидов кийган дўппидан ҳеч фарқ қилмасди. Лекин тожиклар ўзбеклардан «фарқ қилиш»га мажбур эдилар. Бу мажбурият «тожик» этнонимининг «тож» сўзидан келиб чиққанлиги ҳақидаги афсонани яратди. Яъни, сизнинг фахрингиз чиг дўппи бўлса, бизники тождир, дейишди биродарларимиз.

Аслида, дўппи ҳам, тож ҳам оригинал образ эмасди. Советлар гуржи гуржилар «черкеска»сини, туркманлар чўгирмасини, украинлар ёқаси хошияли кўйлагини кийиб, худди Эркин Воҳидов каби ёки ундан ҳам ғозроқ, ундан ҳам гердайиброқ юравердилар. Ва ҳаммаси бунини миллий ғурур деб билишарди. Ғурурсиз ҳеч ким йўқ эди. Ҳатто Узоқ Шарқ музликларида истикомат қиладиган қабилалар ҳам ўз пўстинлари билан ғурурланиш учун бир йилда бир марта Москвага келиб-кетишарди. Москва совет халқининг миллий ранг-барангликни сақлаган ҳолда ҳамжиҳат яшаётганини дунёга шу услубда намойиш қиларди. Яъни, халқларнинг миллиятчилиги руслар изн берган доира ичидагина ҳаракат қиларди. Лекин Совет империясининг қулашида бу «чекланган миллиятчилик» асосий роллардан бирини ўйнади.

«ЁШЛИК»НИНГ ИНТИҲОСИ

70-йиллар ўргаларида янги дўстлар орттирдим. Бу ҳар хил характердаги одамларни бирлаштирган нарса нималигини белгилаш қийин. Ҳар ҳолда, улардан ҳеч бири расмий адабиёт ёки санъат вакили эмасдилар. Ҳеч маддоҳ эмас, нон учун санъатни восита қилмаган одамлар эди. Энг муҳими, улар совет тузумида бир шахс нақадар эркин яшаши мумкин бўлса, у қадар эркин яшай билардилар. У пайтда «Гулистон» журнали чиқарди ва бизнинг

«эркин» карашларимиз кўпинча ўша журналда босиларди. Унинг муҳаррири Асқад Мухтор либерал тушунчали одам бўлгани учун бизнинг «изланиш»ларимизни кўриб, кўрмаганга оларди. Лекин керак бўлса, «тепа»нинг ҳам кўнглини олишни унутмасди. Асқад ака туғма шоиргина эмас, туғма муҳаррир ҳам эди. Битта сўз билан бутун бир матнни чаппа қилиб ташларди. Менинг бир шеъримда қахрамон намойишда ўз севгилисини кўриб қолгани тасвирланарди:

«Башара, қиёфа, юзлар ичидан

Сенинг чеҳранг сузиб чиқади».

Асқад ака бунди: «*Сенинг чеҳранг сузиб чиқади, Ленин!*» деб ўзгартириб, ҳеч қачон «Ленин» сўзини ёзмаганман, деб ғурурланиб юрган каминани анча уялтирган эди. Барибир, «Гулистон» узоқ вақтгача бизнинг асосий минбаримиз бўлиб қолди.

Биз ёш эдик, ёшлик бир имтиёз эди. Бизга ҳеч ким эътибор бермасди, бунданфойдаланиб хоҳлаган нарсамизни ёзар ва чоп қилдирадик ҳам. Албатта, тузумни ағдариб ташлашга даъват қилмасдик, лекин унга чўнтак ичида мушткўрсатишимиз мумкин эди. Баъзи хушёр танқидчилар бундан хафа бўлиб, «чўнтагингиздагини тушунтириб беринг!», дея хитоб қилган пайтлар ҳам бўлди. Бу «навқирон» ёшлигимиз жуда узоқ, 1984 йилгача давом этди. Ўттиз беш ёшда ҳам ёш бўлиб юриш фақат бизнинг жамиятда мумкин эди ва бу имкониятдан биз тўла фойдаландик. Аммо саксон тўртинчи йил ёшлигимиз бирдан «таққа»тўхтади. Кремлда ҳокимият ўзгарди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1983-1993 йиллар

АНДРОПОВ ВА ЧЕРНЕНКО

Брежневдан бўшаган тахтга ўтирган Андропов Совет давлатини турғунликдан кутқариш учун бел боғлаган илк раҳбар эди. У КГБнинг собиқ раҳбари ўлароқ, бу бепоён давлатнинг қаерида нима қимирлаётганини ва нега қимирлаётганини биларди. Бу билги унинг учун бошқа раҳбарларга нисбатан аниқроқ ҳаракат қилиб, яхшироқ натижага эришиш учун бир омил эди.

Совет иқтисоди ошно-оғайнигарчилик, кўзбўямачилик ва порахўрлик чанғалида, деярли ўсишдан тўхтаганди. Қолаверса, оғир саноатнинг катта қисми ҳарбий кучни оширишга йўналтирилганлиги учун бу бирёқламалик табиий ресурсларни хомашё ўлароқ пуллаш эвазигагина мувозанатга солинарди. Аммо, шунга қарамай, қуролланиш пойғаси Совет давлатининг тинқасини қурибди ва 80 йилларга келиб, коммунист раҳбарлар бу пойгада мағлубиятга учраганларини англадилар. Кейинроқ Горбачев ҳукуматининг АҚШ билан узоқ манзили ракеталарни қисқартириш шартномасига имзо чекиши Горбачевнинг тинчликсеварлиги эмас, Совет иттифоқининг заифлашуви сабаб бўлганди.

Андропов совет империясининг мингларча километрларга чўзилган бошқарув иплари салқиб қолганини биларди. Уларни таранг тортиб мустаҳкамлаш учун, биринчи навбатда, кадрларни янгилаш эҳтиёжи туғилганди. Бу кадрлар Москвага содиқ, иложи бўлса, руслардан бўлса, янада яхши бўларди. Андропов ташаббус қилган, аммо сўнгигача етказолмаган бу янги кадрлар сиёсатини Черненко, ундан кейин Горбачев ҳукуматидаги «иккинчи одам» Егор Лигачев давом эттирди.

Андропов совет жамиятидаги порахўрлик, танбаллик, ингиломсизлик ва кўзбўямачиликка қарши курашни ҳам режалаштирган эди. Бу режани амалга ошириш учун қилинган илк тадбиқотлар шунини кўрсатди-ки, порахўрлик илдизи мавжуд сиёсий тузум илдизи билан битишиб кетган экан. Танбаллик ҳам совет ишлаб-чиқариш системасидаги «ишласанг ҳам, ишламасанг ҳам маош келаверади», деган совет кишинининг дунёқараши маҳсули экани маълум бўлди. Кўзбўямачилик ва ингиломсизлик инсон

зотининг хусусий мулкка бўлган инстинктларини ўлдирлиши оқибатидан бошқа нарса эмас.

Андропов ҳокимиятга келган заҳотиёқ биринчи бўлиб, танбалликка ва ингиломсизликка қарши «ўт очди». Масалан, кундуз кунлари кинотеатрларга кириб, томошабинларнинг қаердан келгани-ю, иш пайтида нечун кино кўраётганликлари тафтиш қилина бошлади. Давлат маъмурлари ва ишчиларнинг ишга вақтида келиб, вақтида кетишини назорат қилиш одат тусига кирди. Кўчаларга «ингилом - маҳсулдорликнинг гаровидир», деган примитив шиорлар осиди.

Аммо бу касалликнинг сабабига эмас, унинг оқибатига йўналтирилган беҳуда уринишлар эди.

*Ахир иш кутмоқда, давлатнинг иши,
Хотин зир югурар, мен ураман дўқ,
Балконга қарайман, тиришиб -
Ҳали ҳам кўйлагим қуригани йўқ!
Ахир кутиб турар давлатнинг иши!
Кўйлак-чи, буғланиб тамом бўлмас ҳеч.
Қандайдир дазмолнинг хиёнатидан
Давлатнинг ишига бораманми кеч?!
Яна идорага етиб боргунча,
Шиорларга ҳам қарашим керак,
Токи, иш олдидан, ҳеч бўлмаганда,
Илҳомланиб олсин бу юрак!
1981 («Орзу фуқароси», 1990)*

«Қаттиққўл йўлбошчи» сифатида танила бошлаган Андропов ўз қаттиққўллигини охиригача кўрсатолмади, йил бошида вафот этди. Ўрнига Черненко келди. Унинг ҳам ёши бир жойга бориб қолганди, аммо, барибир, Совет Итifoқи Компартиясининг Генерал Котиблигига сайланди. Бу шахсда тирноқнинг учидай ҳам хайбат йўқди ва шу қадар кўримсиз эдики, халқ унинг Алексейми ёки Андрей Черненко эканини эслолмай қоларди.

Ўзбекистонда ҳам вазият шунга ўхшаб кетарди. Ўзбекистонга узок йиллар раҳбарлик қилавериб, худди жумҳуриятнинг гербидаги пахта ва буғдой бошоқлари каби бир маъжозга айланган оқсочли Шароф Рашидов ўлимидан кейин,

унинг жойини бир экономистми, ёки инженерми, эгаллади. У бир неча йил рахбарлик қилган бўлса-да, жумҳуриятнинг на сиёсий, на ижтимоий ва наиктисодий ҳаётида из қолдирди. Албатта, бу шахсга адолатсизлик қилган бўлмайин, балки ўша давр бир ўтиш даври бўлгани учун бу рахбарнинг юлдузи кулмагандир. Балки, «из» қолдирмагани яхши бўлгандир. Бугун, 90 йиллардаги раҳбаримиз каби из қолдирса, нима қилардик?

АДАБИЁТ ФЕТИШИЗМИ

Минг тўққиз юз саксон тўртнинг март ойи эди. Дўрмондаги ёзувчилар уйида илҳом парисини кутиб кун ўтказаётган эдим. Ишим унча қийин эмасди, ўша илҳом париси келганда саккиз ёки ўн қаторлик бир шеър битсам, кўнглим жойига тушарди-қўярди. Тасаввур қилинг, ўттиз бешга кирган девдек йигит учун қофияланган ёки ҳатто қофияланмаган «поэтик» матн етарли эди. Яъни, бугунги куним бекорга ўтмади дейиш учун ва ҳатто дунёдаги энг буюк ишни мен қилаяпман, деб ҳаёл қилиш учун ҳам етарли эди.

Аслида, Дўрмонда «буюк ишни мен қилаяпман» деб ўйламаган бирорга ёзувчи йўқ эди. Аммо бундай ўйлаш учун ҳаммага ҳам «саккиз қатор» кифоя қилавермасди.. Масалан, Пиримқул Қодир кунига дейлик, 15 саҳифа наср, Шукур Холмирза дейлик 10 саҳифа наср, шоир Усмон Азим юз мисрали бир баллада, Шукур Қурбон юз қаторлик бир дoston ёзмасалар, улар «буюк ишни мен қилаяпман» деб кўкрагига ҳеч урмасдилар.

Хуллас, Дўрмонда кунларимиз унумли ўтарди, фақат ёзилган маҳсулотни китоб шаклида бостириш бир муаммо эди. Заҳматкаш ёзувчилар кечалари ўтириб, қўлёзмаларига зўр бериб, уларга гўзал номлар қўйиб, машинисткага топширадилар.

Машинистка - китобнинг босилиш жараёнидаги биринчи поғона эди. Бу поғона сийнадор жуссаси билан жуда юксак кўринарди, чунки, қўлёзманинг ҳар саҳифасига нақ 40 тийиндан ҳақ талаб қиларди. Йўқсил шоир ёки йўқсил ёзувчи учун бу кўрқинчли рақам эди. Баъзи уддабурро қаламкашлар машинисткага уйланиб бу муаммодан қутулсалар ҳам, кўпчилик «Машбюро» эшиги олдида «биринчи поғона»дан ошолмай уймаланишгани уймаланишган эди. Иккинчи поғона - бўлим редактори, учинчи поғона - бўлим мудирини, тўртинчи поғона - зам. диркетор (директор

ўринбосари), бешинчи поғона эса, Нашриёт Директори бўларди. Бу Бешинчи Поғона бугун қаламқашларнинг тушига кириб чиқадиغان бир зот эди.

Совет Ўзбекистони даврида нашриётларга Директорлик қилганлар ичида, менимча, энг ҳашаматлиси Ҳамид Убайдуллаевич, яъни, Ҳамид Фулом бўлган. Унинг қўл остида ишлаган бир мудир шундай ҳикоя қилади: «Ҳамид акамлар эрталаб ишга яхши ёки ёмон кайфиятда келганини наинки, унинг юзидан, балки кийинишидан ҳам билиб олардик. Масалан, у мовий жинси кийиб, лабига сигара трубкасини қистириб тўртинчи қаватга кўтарилса, демак, кайфияти яхши. Ҳузурига кириб дарров ишни битириб чиқардим»... Бу икродан маълум бўлаяпти-ки, ҳатто мудир «поғона»сида турганлар учун ҳам Директор дийдорини кўрмак осон иш эмас эди.

Нашриёт Директори амалда совет тузумининг нашр сиёсатини юритган шахс эди. У хоҳлаган китобини босар, хоҳламаганини босмас эди. Марказқўм тавсия этган китобларни истисно қилганда, Директор китоб босишда ҳокими мутлоқ эди. Ҳатто цензура ҳам Директорнинг айтганини икки қилолмасди. Директор мақоми министр мақоми билан деярли тенг эди. Директор худди Марказқўмнинг Биринчи Котиби каби ўн йил, ўн беш йил мақомидан тушмай фаолият кўрсатаверарди. Худди тузум каби нашриёт директори ҳам абадий кўринарди. Бу туйғуни Директорларнинг ўзлари ҳам ҳис қилардилар ва уларнинг энг хайбатлилари ўзларини бирданига Фиръавн ҳис қилабошлардилар. Бу руҳий кўтаринкилик уларнинг кўзларини чакнаиб, нутқларини ўтқириштирарди. 1979 йил Ғофур Фулом нашриётининг Директори қилган бир нутқ ҳамманинг эсида. У тахминан шундай деган эди (янглиш эса, Олоҳ кечирсин): «Мен бугун шон-шухрат минбаридан туриб шуни айтмоқчиман... Мен халқ отасиман... Ҳа, мен Ўзбекистонда халқ отасиман. Туркиядаги ўзбекларга шундай дедим. Агар сизлар Ўзбекистон ҳақида ёмон гапирмасанглар, мен сизларнинг ҳам отангизман, дедим».

Бу нутқни ҳеч ким манманлик деб қабул қилмагани ўшанда. Директор муҳокама қилинмас бир тотем эди. Унинг устидан кулиш гуноҳ даражасида эди. Мен бу ғаройиб ҳодисани унга ҳеч алоқаси бўлмаган бир мақолага тикиштирдим. Мақола Хемингуей ҳақида эди ва у «Гулистон» журналининг 1979 йил сонларидан бирида

босилди. Аммо айгиломқчи бўлган фикр шу қадар яғмоланган эдики, манман Директор менинг танқидимни ўқиса ҳам ҳеч нарса тушунмасди: «Бу нутқ (Хемингвей нутқи) баъзи ёзувчилар... қўрқоқ қалбларига таскин бераётган бир пайтда, баъзилари худди бугунгидай ўзини «халқ отаси» эълон қилиб, шон-шухрат минбаридан сўзлаётганда, эллик ёки олтимиш ёшларини бехатар бурчакларда нишонлаётган бир пайтда янгради...»

Мен бир эгоист ёзувчи сифатида биттаси келиб, «оғайни, Ҳ. Гуломни бошлабсан, офарин, сенга!» дейишини кутардим. Амо ҳеч ким мен кутганчалик фаросатли чиқмади ва бугун ўйлаб қарасам, чиқмагани ҳам яхши бўлган. Чунки, ўша Директор бугунги инсофсиз карчолонларнинг ёнида шу қадар ҳалим ва мутавозе кўринаяпти-ки, агар ўша етмиш тўққизда уни хафа қилсайдим, бугун қаттиқ пушаймон еган бўлардим

Мавзуни тамомлаш учун Директордан бошқа яна бир махлук ҳақида бир-икки оғиз гапирмоқ лозим. Бу махлукнинг оти Госкомиздат эди. Бу «даргоҳда» ўнларча одам «ишлар», аммо нима учун «ишлаётганини» ўзлари ҳам билмасдилар. Худди Франс Кафканинг романидаги каби мистик маҳкумият ҳукм суларди бу даргоҳга қарашли бўлимларда. Гўё бу ўнларча эркак ва хотинлар бири иккинчиси орқасидан қўйилган айғоқчи ёки бири иккинчисига боғланган махбуслар эди. Чунки, китобни ёзувчи ёзарди, уни нашриёт нашрга тайёрларди, босмаҳона эса, бу китобни чоп қиларди, лекин Госкомиздатдаги одамларнинг бунга - китобга, ёзувчига, нашриётга, босмаҳонага нима алоқаси бор, дея ҳайқиргиси келарди инсоннинг, тўғриси. Ҳайқирса ҳам ёзувчини ҳеч ким бир чақага олмасди. Директор ва госкомиздат ёзувчилар туфайли яратилган бўлса-да ёзувчи билан ҳеч ким ҳисоблашмасди. Бу шўрлик профессионаллар ёнларидан ўз отини тўғри ёзолмайдиган Шоғуломов ёки Директор ўтиб қолгудай бўлса, дарров ғоз туришиб салом беришар ва зўрма-зўраки илжайдилар. Бу профессионаллар ўз шеър ёки ҳикоясининг битта сатрига ҳам арзимайдиган золимларга бош эгарқан, мен бундан қаттиқ ғазабланардим ва уларни қўрқоқликда айблардим, аммо бугун биламан-ки, бу ёзувчи дўстларимга нисбатан ҳақсиз дашном бўлган. Уларнинг қўрқоқлик ва бўшанглик бўлиб кўринган жиҳатлари, аслида, яна ўша адабиёт учун, унга муҳаббат туфайли пайдо бўлган эди. Бу одамларнинг ўртамиёна қобилиятлиси ҳам

нон учун, бола-чақани боқиш учун золимга бош эгишдан ор қиларди. Аммо адабиёт идеали учун бош эгишдан уялмасди. Буни айблашга ҳаққим йўқ эди. Чўнгагида ёзувчилар Союзи гувоҳномасидан бошқа бойлиги йўқ бу инсонлар ўзларининг халққа керакли шахслар эканлигини англари ва ўзларича ғурур туяри эдилар. Шоир Йўлдош Эшбек бунга бир мисол айтиб берган эди. Бир куни у яна бир шоир дўсти билан автобусда ўтирган экан, бир кампир тепаларига келиб қараб тураверибди. Йўловчилардан бири шоирларга «жой берсангиз бўлмайдимиз?», деса, Йўлдошнинг шериги ҳайрон бўлиб, «булар бизнинг кимлигимизни билишмайди, шекилли, удостоверениемизни кўрсатайликми, ё», деган экан. Содда шоирнинг бу самимияти унинг фаросатсизлигини кечиршига мажбур қиларди.

Умуман ёзувчилик, шоирлик ва ёки ҳар қандай бошқа қаламкашлик дунёнинг ҳеч бир мамлакатида Совет Иттифоқидаги каби жиддий маслак ҳисобланмасди. Бунинг, албатта, сиёсий тузумга боғлиқ бўлган тарафлари бор. Совет тузуми ёзувчилардан ўз идеологияси учун фойдаланарди. Лекин жамият - одамлар ва ёзувчиларнинг ўзи ҳам қаламкашлик касбига топингани ҳайратланарли эди. Боя айтганимдек, адабиёт инсоннинг дунёни идрок қилиш шаклларида бири эмас, балки, энг тўғри, энг идеал шакли ўлароқ қабул қилина бошлаганди. Ва одамлар адабиёт идеали учун ишидан, дўстларидан, ҳатто оиласидан ҳам воз кечсалар ва бу ҳаракат асло нодонлик ҳисобланмас, балки аксинча, фидойилик саналарди.

(Мен бу ерда ҳақиқий адабиёт вакиллари хусусида гапираяпман, совет мафқурасининг ноғорачилари ҳақида эмас. Улар гапга арзимади). Шунга яраша бизнинг тақлид объектларимиз ҳам оригинал эди. Хусусан, 70-йилларда энг порлок хаёлли ўзбек шоири ўзига Шоҳ машраб ёки Пол Верлен ва ҳатто Артюр Рембо каби девоналар турмушини ўрнат қилиб олишга интиларди. Дейлик, Шоҳ Машрабнинг муллалар устидан таҳорат ушотгани, Рембонинг туя сотаман деб, Африкага кетгани, у ерда касалга чалиниб, ўлиб кетгани, Верленнинг Париж кўчаларидаги безориликлари - ёш шоирларимиз тарафидан ҳурматла қаршиланган ривоятлар эди.

Адабиётнинг бу қадар «муқаддас»лашишига ижтимоий-психологик сабаб ҳам бор эди, албатта. Кўпчилик тарафидан

кузатилган нарса шу-ки, тоталитар давлатларда шахс эркинлиги ўз ифодасини адабиёт ва санъатда топишга интилади. Бу соҳанинг тоталитаризм каби экстремал иқлимларда яшаш қобилияти юксак ва бу хусусият салгина ижодий иқтидорга соҳиб бўлган кишиларни ўзига оҳанграбо каби торгаверади. Бу кишилар тузумдан қочиб, рангдан (рассомлик) ёки сўз (шоирлик)дан ясалган катоккомбаларга кириб олишади ва у ердан умр бўйи чиқмай яшайверадилар. Ва табиий-ки, инсон бир нарсага умрини бағишлай олар экан, бу унинг учун муқаддасдир.

БЕГОНА

Шундай қилиб, минг тўққиз юз саксон тўртнинг март ойи эди ва мен ҳам кўшлар қатори Дўрмонда илҳом парисини кутиб ётардим. У келавермаганидан, уни хаёл қилардим:

*Илҳом парисини кўрдим тўсатдан,
Қорни оч, яланғоч, узунсоч
Ўлтирибди, ана, бўм-бўи курсида,
Пойида ётибди қурум босган тож.
Сичқон чопиб ўтар хонани кесиб,
Қайсидир жўмракдан жилдирайди сув.
Ва менга қарайди бағримни эзиб,
Хона ўртасида ўлтирган сулув.
Айрилган кимсадай бор-йўқ дўстидан
Қарайди йўқотган каби ватанин.
Қўлимни теккизсам, кафтим остида
Бодроқ очабошлар унинг бадани.
Бодроқ очабошлар бўғзимда забон,
Кўзлари лим тўлиб қарайди сулув,
Қитир-қитир этар қайдадир сичқон,
Қайдадир тинимсиз жилдирайди сув. (1983)*

Кўришиб турибди-ки, кўнгилларда бир англанмас соғинч, бир мажхул носталгия бор эди. Балки у қадар-да мажхул эмас, балки, бу соғинч келажакнинг соғинчи эди. Йўқ, йўқ, аслида атрофда бир сукунат, бир ғалати танбал руҳ кезиб юрарди.

Кезиб юрган бу рух ўз-ўзига қаттиқ ишониб юбориб, химоя рефлексини йўқотиб қўйган тоталитар давлатнинг руҳи эди. Бу ҳалокатли ишонч 1968 йил Прага ишғолидан кейин пайдо бўлди. Бугун дунё кўз ўнгига жараён этган бу осон ишғол Москвани ғурурлангирди, шовинизмни сархуш этди. Аммо бу ишғолдан кейин бошланган атом қуроли пойгаси Совет империясининг мағлубияти билан тугашини ҳали ҳеч ким хаёл қилолмасди. Ғурур ва сархушлик 70-йилларда ўзининг тадрижий қиёмига етди: энди кул (жамият) ҳам, қулдор (давлат) ҳам бир сукут ичида, бир лоқайд ҳаво ичида яшай бошлагандилар.

Бу ҳолат кейинроқ «турғунлик йиллари» деб аталди. Турғунлик шу қадар қуюқлашган эди-ки, бу қуюқлик ичида айтилган сўз, чиққан товуш ҳеч жарангламасди, сўз ниҳоятда сўник эшитиларди. Худди кўрқинчли тушдаги каби, қичқирсанг, ҳайқирсанг, овозинг чиқмасди.

Бу антиакустик қаср ичида биз ёш ёзувчилар ўз овозимизни синаб кўра бошлаган эдик. Ўша йиллар танқидчиларнинг ибораси билан айтганда, биз «оғзимизга келган гапни» айта бошлагандик.

1983 йил май ойида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси «Шеърингизни тушунтириб беринг!» деган сарлавҳа билан катта мақола эълон қилди. Мақола менинг шеърларим ҳақида эди. Мақола муаллифи таниқли танқидчи эди, ўз даврасида нуктадон мутахассис саналарди. У конюктурани яхши ҳис қиларди, у адабий жараённинг хамиртуруши нимадан таркиб топишини биларди. Ҳатто турғунлик йилларининг энг турғун йили, 70-йилда ҳам ўзбек совет адабиётида ҳали ҳам фикр ўлмаганини исбот қилиш учун, баҳс-мунозарага ўхшаган катта мақолалар уюштирган бир фаол эди. У доим зам. редактор бўлиб ишлар, аммо ҳеч қачон бош редактор бўлмаган эди. Бу комплекс уни бир нави ҳокимиятдан ўпкалаганлар каторига қўшиб қўйса ҳам, у ҳеч қачон муҳолиф фикрли одам даражасига кўтарилмаганди. Ҳокимият унга бир кулиб боқса, гина-қудратини унутиб, яна хизмат қилаверадиган бир хокисор киши эди.

Менинг шеърларимга йўналтирилган «Тушунтириб беринг!» ҳайқириғи аслида интеллектуал мазмундан кўра, кўпроқ риторик маъно ташир эди. Мақола муаллифи менинг шеърларимни жуда яхши тушунарди, лекин ўсмоқчилаб сўрарди: «М. Солиҳ фалон шеърда бизга нима демоқчи, бу не гамлетчасига дард, шеърнинг

қахрамони нима талаб қиляпти биздан?», каби саволлар янграб эди унинг матнида. Ўсмоқчилаб сўраш совет танқидида кенг тарқалган усуллардан бири бўлса ҳам, бу каминанинг шеърларига қаратилар экан, дарров ҳаққоний кўринган мазмун касб этарди. Чунки, ҳали биринчи китобим чиқиши биланок, уни «ғарбга тақлидчилик»да айблаб бўлишган эди. Яъни, ўсмоқчилашга ишқибозларнинг куни беш-олти йил аввал тукқанди. Шу боис, мақола тайёр шудгорга тушди, тез кўкарди, тез гуллади, атрофда ҳақиқатдан ҳам баҳс-мунозара бор эмиш каби бир иқлим туғдирди. Гўё «шеърингизни тушунтириб беринг» мақоласи муаллифи менга хужум қилса, бошқа бириси чиқиб гўё мени ҳимоя қилади. Ёки учинчиси чиқиб, тарафларни мурасага чақиради: «адабиётнинг даргоҳи кенг, шундай ғалати нарсалар ҳам яратилиши мумкин», дейди вазмин оҳангда.

Хуллас, ҳеч бир жиддий фикр айтилмаган эди, айтилиши мумкин ҳам эмасди.

Зотан саодатли совет диёрида мунг ва ўқинчнинг бўлиши мумкин эмас, бўлса ҳам унинг сабаби фақат хусусий бўлиши мумкин, аммо ҳеч қачон ижтимоий ва ҳеч қачон сиёсий бўлмас эди. Бу қоида ичида ҳараката қилганларнинг энг жасоратлиси яна ўша «шеърингизни тушунтиринг», дея ҳайқирган танқидчи бўлиб қолаверарди. Чунки у ҳеч бўлмаганда, қалтис савол беришга журъат қилганди-да!

Бу танқидчи тилга олинган мақоласидан икки йил кейин, 1985 йилда менинг «Олис табассум сояси» номли китобимга Ғ. Гулом нашриёти учун «ички тақриз» ёзди. Бу тақризда қалтис саволлар янада кўпайганди. Танқидчи каминани «бундай дунёкараш билан узоққа бормайсан», дея қаттиқ огоҳлантирарди гўё. Мен бу тўпلامда чиқиши керак бўлган 41 та шеърнинг ҳар бирига алоҳида бир бет изоҳ мактуби ёзишга мажбур бўлдим. Бу изоҳларда 41 та шеърнинг ўзбек совет нашриётларида бемалол босилиши мумкинлиги ва уларнинг мавжуд сиёсий тузумга ҳеч қандай зарар келтирмаслигини ўзимча исботлаб бердим. Исботим ишонарли чиқди шекилли, ўша қирқ битта шеърдан кўпчилиги 1986 йилда дунё юзини кўрди.

Қалтис саволлар туғдирган шеърлардан бир нечасини келтираман. Бу шеър Совет давлатини чорак аср бошқариб,

Чехословакия ва Афғонистон ишғолларига имзо қўйган Леонид Брежнев ўлиmidан сўнг пайдо бўлган бўшлиқда ёзилган.

*Турибман. Унутдим кўксимдаги юк,
Тош эмас, бир ҳовуч юраклигини.
Унутдим ким энди жаҳонда буюк
Ва кимдан қўрқишим кераклигини.
Кўзларим олдида туман тарқалди,
Турибман, кўрсатмас ҳеч ким йўл-йўриқ.
Ҳосилин тугатди, ҳувиллаб қолди
Бултур ёлгон учун очилган Қўриқ.
Барибир рағбат йўқ менда ўлишга
Талаффузи бузуқ, келгинди, сайёр,
Мен ҳар сўзим учун кулгу бўлишга,
Масхара бўлишга турибман тайёр.*

1983 («Олис табассум сояси», 1986)

Ҳар бир сўзи учун кулгу бўлишга, масхара бўлишга тайёр турган шеър қахрамони эмас, ўзим эдим.

Ёзиш услубим адабий танқид ва шуаронинг ғашини келтирарди, буни билардим ва хафа бўлмасдим. Социалистик реализм тушунчасига бўлган туғма нафрат мен учун бир совут эди. Отилган танъа тошлари ёки фасод кесаклари бу совутга тегиб уваланиб кетарди. Яна мен ўзимни ҳақиқатдан ҳам келгинди, сайёр хис қилардим ва мавжуд адабиёт ҳам ҳеч қачон мени ўзидан ҳисобламаганди. Бу бегоналик фақат адабиётда эмас, ижтимоий ва маиший ҳаётда ҳам ҳукм суларди. Ўттиз уч ёшда эдим, аммо бирор ерда қўним топиб ишлай олмагандим. Менинг ҳеч қачон «меҳнат дафтар»чам бўлмаган. Ҳеч бир иш жойи бу дафтарчани менга раво кўрмаган. Буни фақат менинг танбаллигим билан изоҳласам, ўзимга ҳақсизлик қилган бўлардим. Асл сабаб, мен бир ёт унсур эдим. Шу боис, ҳар сафар шеърим босилганда ёки китобим чиққанда жуда қувонардим. Чунки, уларни босишга нашриётнинг ҳам, газетанинг ҳам ҳеч қандай асоси бўлмагани ҳолда босардилар. Ва табиий-ки, «Шеърингизни тушунтириб беринг», деб талаб қилган танқидчининг саволи тагида шу таъна бор: «сен совет диёрида яшайсан, совет нонини ейсан, совет нашриётида, совет пулига, совет қоғозида шеър чоп қиласан ва бу ҳам етмагандай, ҳар

сатрига 1 сўмдан гонорар оласану, яна совет ҳаётидан шикоят қиласан, дардинг нима ўзи?», деган аччиқ таъна. Эҳтимол мен яшаган бегоналик даврини бошқа ёзувчилар ҳам бошидан кечиргандир, фақат улар бу ҳақда гапирмайдилар, чунки, ёзувчилик улар учун бугун ҳам долзарбдир.

Бегоналик тушунчасини «бегонасираш» билан адаштириш ёки ёт унсур тушунчасини «ётсираш» билан тенглаштириш мумкин эмас. Бегоналик бегонасираш каби, юзада (зоҳирда) эмас, шуур остида (ботинда) яшайди. Агар сиз бу турмушдан бегонасираётган, ётсираётган бўлсангиз, зарари йўқ, кун келиб кўникасиз ва турмуш билан опоқ-чапоқ бўлиб кетасиз. Лекин сиз бу турмушга бегона ва ёт бўлсангиз, у билан опоқ-чапоқ бўлишингиз жуда қийин. Бегоналик сизнинг фитратингизда мавжуд. Бегоналикни дейлик, муҳаббат каби даволаниши мумкин бўлмаган хасталикка ўхшатиш мумкин. Ёки тарбияга, ташвиқотга тобе тутилмайдиган нима бўлса, бегоналикни унга ўхшатиш мумкин. Фақат буни Ғарб эксизтенсалистларининг Бегоналиги билан адаштирмаслигингизни сўрайман. Уларнинг «Бегона»си ғоялар саҳнасидаги қахрамонлардан бири, холос. Мен ғоя ўйини қилаётганим йўқ. Умуман, ўйин қилаётганим йўқ.

«Шеърингизни тушунтириб беринг», дея ҳайқирган мунаққид шеърлардаги бегоналик ҳиссини туйган ва уни ҳазм этолмай, жаҳли чиққан эди. «Бирорга бир шеър йўқ-ки, унда бир ёруғлик бўлсин», дейди у ёзгириб. Ҳақиқатдан ҳам, ундай бир шеър ҳеч қачон ёзолмадим, ҳатто ёруғ тугалланган шеърлар устида ҳам Бегонанинг кўланкаси тураверди. Бегона ўзининг бошқалардан фарқли эканини, ҳатто аксарият ҳолларда бошқаларга диаметрал қарши тарафда турганлигини билса-да, буни ўзгартириш учун ҳеч нарса қилмас, бир нарса қилиш у ёқда турсин, аксинча, ўз фарқлилигини янада бўрттиришга ингиларди:

Сиздан фарқли ўлароқ, ҳар хил

Йўллари билан овунишининг мен.

Сиздан фарқли ўлароқ, мени

Вояга етказар етишмовчилик.

Уфқда милтиллаётган шамчироқ–нафрат

Кўпроқ ёритади йўлимни

Меҳр қуёшига кўра дўстларнинг.

*Агар ҳеч ким мени ерга урмаса,
Кўкка қандай сакрай олардим?
Оддий ўсимликман хуллас,
Қанча сув қуйсалар тагимга
Мен шунчалик гуллаб-яшнаймам.
1983 («Олис табассум сояси», 1986)*

Бир куни, етмишинчи йилларнинг кунларидан бирида, Тошкентнинг Навоий кўчасида, шундоқ нашриётларнинг тўғрисида турган эдим, бир шоир келиб кўришди ва кучоқлашди. Бу ичкин ҳаракатнинг сабабига тушунмай гарангсиган эдим шоир «мени табрикла, мен Комсомол мукофотини олдим!», деди юзлари порлаб. Мен жуда нокулай аҳволга тушиб қолдим. «Табриклаймам», дея ғудрандим, аммо бу ғудраниш шу қадар носамимий чиққан эди-ки, эшитган киши «бу Солиҳ жуда бахил тип экан», дейиши мумкин эди. Яхшиям-ки, мукофот кувончи шоирнинг кўзига парда тортганди, менинг юзимдаги саросимани кўрмади ва нокулай вазиятдан қутулдим.

Мен ўз бегоналигим билан шу қадар ғурурланардим-ки, биров «мукофот берай сенга», деб қолса, бегоналик мавқеимга каттиқ футур етган бўларди, демак мен бир ерда ўз мавқеимга хиёнат қилганман-ки, менга мукофот таклиф қила бошладилар, деб ўйлаган бўлардим.

Янглишмасам, етмиш олтинчи йил, бир гуруҳ, ёш шоир-ёзувчи (балки Хуршид Дўстмухаммаднинг уйида) «биз бу мамлакатнинг мукофотини ҳеч қачон олмаймиз», дея онг ичган эдик. Бу онгни бузмаганлардан жуда оз қолди, балки биттаси қолгандир. Лекин гап бунда эмас. Гап шундаки, бегоналик туйғуси барча қобилятли кишиларда бор туйғу, аммо баъзиларида кучли, баъзиларида эса, заиф яратилгандир. Навоий кўчасида юзлари порлаб турган бахтиёр инсонга буни англатиш мумкин эмас эди, албатта. Буни «Адабиёт ва санъат» газетасида баҳс уюштирган дарғазаб мунаққид ҳам англамаган бўларди.

ТУШ

Турғунлик ҳавоси шу қадар нафасни қиса бошлаган эди-ки, бунга наин-ки, ҳимоясиз мардум, ҳатто хусусий табиблари бўлган давлат раҳбарлари ҳам дош беролмади, изма-из ўла бошладилар.

1982 йил охирида Брежнев, ундан кейин унинг тахтига ўтирган Андропов, ундан кейин унинг ўрнига келган Черненко зудлик билан вафот этишди. Гўё орқаларидан бири ҳайдаб келаётгандай, тез-тез ғойиб бўлишди. Минг тўққиз юз саксон тўртнинг март ойида Черненко ғойиб бўлишга тайёрланаётган эди. Мен ҳам у пайтда Дўрмонда эдим. Илҳом париси келавермаганидан зерикиб, ухлаб қолибман. Туш кўрдим. Тушимда Дўрмоннинг кунчиқарида уруш бошланганмиш. Осмон портлашларданми қирмизи тусга кирган эди. Учоклар бомба ташлар, танклар ўрмалар, одамлар нотаниш тилларда бақириб қаергадир чопар эди. Мен эса, мен нима қилардим, денг - мен қувончдан йиғлардим, тилимдан «ниҳоят-а, ниҳоят!», деган калималар учарди. Юрагимнинг бир ваҳший илҳомдан портлагиси келарди, гўё мен кутган, биз ёзувчилар кутаётган илҳом париси ўрнига бир даҳшатли илҳом деви келган ва бу турғунлик ботқоғида чириб кетаётган жамиятни остин-устин қилаётганди. «Офарин!», деб бақирардим, ўзимча. «Офарин!» дердим, аммо бу олқишни кимга айтаётганимни билмасдим.

Завқ-шавқдан бўғилар эканман, муздай ақл ҳам бир чеккада соат каби «чиқ-чиқ» юриб турарди. У менинг туш кўраётганимни билар ва рашк қиларди. Менинг бундай ҳаяжонни ўнгимда эмас, тушимда яшаётганимга ҳасад қиларди. Моддий дунё ва унинг ҳаками инсон ақли ўзидан тепароқда жойлашган ботиний идрокка рашк қиларди. Ва менинг зудлик билан уйғонишимни истарди. Мен эса уйғонмоқ истамасдим. Мен бу гўзал манзарани томоша қилардим, томоша эмас, бу манзаранинг ичида, унинг ўртасида яшай бошлагандим. Турғунликда узоқ вақт турғун қолиб, шалвираган мушакларимга қувват сиза бошлаган эди. Узоқ вақт чопмаган юрагим чопа бошлаганди, узоқ вақт йиғламай сахрога айланган кўзларимдан тинмай ёш оқарди!

Мен бу жунбушни, бу ҳаяжонни қандай тарк эта олардим! Яна уйғонишми? Яна ўша алмисокдан қолган манзарани кўриш учун уйғонишим керакми? Яна ўша ўроқ-болғали байроқ, унинг соясида кетаётган бир сурув масхарабоз, улар орқасида қўлларида «Биз бахтлимиз» қабилидаги шиорларни қўтариб олган, аммо бошлари ҳам, бўйинлари букик, сассиз оломон. Фақат гоҳ-гоҳ карнайдан «Яшасин совет халқи!», дея бақиради Левитаникига ўхшаган бир фаросатсиз сас...

Шуни кўриш, шуни эшитиш учунми зудлик билан уйғонишим керак? Муздай ақл «Ҳа, уйғонишинг керак, бошқа чоранг ҳам йўқ, зотан», дерди.

Мен уйғонибоқ, дарров балконга чиқдим, беихтиёр кунчиқарга қарадим. Табиий-ки, у тарафда бир дала ва у ерда эса, моллар ўтлаб юрарди. Ёки ўтлар бўлмаса-да, менга шундай кўринди. Ҳар ҳолда, мен ўзимнинг ҳали ҳам совиб улгурмаган вужудим, хануз гурсиллаб ураётган юрагим билан ўзбек совет ёзувчилар уюшмасининг дам олиш уйи балконида ўзимни шу қадар бегона ҳис этдим-ки...

Пастга қарадим: эвоҳ, ҳамма нарса жойи жойида эди. Дам олиш уйи директори абадий армани Сергей, унинг ёрдамчиси ундан ҳам абадийроқ Вера Сергеевна ва улар ҳозирлаган емаклар, уларнинг ўтирадиган супалари, тепасида чор генерали экан акатсиялар...

Мен билардим-ки, ундан нарироқда Совет Ўзбекистонининг пойтахти Тошкент, у ерда Дўрмондагидан ҳам кўримсизроқ ҳаёт... Мен билардим-ки, оёғимиздаги занжирни шалдиратиб Дўрмонга келиш, бу ердан яна шалдиратиб Тошкентга бориш билан ҳеч нарса ўзгармасди. Яна билардим-ки, ҳозиргина кўрганим бир туш, реал воқеликка ҳеч бир алоқаси бўлмаган рўё. Лекин мен бир нарсани билмасдим: бу ёзувчиларнинг дам олиш уйи балконида турарканман, роппа-роса бир йил кейин менинг тушимга кирган илҳом Деви келиб, ер куррасининг олтидан бирини эгаллаган кап-катта Совет империясини ларзага солишини, турғунликни чок-чокидан сўкиб, тарихнинг «қоронғу бурчагига» итқитишини, юз йиллик ғафлатдан зўрга уйғониб, кўз уқалаётган катта-кичик халқларни вақт чархипалагига солиб, шиддатли бир тезликда айлантира бошлашини билмасдим.

Илҳом Деви бу чархипалакни шундай қаттиқ айлантирган экан-ки, ўн уч йил ўтганига қарамай, менинг ҳалигача бошим айланади. Ҳалигача бу чархипалақдан бошқасига, биров секин айланадиганига ўтолмаяпман. Шундай шиддатли айланган экан-ки, мен, ўз миллатига ҳуррият истаган кул, пешонамни ҳурриятга тақ этиб урганимни билмай қолдим. Чархипалак шунақа тез айланди. Озодлик шунақа онийдан келди.

Мен ёзувчилар дам олиш уйи балконида туриб, яна кўп нарсаларни билмасдим. Масалан, ушбу ёзувчилар уйига ортиқ ҳеч

қачон қайтиб келмаслигимни, қаламимни узил-кесил синдиражагимни, шеър ёзиш уёқда турсин, ҳатто ўқишга вақт тополмаяжагимни билмасдим. Ҳолбуки, армани Сергей ўзини нақадар абадий армани деб билса, мен ҳам ўзимни шу қадар абадий шоир деб санардим. Шеърдан бошқа ҳеч бир маслак менга тўғри келмайди, деб ўйлардим. Ҳар қандай бошқа маслак мендай олийжаноб шахсга ҳақорат бўларди, деб ўйлардим.

Мен бу балконда туриб, шунақа гўзал ташбеҳлар тақинган шеърлар ёзиб, халқим хуррияти учун жиҳод қиламан, деб ўйлардим. Агар Оллоҳ истаса, хурриятни ҳеч бир жиҳодсиз «сенга шу керакми, ол, бўлмаса!», дея бериши мумкинлигини билмасдим.

Мен орзу қилардим. Рус босқинчиларига қарши тўгарак тузишни, у ерда фақат расида бўлмаган болаларни тарбиялашни хаёл қилардим. Мен ўзимни ва ўзимга тенгдошларни бу ишда қатнашиш учун кексайиб қолдик, дея ҳисоблардим. Бугун ёш бўлсак ҳам эртага, Қарор куни келганда, озодлик учун ҳаёт-мамот жанги бошланганда, биз мункиллаган, чол бўламиз, деб ўйлардим.

Қўлимда пиёла, чордона қуриб,

Кутаман, мудрайди ҳорғин кўзларим.

Ялқов қаҳр билан пашшани қўриб,

Кутаман, келмади ҳали дўстларим.

Ҳали душманларим тўплангани йўқ,

Юришар узилган симларни улаб.

Ҳар ҳолда, улардан менинг кўнглим тўқ,

Пайт келса, бир-бирин топажак улар.

Пайт келса, билмайман нега ярайман?

Қўлимда пиёла, чордона қуриб,

Бошимни эгганча кунга қарайман:

Ҳали ўнгламади ўзини зўрлик,

Қанотин ёзмади ҳали ҳақорат,

Ҳали қиёмига етмади хўрлик.

(«Олис табассум сояси» китоби, 1986 йил)

Аслида, хўрлик аллақачон қиёмига етганди, хўрлик юз ўттиз йилдан бери давом этаётганди, ҳақорат ҳам қанотларини ёзиб бўлганди. Буни фақат ялқов ўзбекнинг тан олгиси келмасди. Баъзан

унинг лойқаланган шууридан шундайгумтоқ манзаралар ҳам ўтарди:

Сир

*Оғзинг қулогингда,
Нимани эшитди ўзи қулогинг?
Кайфиятинг яхши,
Жунбушдасан қандай хабардан?
Қачон? Қайси маҳал? Эрталаб?
Тонг пайтида? Қайси соатнинг?
Қайси лаҳзасида? Қайси радио?
Қайси халқнинг? Қанақа эрка?
Эришганин эълон қилажак?
Оғзинг қулогингда,
Кайфиятинг баланд -
Биз ҳам воқиф бўлайлик сирдан,
Тонггача ухламай юрайлик биз ҳам!
1983 («Олис табассум сояси», 1986)*

Ҳар бир сўз орасида ўроқдай бўлиб сўроқ белгиси турмасайди, эҳтимол, бушеърни цензура ўтказмасди. Сўроқ белгиси диққатни чалғитади, шеърни чил-парчин қилади, сенсорнинг эса бу парчаларни бирлаштириб ўқишга ҳеч вақти йўқ. Ўқиган тақдирда ҳам «бир лотинамерикан халқининг озодлик кураши ҳақида ёзгандир-да», деб қўйиши муҳтамал эди. Чунки фақат тараққиётдан ортда қолган лотинамерикан халқларигина ўз озодлиги учун курашиши, диктаторларни ағдариш учун инқилобий кўмиталар тузиб, «тонггача ухламай юриши» мумкин эди.

Озодликни хаёл қиларкан, унинг қўлга киритилишини классик андозада кўз олдимга келтирардим. Оврупо андозасида. Халқ ичида ташвиқот, қуролли гуруҳлар тузиш, партизан ҳаракати ва бу ҳаракатнинг умумхалқ ҳаракатига айланиши.

*Бугун менинг уйқум бузилди бевақт,
Деворда лопиллар соялар - улкан.
Кўзим қамаштириб юборди ногоҳ
Олис минтақада ёнган бир гулхан.
Чарсиллаб ёнади олов дамодам,*

*Зулматда чирилдоқ чириллар нолон,
Гулхан теграсида еттита одам -
Соқоллари ўсган етти қўзғолон.
Улар суҳбат қураар жимгина... аммо
Уларнинг дунёга тушгандир иши!
Гулханни қучоқлаб олгандир гўё
Чордона қурган шу етти киши.
Олов узра парвоз этар бемалол,
Қанотин куйдирмай учади шу тоб:
Менинг қўрқувимга ўхшаган савол,
Сенинг умидингга ўхшаган жавоб...
Мана, тун ҳам дарров ярмидан оғди,
Суҳбат давом этар, гулхан ёшарар.
Ўйнар еттовининг юзида ёғду -
Ўт билан ўйнайди етти башара...*

1983 («Олис табассум сояси» китобидан, 1986)

Аммо бу жуда узоқ жараён, ҳатто бизнинг авлоднинг умри буни бошлашга ҳам етмайди деб ўйлардим.

Беловежская Пуща ҳеч бир совет кишисининг, шу жумладан, менинг ҳам тушимга кирмаганди. Озодлик шу қадар дафъатан, шу қадар йилдирим каби келди-ки, мен бугун ҳам, Беловежская Пуща воқеасидан кейин 8 йил ўтган бўлса-да, воқеанинг миқёсини камрай олмаяпман.

Мен бундан саросимага тушмаганлардан ҳайрат-ланаман. Гўё ҳеч нарса бўлмагандай ишга кетаётган, ишдан келаётган худди ўша совет давридаги каби танбаллик ботқоғига ботган, аммо совет даврида сўқолмаган раҳбарларини бугун баралла сўкаётган собик метрополия халқидан ҳайратланаман.

Мен Беловежская Пущада қабул қилинган Совет Иттифоқини бекор қилиш ҳақидаги ҳужжатдан кейин охирзамон бўлдим, деган кинояларга қўшилмайман. Совет Иттифоқи яхши эди, деганларни носамимий ёки нонкўр, деб ўйлайман. Совет Иттифоқини қайтадан тиклаш керак, деганларни жоҳил, тиклаш мумкин деганларни, эса, ёлғончи дейман. Ҳа, 1991 йил декабр ойида Беловежская Пущада қабул қилинган тарихий ҳужжатдан сўнг Совет Империясининг «охир-замони» келди. Бу шундай бир улкан воқеа-ки, унинг

аҳамиятини рус мустамлакачилиги келтирган кўрқув ва қулликдан нафратланган инсонлар ва бу кўрқув ва қулликнинг яратувчилари рус шовинистлари жуда яхши билишади.

Дарвоқе, минг тўққиз юз саксон тўртда, Дўрмонда менинг тушимга уруш кирганди, Беловежская Пуща эмас. Кўрилган туш каттиқ таъсир қилган экан, балконга чиқиб ҳам ўзимга келолмадим. Бегоналик хисси янада кучайганди. Мен ўз тушимдан худди бегона бир мамлакатдан чиқиб келгандай чиқиб келгандим. Бу бошқа мамлакаат менинг асл ватаним эди гўё. Дўрмонда ҳар нарса бегона эди: армани Сергейдан тортиб, Вера Сергеевнагача, акатсия тагида турган П. Қодирнинг «Волга»сидан тортиб, ошхона ёнида ошпазлардан суяк кутиб ётган кўпаккача.

Мен уйғонишни истамагандим, аммо уйғонгандим. Мен бу тушни томоша қиларкан, мен тинчликсевар бир халқнинг «нима бўлса бўлсин, тинчлик бўлса бас, хўрлансак ҳам, зўрлансак ҳам, кул бўлсак ҳам, тул бўлсак ҳам, тинчлик бўлса, бизга етади», дея тинмай ғудурланаётган бир халқнинг рухий тазйикидан бир он бўлса-да, кутулгандим.

Ҳозиргина кўрилган тушни йўримлаш хаёлимга ҳам келмас эди. Бу туш менинг ўнгимда кўришни истаган бир Буюк Ўзгаришнинг хужжатли филми каби эди. Буюк Ўзгариш бошланишига бир йилдан кўпроқ вақт бор эди, аммо унинг хужжатли филмини баракатопгур малаклар аллақачон суратга тушириб улгурган эдилар. Ўзгариш мавзуга ҳассосият билан қарайдиган баъзи инсонларга бу филмни намойиш қилиб, у шаҳардан бу шаҳарга учиб юрарди киночи малаклар. Йўл-йўлакай Дўрмон деган қишлоққа ҳам учраб ўтишганди. Уларнинг кўрсатган филми таъсирида менда зухур этилган ҳаяжон ва жунбуш малакларни чўчитиб юборди шекилли, улар кейин бир неча йил давомида менга ҳеч нарса кўрсатишмади. Фақат 1993 йил... Дарвоқе, тўқсон учинчи йилга хануз етиб келмадик.

АМАЗОН ХОТИН

Мен ҳеч қачон саёҳатга чиқиб «саёҳат туркумлари» ёзмаганман. Долзарб воқеаларга ҳам вақтида «реакция» кўрсатолмаганман.

Бу мижоз масаласи. Мен масалан, бировдан ҳақорат эшитсам, унга қарши дарҳол жавоб беролмасдим. Бунга жавоб беришим

учун бир оз қизишим керак эди, қаршимдаги дилозордан бир оз ғазабланишим керакди. Шеър тўқилар экан, у ҳам шу мижоз дастгоҳида тўқилар эди. Менинг бигта ҳам «долзарб» шеърим йўқ. Бутун шеърлар воқеаларнинг кечиккан акс-садоларидир, содда қилиб айтганда уларнинг ҳаммаси эшитилган ҳақоратларга кечикиб берилган жавоблардир. Шунинг учун ҳам ҳурматли мунаққидлар каминанинг ёзганлари билан «реал воқелик» ўртасида боғлиқлик тополмай, «бу шеърлар мавхум», дейишдан нарига ўтолмасдилар. Акс-садо шу қадар кичикди-ки, бу садони чиқарган объект узокларга кетиб қолган бўлар ва майдонда фақат акс-садонинг ўзи қоларди. Ва у объектга айланарди. Оргинал кўринган шеър ўша объектдир. Лекин бугун ўша саксониничи йилларда ёзилган шеърый машқларимни ўқиб, уларнинг нақадар долзарб бўлганлигини кўраман. Улар мақоладан ҳам, репортаждан ҳам долзарброқ бир матн бўлганлигини кўриб хайрон қоламан. Ҳа, уларга 14 йилдан кейин қаралса, ўша аввал боғланмаган воқеаларга ғоят мустаҳкам боғланганини кўриш мумкин.

1984 йилда ёзилган бигта мисол:

I. Мумкин

*Сўзингни айтмаёқ ейишинг мумкин,
Ҳали ҳам бор бўлса айтажак сўзинг.
Мўмин мусулмонман», дейишинг мумкин,
Ҳали ҳам мусулмон бўлмасанг ўзинг.
«Оқ туя кўрдингми», деб сўрасалар,
«Кўрмадим» дейишинг мумкиндир кўриб.
Агар виждон қийнаб, топсанг ҳафсала
Уйингда йиғлашинг мумкин ўкириб.
Тишни тишга босиб мумкин чидамоқ,
Агар қолган бўлса оғзингда тишлар.
Мумкиндир - суякка етганда пичоқ,
Бутун қолган бўлса суягинг агар.
Чидамоқ мумкиндир токи ўлгунча,
Агар аллақачон ўлмаган бўлсанг.*

II. Мумкин эмас

*Сиз бетобсиз, бетобсиз ошна -
Мумкин эмас кўчага чиқиш.*

*Мумкин эмас дунёқарашни
Бузадиган китоблар ўқиш.
Мумкин эмас номаълум томон,
Олис томонларни соғинмоқ.
Мумкин эмас, соғлиққа ёмон
Севмоқ, чўкка тушиб сизинмоқ.
Мумкин эмас кийинмоқ қишда,
Мумкин эмас оч бўлсанг емоқ.
Мумкин эмас ҳатто оҳиста,
Қўрқа-писа «мумкинми?», демоқ.
1984 («Олис табассум сояси», 1986)*

Бу шеърда битта ҳам ташбеҳ ёки муболага йўқ. Бу шеър ўша 1984 даги сиёсий об-ҳавонинг (худди кундалик каби) шарҳидир.

1984 йил Ўзбекистон Компартиясининг мафкура котиби Раъно Абдуллаева «йўлбошчилик» юлдузи порлай бошлаган пайт эди. Абдуллаева, эҳтимол, совет даврида келиб-кетган коммунист раҳбарлар ичида энг ғайратлиси эди. У ўзининг очикча ғайримиллий сиёсати билан миллатнинг уйғонишига хизмат қилди. У Москвадан келган топшириқларни пландан ошириб бажарарди. Дин, миллиятчилик, пантуркизм унинг асосий душманлари эди ва уларга қарши астойдил курашди.

Эсимда, рассом Исфандиёр ўз юрти Бахмалда бўлган воқеани айтиб, ёзиргани: «Аҳмоқлар, қишлоқдаги масжиднинг куббасидаги ҳилол ва юлдузни «ислоҳ» қилишибди. Қандай қилиб денг, юлдузни олиб ташлаб, ҳилолни қолдиришибди, кейин ҳилолга даста ўрнатишибди ва қарабсиз-ки, ҳилол ўроқ бўлибди. Энди унга болға излаётган эмишлар. Масжиднинг куббасига ўроқ-болға қўйишмоқчи, тасаввур қиласизми?...»

Шахсан Абдуллаеванинг ўзи Наманганга келиб, аёлларнинг бошидан рўмолларини юлиб олиш акциясини ташкил қилганди. Абдуллаева кейинроқ мода бўлган «ислом фундаментализмига қарши кураш»нинг илк пионерларидан эди. Бугун бу «фундаментализм»га қарши курашни муваффақиятли давом эттираётган Каримовлар Абдуллаевага бирор бир ҳайкалча ёки ҳеч бўлмаса, ўзига ўрнатгандай, барелеф ўрнатса асакаси кетмасди.

Абдуллаева, шунингдек, миллиятчилик ва пан-туркизмга қарши ҳам «ўт» очган эди. Бу кураш машхур испан рицарининг тегирмонларга қарши очган урушини эслатарди. Чунки Ўзбекистонда на дин, на миллиятчилик, ва на-да пантуркизм сиёсий ёки ижтимоий маънода таҳликали эди.

Шуниси диққатга сазовор-ки, Абдуллаева буйруғи билан йиқилган масжидлар одамларни дин ҳақида ўйлата бошлади. У таъқиқлаган тарихий китоблар инсонларда ўз тарихига бўлган қизиқишини кучайтирди.

Абдуллаеванинг яна бир «хизмати», у зиёли табақаси ичида ким қайси тарафда эканлигини аниқлаб берди. Абдуллаева даврида барча экстремал ҳолатларда кузатилганидек, ижодкор зиёлилар дарров учта гуруҳга бўлинди.

Ёшлар Абдуллаева сиёсатига очиқ қарши чиқдилар. Бу қаршилик аввал чойхона гурунглари ва мажлисларда, сал кейинроқ 1985 йил январиди, «Политбюрога мактуб» шаклида кўринди.

Иккинчи гуруҳ - энг катта гуруҳ - тарафсизлар гуруҳи. Улар эҳтиёткорлик билан воқеалар ривожини кузатишни энг тўғри йўл, деб билишди.

Учинчи гуруҳ - ҳукумат тарафдорлари эди. Бу гуруҳга анчагина машхур ёзувчи - шоирларимиз кўшилди. Бу гуруҳнинг энг кўзга кўринган шоири: «бу ёшларга нима керак ўзи, нима иштаяпти, Ленин бобомиз ўрнидан туриб таъзим қилсинми, ёки атом бомбасининг кнопкасини берайликми, астафуроллох!», деганди. Таниқли шоирнинг бу гапи Тошкентда кенг тарқалганди. Бизнинг тенгдошлар: «кнопкага босиб келмаймизми?» ёки «Ленин бобо ўрнидан туриб, бир таъзим қилсалар, яхши бўларди», дея ҳазил қилишарди.

Бу шоир Абдуллаевага сўнгигача садоқат билан хизмат қилди. Ҳатто Марказқўм қотибининг Наврўз байрамига қарши юритган ташвиқоти доирасида Наврўз қунини «Хотира қуни» деб шеърлар ҳам битди. Оллоҳ уни кечирсин.

Ўзбек адабиётчиларининг сон жиҳатидан кичик, аммо сиёсий ҳаётда таъсири кучли яна бир гуруҳи бор эди. Бу гуруҳни 20-30 йилларда Туркистонда болшевиизмни ўтrockлаштирган фанатик коммунистларнинг маънавий меросхўрлари дейиш мумкин эди.

30 йилларда бу кишиларнинг маънавий оталари ўзбек адабиётининг кўзга кўринган намояндаларини йўқ қилган эдилар. Улар Ёзувчилар Союзида мансаб курсисидида ўтириб, «халқ душмани» дея тақдим қилинган барча «дело»ларга ҳеч иккиланмай кўл қўйверганлар. Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий каби миллий шоир ва мутафаккирларимиз ўша коммунистлар фатвоси билан жисмонан йўқ қилинди. Бу шоир ва мутафаккирларни маънавий жиҳатдан йўқ қилиш эса, ўша коммунистларнинг зурёдлари томонидан амалга оширилаётган эди. Бу зурёдлар академик, фан доктори унвонларини ўша «йўқ қилиш» фаолияти учун олган эдилар. Улар совет идеологиясининг Ўзбекистондаги маҳаллий қоровуллари эди. Улар Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Бехбудийларни миллиятчиликда айблар экан, бу билан уларнинг бугунги издошларига таҳдид қилишарди.

Марказқўм котиби Р. Абдуллаева бу «мафкура қоровуллари» учун кўпдан бери орзу қилинган шахс эди. «Қоровул»лар ҳам Котиб учун қийматли кадрлар эди. Бу кадрлар дарров мафкура жабҳасининг энг муҳим нуқталарига жойлашиб олди. Бунинг кўрсаткичи ўлароқ маданий ҳаётимиз осмонида булутлар қорайиб, чақмоқлар чақа бошлади.

Тозалаш, ҳар доимгидек, адабиётдан бошланди. Кейинги ўн йил ичида ёзилган тарихий роман, дoston, шеър ва ҳақозо ҳаммаси қайтадан кўрилади бошлади. Ҳатто Пиримкул Қодир каби барча ҳукуматлар билан апоқ-чапоқ яшаган коммунист ёзувчининг тарихий асари ҳам, шубҳа остига олинди. Етмишинчи йилларда бир оз танбаллашган цензура Абдуллаеванинг баланд пошнали туфлисининг ўткир ўкчаси туртилганидан кейин анча жонланиб қолди. Миллий кўринган асарлар қаторида диний туюлган матнлар ҳам таъқиқланди. Фақат китоблар эмас, ҳатто сўзлар ҳам таъқиқлана бошлади. Масалан «Оллох», «Пайғамбар», «фаришта» сўзлари таъқиқланган сўзлар эди. Бу сўзлар агар Шекспир асарларида учраса, уни ҳам таҳрир қилдилар.

Маиший ҳаётда ҳам қатағон бошланди. Инсонлар жаноза намозига ҳам боролмайдиган бўлишди. Нима эмиш, хурофот эмиш. Айниқса, киши бирор давлат идорасида ишлайдиган бўлса, у ўз онасининг жанозасига ҳам боришдан кўрқарди. Борса, дарров ишдан ҳайдаларди.

Бу воқеалар, юқорида айтганимдек, ижодкор синфни бир нечта гуруҳга бўлди ва бу гуруҳлар ўзларининг актив ёки пасив ҳаракатлари билан жумҳуриятдаги ижтимоий набзнинг юксалиши ёки пасайишини кўрсатиб турди. Бу набз, менинг назаримда, 1984 йил охири ва 1985 йил бошларига келиб ўзининг энг юксак нуқтасига чиқди.

Албатта, ташқаридан қараганда, 1985 йил Ўзбекистонда диққатга сазовор ҳеч қандай воқеа рўй бергани йўқ. Ташқаридан қараганда, жимгина пахтасини тераётган кўймижоз халқ ва унинг тепасида қамчи ўйнатётган амазон хотин кўринарди. (Ҳа, амазон хотин кўринарди, чунки жумҳуриятнинг расман Биринчи Одами жуда ҳам қаризмасиз - ҳайбатсиз одам эди). Лекин пахта термаётган бир қанча инсон бор эди. Уларнинг кўпчилиги пойтахтда юригилаётган сиёсатни муҳокама қилишарди. Умуман, бутун совет жумҳуриятларида қандайдир ўзгариш ҳавоси пайдо бўлганди. Бу ҳаво сал кейинроқ Горбачевни иқтидорга олиб келди. Яъни, Совет Иттифоқига ўзгаришни Горбачев келтирмади, аксинча, ботинда рўй берган ўзгариш Горбачевни ҳокимиятга келтирди.

Ҳар қандай ўзгариш ҳидини ҳаммадан олдинроқ сезадиган КГБ ҳам анча жонланиб қолди. Ёшлар ичидаги ҳукмрон кайфиятни тасбит этиш учун очикроқ ҳаракат қила бошлади.

1984 йил май ойида мени илк бор КГБга чақиришди. Қорақамишда шоир Омон Матжон ижарага берган икки хонали уйимда оилам билан яшардим. Соат 10-ларда телефон жиринглади. Олдим. «Я майор госбезопасности Клищенко, мы хотели бы с вами побеседовать», деди овоз. «Қайси масала бўйича?», дедим. майор бир оз чайналди, «шунчаки, суҳбат», дея яна такрорлади. Мен «майли» дедим ва майорга «қаерга борай» десам, у Дзержинский майдонидаги «маршрутка» бекатига келинг, мен сизни топиб оламан, деди. Мен келдим, ҳақиқатан «топиб олди». КГБ биноси томон юра бошладик. Йўлда кетаркан йўлнинг қарши тарафидан кетаётган битта рус майорнинг дўсти, шекилли, «хў, фалончи, яхшимисан?» дея унга бақирди. Майор унга қайрилиб ҳам қарамади. Чекистлар ўз вазифасини ўтаётган пайтда таниш-билишликни «танимаслиги»ни кўрдим. Майор билан КГБ биносининг бир хонасида бир соатча «мулоқот» қилдик. Ўша пайтлари Тошкентда стажёрлик қилаётган ва шоир Хусайн

Хоразмий ижодидан диссертация ёзаётган америкалик ёш олим Девин Дэвис билан танишган эдим. КГБни бу америкаликнинг «дунёқарашини» ва албатта, менинг унга «қарашим» қизиқтираётган экан. Менинг айтганларим майорга унча маъқул бўлмади. Шунга карамай, суҳбат ниҳоясида майор менга «тез-тез суҳбатлашиб турсак яхши бўларди», деди. Мен бу илтифотни рад қилдим. «Бу ерга нафақат сиз, балки ёши улуг машхур шоирларингиз ҳам келиб туради», деди майор. «Мана, сиз ёшлар Лазиз Қаюмовни ёмон кўрасизлар, у миллатчиликка қарши ўз фикрини айтаяпти, тузумни ҳимоя қиляпти, бунинг нимаси ёмон?», деди. Мен Лазиз Қаюмовга ҳеч қандай хусуматим йўқлигини билдирдим. Лекин унинг миллатчи деган шоирлари бизнинг энг яхши шоирларимиз эканлигини айтдим. Буни эшитиб майор жонланди ва «марҳамат қилиб, шу айтганларингизни ёзиб берсангиз», деди. Мен буни рад қилдим.

Хайрлашар экан, майор «илтимос, бизнинг кўришганимизни ҳеч кимга айтманг.» деди. Мен эса «КГБга кетаяпман деб, хотинимга аллақачон айтдим», дедим. Майор буни эшитиб жуда мулзам бўлди.

Эртаси куниёқ КГБ билан бўлган «мулоқот»имни бутун дўст ва дўст эмасларга айтдим. КГБга такрор чақирилмасликнинг бошқа йўли йўқ эди. Кўллаган усулим тўғри бўлди шекилли, мени қайтиб «учрашув»га чақирмадилар.

КГБ бизга қарши курашни бошлаб юборганди. У ёзувчилар ичига ўз айғоқчиларини жойлаштира бошлади. Бу айғоқчилар шоира қизларимизга «ошиқ» бўлиб, улар ёрдамида бизнинг даврамизга кириб олишга ҳаракат қилар ёки қариндош, таниш-билишлар воситасида бизга яқинлашардилар. Бу айғоқчилардан бири бир куни шундай фитна қилди-ки, бутун ёзувчилар бири-биридан шубҳалана бошлади. Айғоқчи бир шоира қизчанинг бошини айлангириб, унга уйланиб ҳам олганди. Бу қизча анча пайтгача ўзи билмаган ҳолда КГБга хизмат қилди. Кейин сир фош бўлганида, у айғоқчи шоирани ташлаб қочди. Лекин фош бўлмаган айғоқчилар бизнинг шоираларимизга «ошиқ» бўлиш ва «уйланиш»га давом этдилар, ёзувчиларга яқин одамларни авраб, уларнинг энг маҳрам жойлари - оилаларигача «дўст» ўлароқ кириб бордилар. Уларнинг зиёлилар ичига нақадар чуқур киргани халқ ҳаракатлари жонланиб, зиёлилар тўғридан тўғри сиёсатга

кирганларидан кейин маълум бўлди. Улар кейинги 10 йил ичида сиёсий муҳолифатни чўктиришда катта рол ўйнади. Улар бугун, бу сатрлар ёзилаётган 1998 йилда, диндорларнинг фаолиятини тўхтатиш учун «жавлон» урмоқдалар.

1984 йил охирида менинг ҳаётимда яна бир муҳим воқеа рўй берди. Ёзувчилар Уюшмаси менга бир эмас, икки эмас, роппа-роса уч хонали квартира берди. Менга, ўз ватанида 14 йил ижарада яшаган бир ўзбекка уйга эга бўлиш бир буюк омад эди. Уй ёзувчиларнинг «Литературный фонд» деган вақфи тарафидан қурилганди. Бу ёзувчиларнинг гонорарларидан ушлаб қолинган фоизлар эвазига, яъни, уларнинг манглай тери тўкиб қилган меҳнати эвазига қурилган эди. Биз бу ҳалол уйда оила билан саккиз йил яшадик ва ниҳоят 1993 йилда уни биздан қайтариб олишди, мусодара қилишди. Ҳозир эшитишимча, у ерда КГБ ходими яшаётган экан.

1984 йилга келиб мен ўзим ҳам сезмаган ҳолда жуда «тушунарли» шеърлар ёза бошладим. Аввалгидай ташбехга ўчлик йўқ эди. Аввалгидай сўз билан расм чизишга, манзара яратишга мойиллик ғойиб бўлганди. Сийнада бир оғриқ уйғонганди, ҳаво бузилишини олдиндан сезадиган ревматизм мубталоси каби, юрак нималарнидир сеза бошлаганди. Шу кунгача фақат шеърӣй образ сифатида яшаб келган «Ватан» ва «хуррият» тушунчалари бирдан моддийлаша бошлаганди. Мен бир максималист сифатида узок давом этадиган тактик курашни ҳеч қачон қабул қилмагандим. Номига «жумҳурият» бўлиш, номига «суверен» бўлиш фақат халқнинг норозилигини босиб туриш учун хизмат қилади, яхшиси мустамлакачи ўзини «мустанлакачи» деб айтсин, қул эса, ўзининг қуллигини билсин, деган фикрда эдим. Бу билги бизнинг хурриятга тезроқ эришишимизни таъминлайди, деб ўйлардим. Бунинг ифодаси ўлароқ, тахминан шундай шеърлар ёзиларди:

Гул ҳақда куйлашни сизга чиқарган,

Баҳор истеъдоди сизда намоён.

Сизга ярашади боқиб юқорига,

Десангиз, «Меники эрур шу осмон!»

Ярашар «меники» десангиз ерни,

Чунки, алдамайсиз шундай деганда.

Шу ер меники, деб ёзаркан шеърни,

*Шубҳага бормайсиз ҳеч қачон мендай.
«Бу ватан меники», десангиз бирор
Одам туриб демас сизга: «бу ёлгон!»,
Чунки, ҳақиқатни айтасиз такрор,
Айтиб, мен сингари йиғламайсиз қон.
1984 («Олис табассум сояси», 1986.)*

Бу шеър 1986 йил («Олис табассум сояси», Ғ. Ғулом нашриёти») «Сохта шоирга» номи билан чоп этилди. Бу номнинг шеърга нима алоқаси бор, деб ҳеч ким сўрамади. Бу ном бўлмасайди, шеър цензурадан ўтмасди. Балки, шунинг учун ҳеч ким сўрамади унинг моҳиятини.

Саксон тўртинчи йил, боя изоҳ этганимдек, сиёсий ва маданий тазйикнинг кучайиши билан бошланди. Бунга параллел равишда одамлардаги норозилик, исён туйғулари ҳам кучая борди. Эҳтимол, бу хусусият фақат 80 йилларга хосдир.

Ҳамма замонларда ҳам ижтимоий норозилик давлат ўтказаётган тазйик ва зўравонликка пропорционал юксалади, дейиш қийин. Айниқса, Ўзбекистон мустақил бўлганидан кейинги беш йил тажрибаси тазйик ва зўравонликнинг доимо исёнга сабаб бўлиши муқаррар эмаслигини кўрсатди. Менимча, бу чархи фалакнинг айланишида ҳар ўн йил (ёки ўн икки йил)нинг ўхшашлик томонларидан ташқари мутлақо ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Жамиятлар бу ўн ёки ўн икки йиллик циклда бир-бирига ўхшаш воқеаларга бир-бирига ўхшамаган реакция кўрсатишлари мумкин.

Саксон тўртинчи йилда бизнинг жамиятимизда бир соғлом рух мавжуд эди. Бу рух бизга 6-7 йил йўлдошлик қилди. Кейин мустақилликдан бир оз димоғимиз кўтарилганини сизди ва бизни золимнинг зулмига тарк этди. Иншоллоҳ, димоғни бир оз пастроқ қилсак, яна ишимиз юришар.

1985 йил. ПОЛИТБЮРОГА МАКТУБ

Саксон бешинчи йил биз учун «Совет Ўзбекистони» газетасида босилган ғоявийлик ҳақидаги йирик мақола билан бошланди. Янглишмасам, мақола «Ғоявийлик - бош мезон», деб аталар ва ундан 30-йилларнинг ҳиди анқиб турарди. Бу мақола воситасида Абдуллаева ўз сиёсатини машрулаштиришга

уринаётганди. Жамиятни эскилик саркитлари-ю, миллатчиликдан кутқариш учун бел боғлаган фидоий бўлиб кўринмоқ истарди. Айни пайтда бундан кейин мавжуд сиёсат янада қаттиқлашажагининг хабарини берарди мақола. «Совет Ўзбекистони» бош муҳаррири бу келаётган қаттиқ сиёсатнинг тайёр устунларидан бири эди. Аввал айтилганидек, бу одам бизнинг, 20-йилларнинг Чўлпон ва Бехбудий авлодига қарши ташвиқотнинг бошида турарди. Рашидов ўлимидан кейин бир оз сояга чекинган бу шахс, Абдуллаеванинг қўлтиқлаши билан яна мафкура сахнасига чиққанди. Ёзувчи халқи уни ичидан ёмон кўрсанда, ташқаридан жуда серилтифот эди у билан. Очикроғи, кўрқишарди. Бу кўрқув 20-30 йиллардан мерос, генетик бир кўрқув эди. Ҳатто машҳур шоирларимиздан бири уни Сергей Лазо билан қиёс қилиб аноним қасида битган эди.

Бу қасидани ҳурмат қилганидан эмас, кўрққанидан ёзганди.

Фақат ёш ёзувчиларда бу генетик кусур йўқди. Улар 40-йиллардан кейин туғилганликлари билан бахтиёр эдилар. «Амазон хотин» ҳам, унинг ёрдамчиси «Лазо» ҳам ёшлар учун катталарга кўрингани каби кўркинчли эмасдилар. Ёшларнинг яна бир хусусияти, улар ҳали номенклатура неъматларидан татиб кўрмаган, мансаб ва мукофот каби нарсалардан йироқ эдилар.

Эҳтимол, бу уларнинг ўша синов даврида мустақил фикр юритишини таъминлаган энг муҳим фактор бўлгандир. Чунки, кейинроқ, ёшларнинг позицияси билан ҳисоблашишга мажбур бўлганларида, орамиздан бир гуруҳ ёзувчи ҳар хил баҳоналар билан ҳукумат тарафини тутганди. Уларнинг деярли ҳаммаси «ниманингдир лауреати» ёки «кимнингдир ўринбосари» ўларок мансаб нарвонларига тирмашдилар.

Хуллас, 1985 йил бошида Ўзбекистон сиёсий ҳаётида бир ҳаракатланиш аниқ кўзга ташланарди. Бу ҳаракатланишнинг юраги ёш ижодкорлар эди.

Ёшлар анъанавий ўларок «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси ва Ёзувчилар Уюшмаси атрофида кўпроқ тўпланардилар. Уларнинг содир бўлаётган воқеаларга қарши фикрларини ҳеч бир нашр органи чоп этолмасди. Уларда рус диссидентларининг «самиздат»и каби қўлбола нашр қилиш имконлари ҳам йўқди. Лекин норозилик бир шаклга тушиб, халққа мутлоқо билдирилиши лозим эди. Бу йиқилаётган масжидлар, ҳақорат қилинаётган

муслимон она, сингилларимиз, ерга урилаётган она тилимиз ва маданиятимиз эгасиз қолгани йўқ, уларни ҳимоя қилувчилар бор, кучимиз катта эмас, аммо зулмга қарши «йўқ» дейишга етади, деган маънода бир манифестга эҳтиёж туғилганди. Бу ҳужжатни тайёрлашни мен бўйнимга олдим. Балки, ёзилиши (ўзининг радикал оҳанги билан) оригинал бўлгандир, аммо уни қаерга ва кимга жўнатиш борасида оригинал бўла олмадик: манзил яна ўша Москва, яна ўша Политбюро - шикоятлар мазористони бўлди. Мактубни Черненкога ёзмадик, чунки у мактуб жўнатиладиган даражада обрў қозонмаганди халқ орасида. Мактуб тепасига «Политбюрога», деб кўйдик. «Политбюро», мажхул сўз бўлишига қарамасдан, унда қандайдир салобат ҳали ҳам қолганди. Бундан ташқари мактубни битта шахс номига ёзиш унинг аҳамиятини озайтирадигандай туюлди бизга. Хуллас, 1985 йил январ ойининг сўнггида мактуб ёзилганди. Мактуб тез ёзилди, аммо унга имзо қўйиш жараёни, икки ойча давом этди. Мен бу жараёнда қатнашмадим, аммо қатнашганларнинг гувоҳлик беришича 250 тага яқин ёзувчилар союзи аъзосига «қўл қўйиш» таклиф қилинган, аммо қўл қўйгани фақат 53 та (ёки 56 та, аниқ эсимда йўқ) бўлди...

Уларнинг ҳам юз фоизи ёш ижодкорлар ёки ёш саналган ижодкорлар эди. Буларнинг ҳам 80 фойизи шоирлар эди. Носирлар (ёзувчилар) ҳам бор эди, аммо жуда оз эди. Бу оз бўлган қисми ҳам кейин анча ўйин кўрсатишди, соғ бўлсинлар. Мен бундан бирорта манфий хулоса чиқармоқчи эмасман, фақат демокчиман-ки, бизнинг носирларимиз нозимларимизга кўра доим ақллироқ, доим хушёрроқ бўлишган.

Март ойида мактуб тўла имзоланган ҳолда конвертга солинди. Унинг аҳамиятини ҳисобга олиб, мактубни почтадан эмас, қўлдан бериб юборадиган бўлдик. Олиб борадиган полвон ҳам топилди - ёш ёзувчи М. М. Дўст. У «Шарқ юлдузи» журналида бўлим бошлиғи бўлиб ишларди. Политбюрога ёзилган мактубда «Шарқ юлдузи»га бўлаётган тазйиқ ҳам тилга олинганди.

Ёш ёзувчи пойтахтга учиб кетиши керак бўлган кун, менинг уйимга иккита носир ҳансираб етиб келишди. «Илтимо, шу имзомизни ўчириб қўйсангиз, биз эшитдик-ки, марказқўм ҳам бу муаммони билармиш, шошмай турар эканмиз», дейишди ҳансираб. Мен мактуб ёш ёзувчи М. М. Дўстнинг қўлида эканлигини айтдим, учиб кетган бўлиши мумкин, дедим. Улар имзосини қайтариб

олишга улгурмадилар. Лекин, биздаги ўзлари хақида туғдирган ишончни қайтариб олишган эди. Умуман, саксон бешинчи йил ёзилган бу мактуб бизнинг авлод учун бир маҳактош ролини ўйнади. Мактубга жавоб май ойида келди. У пайт Черненко ўлган, ўрнига Горбачев ўтирган эди. Жавоб унинг идорасидан келди. Табиий-ки, бизга эмас, биз шикоят қилган одамнинг ўзига - Ўзбекистон Марказқўми котиби Раъно Абдуллаевага келди.

Абдуллаева май ойининг гўзал бир кунида бизни марказқўм биносига чақирди. Мактубга қўл қўйган ҳаммани, ҳатто вилоятдан бўлса ҳам, чақиришган эди. Биз, элликдан ортиқ қаламқаш, эҳтимол, биринчи марта, шундай оломон бўлиб Тошкентда учрашаётган эдик. Лекин сарой олдидаги майдонда ёзувчилар сони имзочилардан кўпроқ эди. Кейин билсак, бизни сазойи қилиш мақсадида Абдуллаева яна бошқа ёзувчилар гуруҳини ҳам таклиф қилганди. Ичкари кирдик. Катта ва шинам зал тўла. Ҳаммамимзда бир шанлик, бир ғаройиб қувноқлик бор эди. Аниқ эсимда, ҳеч биримизни бу коммунистик маҳобот ҳам, хўмрайиб ўтирган (қизил кийинганди, янглишмасам) идеология котиби ҳам заррача ҳаяжонлангирмади. Аксинча, биз «қора рўйхат»га тушаётганимиздан гўё хурсанд эдик. Биз унга «тушиш»нинг унчалик ҳам қўрқинчли эмаслигини ҳозир, шу ерда исбот қилиш завқи билан яшардик гўё.

Абдуллаева кириш нутқидан сўнгра биз ёзган мактубни қўлига олиб, бизга намойиш қилди. «Буни биз ёзганлигимиз»ни тасдиқладик. У Москвадан келган жавобни ўқимади, бизнинг мактубни «тахлил» қилди. Бугун бу таҳлилдан ҳеч нарса эсимда йўқ. Фақат йигит-қизларимиз Марказқўм Котиби билан шундай мулоқот қилди-ки, бизга қарши қўйиш учун олиб келинган бошқа ёзувчилар гуруҳи ҳам «тўғри айтишяпти, бу мактубга биз ҳам қўл қўярдик», деб юборишди. Абдуллаева «Темурни ҳимоя қиладиганлар, миллатчилар кўпайиб кетаяпти,» деди. Бу шикоятга ўхшаган бир таҳдид эди. Аммо котиб ўзининг енгилаетганини сезиб «суҳбат»ни қисқартиришга мажбур бўлди.

Бу суҳбатдан кейин «Шарқ юлдузи» журнали бош муҳаррири Пирмат Шермухаммедов ишдан олинди. Ва бу бизнинг мактубимиз натижаси ўлароқ баҳоланди. Биз бундан қаттиқ ҳайратландик, мактубда Бош муҳаррирдан ҳеч қандай шикоят йўқ эди. аксинча, «Шарқ юлдузи»ни цензурадан ҳимоя қилиш кераклиги ёзилганди.

Кейин билсак, мактубни олиб борган ёш шахс мактубни Москвада ўзгартириб ёзиб топширган. У «Шарқ юлдузи» Бош мухарририга хусусий адоватининг хусурини шундай чиқарган. Яна кейинроқ маълум бўлди-ки, бу одам Абдуллаевага асло мухалиф эмас, унинг оила дўсти экан. Астоғфуруллох, дедик холос.

Ёшларнинг бу мактуби ҳеч бир ерда чоп қилинмади, аммо унинг акс-садоси жумҳурият бўйлаб ёйилди. Аввал бу хусусда кулиб - ҳикоя қилган қитмирлар ҳам жимиб қолди.

Ёшларнинг Марказқўм қаршисида бўйин эгмагани зиёлиларга каттиқ таъсир қилди. Қисқаси, бу кичик мактуб Ўзбекистондаги ижтимоий фикрнинг норасидалик давридан чиққанлигини кўрсатди.

ГОРБАЧЕВ

Горбачев ҳокимиятга келганида унинг «келиши» фавқулодда бир ҳодиса саналгани йўқ, Ҳар ҳолда, Москвани истисно қилганда, совет кишилари бу янги лидердан каромат кутмаган эдилар. Москва аҳли эса, воқеани ҳаяжонли қаршилади. Миш-мишларнинг уяси бу улкан шаҳарда янги йўлбошчининг образи тез тўкиб-бичилди. Унинг ҳокимиятга келишига Ғарб давлатларининг ижобий қарагани-ю ва бунинг сабаблари миш-миш савиясида муҳокама қилина бошлади.

Горбачев ўзи ҳақида халқ тарафидан бичилган қиёфага, табиий-ки, ўхшамасди. Лекин у ўзидан олдин ўтган коммунист раҳбарларга ҳам ҳеч ўхшамасди. Оғир гавдали, оғир фикрли, оғир қарашли «Йўлбошчи»лар силсиласидан кейин, Горбачев қандайдир инсоний шамойили билан лидерлик стандартларини остин-устин қилганди. У социализмга ҳам ўзининг «шаклини» бериш учун майдонга чиққанди. Чехословакиянинг собиқ лидери Дубчекнинг «инсоний юзли социализм» иборасини қўлларкан, Горбачев ўз юзини назарда тутарди. Аммо, айтиш керак-ки, Горбачев ҳеч қачон социализмни йўқ қилиш, Совет давлатини тугатиш учун Кремлга келмаганди. Шунингдек, у баъзи рус шовинистлари иддао қилганидек, Совет Иттифоқини Америкага сотгани ҳам йўқ. Умуман, Совет Иттифоқини Горбачев йўқ қилди, дейиш, Горбачев шахсига тухмат бўлибгина қолмай, рус колониализми тарихи учун катта ёлғондир.

Горбачев модерн рус империясини 70 йил аввал чивилган худудларда сақлаб қолиш учун курашга бел боғлаган совет лидерларининг энг неқбини эди. У янги жамият куриш учун ўртага чиққанди, эски жамиятни янги шароитларга мослаштириш ниятида фаолият бошлаганди. Унинг ислохотлари ислохот эмас, балки, таъмирлаш (ремонт) даражасида режаланганди. Горбачевнинг характеридаги «демократизм» ҳам демократикки эмас, жуда нари борса, империя маъмуриининг ўрта савиядаги либерализми эди, холос. СССР йиқилганидан кейин Горбачев соғдан ҳам, сўлдан ҳам кўп ҳақорат эшигди. Аммо ташқаридан қараган дўст ҳам, душман ҳам шуни кўрди-ки, «Горби» СССРни сақлаб қолиш учун кўлидан келган ҳамма нарсани қилди. Горбачевни қоралаганлардан ҳеч бири СССРни қайта тиклашни Горбачев қадар истамасди. Лекин Горбачевнинг бу демагоглардан фарқи у, Совет Иттифоқини ҳеч қачон қайта тиклаш мумкин эмаслигини биларди.

Горбачев ҳокимиятга келган йилиёқ «қайта куриш»ни эълон қилди. Марказий газеталарда «танқид, ўз-ўзини танқид» шиори остида, бир оз демагогик, аммо нима бўлса-да танқидий мақолалар берилга бошлади. Аммо поёнсиз империянинг чекка минтақаларида зулм кучлироқ, ғафлат теранроқ эди. Бу ерларда «қайта куриш»нинг сиёсий принципларидан кўпроқ ижтимоий-маиший тамойилларини «ҳаётга тадбиқ» қилиш хавфсизроқ эди. Масалан, арокхўрликка қарши кураш кампаниясида Совет Иттифоқида жуда кўп узумзорлар осонгина чопиб ташланганди. Тўғри, кейин дод-вой солинган ва «қайта куриш» ланъатланган эди.

Хуллас, Горбачев ҳукмронлигининг илк босқичида давлат сиёсати Андропов ва Черненко давридагидан жуда оз фарқ қилди. Фақат битта фарқ яққол кўзга ташланарди: фикр хуррияти. Бу хуррият жуда оз эди, аммо инсонлар Совет Империясининг бутун 70 йиллик ҳукмронлиги давомида бу «оз хуррият»га тенг ҳеч бир неъмат кўрмагандилар. Бу хурриятни, бу жуда оз хурриятни ҳар бир табақа ўз мақсадлари учун, ҳар бир шахс ўз манфаати учун ишлата бошлади. Бу биз учун табиий ҳол эди. Биз, хурриятни орзу қилган совет кишилари, унинг ёлғиз битта табақа ёки ёлғиз битта шахсиники бўлолмаслиги хусусиятини ақлан англасак ҳам, қалбан ҳеч қабул этолмасдик. Бизнинг хурриятимиз биз учун нақадар азиз кўринса, қарши тарафнинг хуррияти бизга у қадар таҳликали кўринарди. Биз бир неъматни ўртада баҳам кўриш саодатидан

махрум қилингандик. Биз бирга бахтли бўлишга ўрганмагандик. Биз, Совет кишилари бирга бахтсиз бўлишга ўргангандик.

«Фикр хуррияти»дан илк ўлароқ номенклатура (бошқа нарсаларда ҳам бўлгани каби) фойдалана бошлади. Бу ўзига рақиб бўлган маъмурни йўқ қилиш, мансаб зинапоясида юксалиш мақсадида ёзилган рапорт ёки аноним хатларда намоён бўлди. (Аноним хатлар ҳам фикр хурриятининг хабарчисидир, чунки, тоталитар давлатда буни ёзиш ҳам таҳликали эди). Кичик ва ўрта мақомдаги раҳбарлар бир-биридан кўрқа бошладилар, чунки, уларнинг ҳар бири «фикр хуррияти»га қурбон бўлиши мумкин эди. Бу қўрқув хануз Кремлга етиб бормаган бўлса ҳам, у ердаги баъзи Политбюро аъзолари «ошкоралик»нинг янглиш тушунилишидан безовта бўла бошлаганди. Лекин бу ғаройиб-«ошкоралик» шунчалар жозиб келди-ки, безовта бўлганларнинг ўзлари ҳам умумий оқимга қўшилиб кетганини билмай қолдилар.

«Фикр хуррияти» Ўзбекистондаги кадрларни Андропов режалаштирганига мувофиқ ўзгартиришда жуда қўл келди. Оддий бир шикоят, рапорт билан туман, вилоят раҳбарларини ишдан олиш мумкин бўлиб қолди. Бунга жумхурият раҳбари ҳам тўсқинлик қилолмасди, чунки, у ҳам «фикр хуррияти»дан кўрқарди.

Кадрлар фақат ишдан олинмади, балки, судланиб, камала бошладилар. Яъни, «Фикр хуррияти» Андропов замонида бошланган «гозалаш кампанияси»нинг янада тезлашувига, Москвадан юборилган терговчилар террорининг янада кучайишига ёрдам этди. Ва албатта-ки, фикр хурриятидан биз ёзувчилар ҳам ўз насибимизни олдик. Номенклатурачи ва терговчилар даражасида бўлмаса ҳам, ўз сўзимизни иложи борича шаффофрок айтиш даражасида фойдаландик. Зотан, бизнинг ҳам ўз дардимиз, ўз манфаатимиз бор эди. Биз на табақа ва на-да шахс эдик, биз дунёга келганимиз сабабини англашга тиришган, аммо бир қарорга келолмай, сарсон юрган дарвишлардик, холос. Фикр хуррияти бизни шу қадар қаттиқ туртди-ки, масала, мен ҳали ҳам, ўн беш йил ўтганига қарамай, бу туртки таъсирида гарангман. Бу турткидан уйғониб, шундай деб ёзгандим:

*Тақлид этолмадим сенга, ватаним,
Сен каби бардошли бўлолмадим ҳеч.
Сапчиб турган эсам, айбситма мени,*

*Афу эт, ахир, мен ўлолмадим ҳеч.
Кечир, сапчиб турдим оғир уятдан,
Тарихидан жудо бўлган халқ каби,
Келажаги қора инсониятдай,
Энг сўнги лаҳзада турдим мен қалқиб.
Турдим, сапчиб турдим, ўзимга келдим,
Шаккок фарзандингни афу эт, Ватан,
Гўзал кафанларни эғнимдан юлдим,
Тушдим, сакраб тушдим, тилла тобутдан!
1985 («Олис табассум сояси», 1986)*

Биз ҳеч бир режасиз, ҳеч бир таёргарликсиз фикр майдонига отилгандик. Биз доим сиёсатдан нафратланган, сиёсатчиларни масхара қилган кишилар, бирдан сиёсат ҳақида қутилмаган бир жиддийлик ва изчиллик билан мушоҳада қила бошлагандик. Биз ҳали мустақиллик ва мустақил давлат чегаралари ҳақида мақолалар ёза олмасдик, аммо бу фикрни шеърда айтиш имкони бор эди:

*Сўзлар бир-бирига боқсин эркинроқ,
Яшасин, мустақил жумҳуриятдай.
Бир-бирин тўлдирсин, бўлсин иттифоқ
Ҳар жойда тугилган бир хил ниятдай.
Жипслашсин, жипс этса замона зайли,
Аммо олий Белги этган ҳукм-ла
Ўртада ҳад бўлсин... шундан сўнг майли,
Жумлаи жаҳонга айлансин жумла!
1985 («Олис табассум сояси», 1986)*

Хуллас, саксон бешинчи йил баракатли ва айни пайтда оғир келди. Баракатли келди, чунки, мустамлака ватанимиз истикболида бир нузли туйнук очилди. Оғир келди, чунки, порахўрлик ва «қўшиб ёзишга қарши кураш» баҳонасида минглаб бегуноҳ ўзбеклар қамалди, хонавайрон бўлди. Биз, саксон бешда шу бир-бирига зид икки туйғу - умид ва қайғу - орасида бориб-келдик.

НАСАБСИЗЛАР

Руслар Туркистонни ишғол қилганидан сўнг унга қарши зулмкор ва олчоқ сиёсатини кўпроқ рус бўлмаган насабсиз

маъмурлар, таги паст жосулар ва ҳаромзода қотишлар ёрдамида амалга оширганлар. Болшевиклар бу сиёсатни айнан давом эттирди. Совет Ўзбекистонининг энг маҳрам нуқталарида рус бўлмаган, аммо ўзбек ҳам бўлмаган кимлиги номаълум кимсалар жойлаштирилган эди. Шаҳарга «прописка» қилиш, иш билан таъминлаш, квартира бериш, пенсия ва бошқа ижтимоий ёрдам ишлари уларнинг қўлида эди. Улар ўзига ўхшаганларни четдан чақириб шаҳарга жойлаштириш, ерли халқни эса иложи борича шаҳардан қувиб, ишдан бўшатишга, ҳаракат қилишарди. Катта шаҳарнинг бутун моддий резервлари, уларнинг назоратида эди. Шаҳарга ижрокўм ўзбек бўлиши мумкин эди, аммо у доим насабсизларнинг ноғорасига ўйнардди.

Насабсизлар инсонларимизга зулм қилар экан, буни доим руслар номидан қилишган ва масъулиятни ўзидан соқит қилганлар. Шунинг учун ҳам улар рус хўжайиннинг буйруғини русдан яхшироқ ва «сифатлироқ» бажарган. 1918 йил Қўқон мухторияти ҳукумати ағдариб, Қўқон шаҳри аҳолисининг учда бирини қириб юборган болшевик тўдаларининг ичида ўз қонхўрлиги билан ажралиб турган гуруҳ армани дошноклар эди. Дошноклар ўзлари яшаб, тузини еган бу шаҳарда ҳомиладор хотинларнинг қорнини ёриб, боласини олган ва уни ҳам қатл қилганлар.

Ўзбек зиёлисининг шуурида 1985 йил Ўзбекистонда Москва номидан иш кўрган Гдлян-Иванов терговчилар гуруҳи ўша Қўқон қатлиомини ташкил қилган насабсизларнинг меросхўрлари ўлароқ таҳайюл этарди. Бу гуруҳ аъзолари - миллати ким бўлишидан қатъий назар - ерли халққа қарши кин ва нафрати билан ажралиб турарди. 1984-1985 йиллар ичида ўнлаб эмас, юзлаб бегуноҳ кишилар Гдлян тўдасининг қурбони бўлишди. Улар порахўрларни йўқ қиламиз, деб оддий меҳнаткашни жазоладилар, порахўрлардан эса пора олдилар. Шу қадар кўп олдилар-ки, бу ўзбек миллионлари билан СССР Олий Совети депутати бўлишди, бу пуллар билан катта сиёсат саҳнасига чиқишди ва бугун ҳам улар еяётган нон ўша меҳнаткаш ўзбекдан ўғирланган нондир.

Россия ўзининг бу ёлланган қотишларини хизматиға яраша юксалтди: уларни миллий қаҳрамон эълон қилди.

Бу қонхўрлар босқини бир тараф, уфқда Москва йўллаган «янги раҳбарлар контингенти» пайдо бўлди. Халқ хўжалиги ва давлат идораларига Россиядан «ёрдам қўшини» оқиб кела

бошлади. Саратов ёки Тамбовда қассоблик қилиб юрган бир кимса ўзбекнинг бир шахрига ижроқўм, Воронежда ўғирлик қилиб, дордан қочган киссавур рус бир ўзбек туманининг прокурори қилиб тайинланиши ҳеч гап бўлмади қолди. Хуқуқ органларининг деярли ҳаммаси бу «янги раҳбарлар» билан тўлдирилди. Бу «раҳбарлар» тўғридан-тўғри Москва амри билан иш кўрарди, масалан, оддий рус прокурори Ўзбекистон Марказқўм котибига бўйсунмаслиги мумкин эди. «Янги раҳбарлар» келиши билан гдлян-иванов тўдасининг иши янада осонлашди. Улар халқни биргалашиб жазолай бошладилар, уни биргалашиб талон-тарож қилишди. Насабсизлар фақат давлат идоралари ва хуқуқ органларида эмас, матбуот ва ташвиқот марказларида ҳам асосий ўринларни эгаллаб олгандилар. Табиий-ки, уларнинг ҳаммаси «русча гаплашадиган аҳоли» синфига кирар ва Ўзбекистонда туғилиб-ўсганига қарамай, ўзбекча учта сўз ҳам ўрганишга ҳафсала қилмагандилар.

Русча чиқадиган «Правда Востока», «Ташкентская правда», «Вечерный Ташкент» газеталари йиллар давомида ўзбекларнинг тарихини, тилини ва маданиятини камситиш, халқнинг ғурурини синдириш учун режали равишда ташвиқот олиб боришди. Бу ташвиқот «байналминалчилик» шиори остида юритилди. Бу ташвиқот Москва истаганидан ҳам эркинроқ ва шафқатсизроқ олиб борилди, чунки, насабсизлар зулмнинг маъсулиятини ташимасдилар.

«Қайта қуриш ва ошкоралик» эълон қилинганидан кейин туғилган нисбий хурриятни ўша насабсизлар матбуоти бўғиб ташлашга уринди. Уларнинг нашр органлари Горбачев сиёсатининг бошидан охиригача душмани бўлиб келди ва улар Янаев хунтасини қувонч-ла қаршилашди, унинг директивларини зудлик билан, мамнуният билан ўз газеталарида чоп қилдилар.

Насабсизлар Ўзбекистоннинг сиёсий мустақиллиги у ёқда турсин, унинг Москвадан бир сония бўлсин узилишини истамас ва буни яширмас ҳам эдилар. Булар маълум жабҳада ижрочи маъмур бўлибгина қолмай, айна пайтда истисносиз равишда, ҳаммаси, марказнинг рутбали ёки рутбасиз жосуслари ўлароқ хизмат қилишарди. Шу боис улардан фақат фуқаро эмас, раҳбарлар ҳам чўчиб туришарди.

Пахта далаларида фақат ўзбек меҳнат қиларди. Етмиш йил давомида бирорга рус пахтакор бўлди, деган гапни мен эшитмадим. Ёки бирорга арманининг пахта экиб, уни етиштирганини, арманининг уни териб олаётганини сиз тасаввур қилоласизми?

Энг оғир меҳнатни ерли халқ қиларди, энг оз иш ҳақи ерли халққа тўланарди.

Бу ҳақиқатни айтиш ҳатто қайта қуриш бошланиб, ошкоралик авжига чиққан пайтда ҳам, таҳликали эди. Айтган кишига дарров ирқчи ёки миллатчи ёрлиғи ёпиштирилар ва у секин-аста жамиятдан сиқиб чиқариларди. Ёки машина аварияси уюштирилиб, жисмонан йўқ қилинарди.

Совет тузумининг тамалидаги ғайрирус миллатларга нисбатан адолатсизлик турғунлик йилларида бир нави парда орқасида тугилган бўлса ҳам, қайта қуриш келиб, уни ортиқ яшириш қийин бўлиб қолди. Тузум ўз адолатсизлигини ошкора давом эттиришга мажбур бўлди.

Мен 1985 йилда ҳам шоир эдим ва бу юракни эзувчи манзарани кўраркан, кўлимда ягона қуролим қалам эди. Ўша пайтларда ёзганларим шеърӣ санъатга, эҳтимол, алоқаси йўқ, аммо уларни ёзмаслигим ҳам мумкин эмасди, чунки бўғизга тикилган ғазабни бўшатиш керак эди:

*Бир қўлим кўксимда турар мунтазам,
Бир қўлим раисга саломлар берар.
Ишга шўнғиб кетар қолган ўнтаси,
Қолган ўнта қўлим пахтани терар.
Қўлдан иборатдир менинг вужудим,
Кўзим - қўл, юзим - қўл, оёғим ҳам қўл,
Неки туртиб чиққан бўлса ичимдан
Бари қўл, ҳатто-ки қулогим ҳам қўл!
Тунда аён бўлди улуг бир мақсад,
Олга кетаяпман, боқмай орқамга:
Хўжалик ерига пахтани эксам,
Мен қўл экажакман ўз томорқамга!
1985 («Олис табассум сояси», 1986)*

1986 йил. ВАТАННИНГ ҚАЙТИШИ

Агар янглишмасам, ўша саксон бешинчи йилдан бошлаб мен ўз шеърларимни одамлар ҳузурида ўқий бошлагандим. Авваллари ўқимасдим ёки жуда оз ўқирдим. Шеърларим жуда қисқа бўларди ва уларни ўқий бошлаган заҳот тугаб қолгани мени ноқулай аҳволга солар ва худди шеър тинглаётганларни масҳара қилгандай бир аҳволга тушардим. Кейинги шеърлар публицистик шаклга киргани учун анча узайди, бармоқ вазнида ёзилиши эса, декламация қилишни янада завқлироқ қиларди. Лекин, аввал изох қилганимдек, «долзарб» шеърлар ёзишни ҳеч удда қилолмадим. Ҳолбуки, долзарб шеърлар керак эди. Инсонлар хабарга, ўзлари ҳақдаги хабарга - ўз ватани, ўз миллати, ўз тили ҳақдаги хабарга, ўзлари билса ҳам, яна бошқасидан эшитишга муштоқ эди. Улар саксон бешининг қоронғу кечаларида «йилт» этган ёруғ кўрса, ўша тарафга талпиниб, бир ҳамдард излашарди. Аслида улар тимирсиқланиб ўз хурриятини излашарди, аммо айнан ўша хурриятни излаётганларидан ўзлари ҳам амин эмасдилар.

Махлуқ

*У бир махлуқ дунё боғида,
Унинг турган-битгани қайғу.
Кишан йўқ-ку, қўл-оёғида,
Лекин эркни, эркни истар у.
У бир махлуқ, юрган бир дайди,
Йўқ, йўқ юрмас, кўкларда учар.
У ўзининг нафратин ейди,
У ўзининг газабин ичар.
Шундай махлуқ, унинг ёнида
Ҳар бир аёл кўринади тул.
«Келгинди»миш ўз ватанида
Ўз уйида номаҳраммиш ул.
Бас қил, махлуқ, бас қил дедим, бас!
Музламасин юзингда қаҳр -
Бу дунёда мумкин-ку яшаш,
Ватансиз ҳам мумкин-ку, ахир!*

1985 («Олис табассум сояси», 1986)

Ватансиз яшаш ортиқ мумкин эмас эди, буни мен ҳар қадамда кўра ва сеза бошладим. Ўша йиллари кенг жамоатчиликка эшиттирилган Орол фожеаси ҳам, пахта монокултураси ҳам, болалар ўлими ва ҳақозо - бутун ижтимоий ва иқтисодий муаммолар секин-аста сиёсий, секин-аста миллий муаммоларга эврила бошлади. Бу эврилиш ҳаммининг кўз олдида, ошкора (Горбачевга раҳмат) давом этди. Ҳеч ким бу жараёни, бу эврилиш жараёнини тўхтатолмас, ҳеч ким бу жараён учун бировни айбдор санай олмас эди.

Ошкоралик бир гипноз эди, ҳамма бир-бирига қараб, энг маҳрам сўзларини айтар, нормал ҳолатда айтишдан уяладиган гапларини гипноз ҳолатида бемалол талаффуз қиларди. Кремл мансабдорлари худди эртақдаги сеҳрланган мулозимлар каби ғаройиб бир рақсга туша бошлагандилар. Улар бу рақсдан тўхтай олмас, тўхтатгани дарров ишидан бўшатилар эди. Бу рақс то Янаев путчига қадар давом этди. Бу рақс тоталитар давлатнинг видо рақси эди. 1986 йил Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмасида «Орол кўмитаси» ташкил қилинди. Унинг бошлиғи адабиётшунос Пирмат Шермухаммад бўлди. Ҳозир бу ғалати кўриниши мумкин, аммо у пайтлари ёзувчилар ҳамма соҳага аралашар эдилар. Барча иқтисодий, ижтимоий ва ҳатто маиший масалалар ҳам Ёзувчилар Уюшмасида муҳокама қилина бошлаганди. Уюшманинг реал ижро ҳуқуқи бўлмаса-да, у зиёлиларни - фақат ёзувчилар эмас, турли маслакдаги зиёлиларни - бир гоё атрофида жипслашишга ўргатди. Уюшмада тузилган «Орол кўмитаси» ҳукуматнинг махсус руҳсатисиз тузилган илк жамоат ташкилоти эди. Шу маънода уни кейинроқ тузилиши керак бўлган «Бирлик» халқ ҳаракатининг ажодларидан бири, деса бўларди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкин-ки, Ёзувчилар уюшмаси 80-йиллар бошидан бошлаб мавжуд тузумга нисбатан танқидий қарайдиган шахс ва гуруҳларнинг уясига айлана бошлади. Бу хусусият давлатнинг назаридан қочмади: зотан, Ёзувчилар Уюшмаси давлат учун доимо муҳим мафкура ўчоқларидан бири бўлиб келган. Қайта қуриш ва ошкоралик бу муҳимиятни янада оширди.

Ёзувчилар Уюшмасининг раҳбари Сарвар Азимов 1985 йил ўз вазифасидан четлатилиб, ўрнига янгиси келтирилганди. Марказқўм котиби Р. Абдуллаева кўрс ва ўзбилармон Азимов ўрнига гап тинглайдиган, ҳалим бир ёзувчини қўйганди. Аммо у

хам Абдуллаева директиваларини бажара олмади, чунки, замон ўзгарган эди, инсонлар ўзгарган эди. Инсонлар гапиришни, танқид қилишни ўрганган эдилар. Бу янги ўрганган ишидан уларнинг ҳеч ажралгиси келмасди, чунки, очиқ гапириш, ҳеч тап тортмай гапириш жуда ҳам завқли эди. Бундан ташқари, 1985 йил май ойида ёш ёзувчилардан олинган дакки Абдуллаеванинг обрўсига жиддий зарба берганди. Бу зарбадан кейин унинг «оксалиши» тўхтади ва одамлар у берган буйруқларни бажармаслик ҳам мумкин эканлигини кўра бошладилар.

Саксон олтинчи йилга келиб, Абдуллаева ўз «ҳайбати»ни тамомила йўқотди. Мағлубият инсонни кўримсиз қилади. Котиблигининг сўнгги ойларида Абдуллаеванинг қиёфасида мағлубият ёзиғлиқ эди. У, 1986 йилнинг бошлари эди чамаси, биринчи ва сўнгги марта Ёзувчилар Уюшмаси мажлисига келди. Ўз гурурини енгиб, бу ерга келганди. Бу мажлисдан олдин бошқа бир мажлис бўлиб, унда Ёзувчилар Курултойига «очиқ хат» ёзган қаламкашлар тақдири муҳокама қилинганди. Уларни Ёзувчилар Союзи аъзолигидан ўчириш масаласи кун тартибига қўйилганди. Улар ёзган «очиқ хат»нинг тўла мазмуни эсимда йўқ. Ҳар ҳолда, 20-йиллар жадид ёзувчи-шоирларининг реабилитацияси талаб қилинганди. Бу «очиқ хат»да Сарвар Азимовнинг ишдан олинишига норозилик ҳам ифода этилганди, шекилли. Чунки, бизнинг ичимизда бир гуруҳ ёшлар (нега, ҳалигача билмайман) Сарвар Азимовни ҳимоя қилиш ҳам миллий мужодаланинг бир қисми, деб билишарди. Ваҳолан-ки, Азимов бизнинг ўша идеалимиз - 10-йиллар жадидлар ҳаракати ва унинг намоёндаларига қарши бўлган одамлардан бири эди. Абдуллаева бу мажлисда ўзини жуда мутавозе тутди. Ёшларнинг давлатга қераклиги ва уларни асраш, тарбиялаш лозимлигини гапирди. Ўтган мажлисда ёшларнинг Ёзувчилар Союзи аъзолигидан ўчирилмагани тўғри қарор бўлганлигига ишора қилди.

Абдуллаева ёзувчиларга мураса қўлини узатаётганди, аммо кеч бўлган эди. Ёзувчи халқи марҳаматли халқ, унга қўл узатганлар ҳам бўлди, аммо Абдуллаеванинг марказдаги «патрон»лари ундан аллақачон воз кечишган эди. Мағлубиятга учраган одамдан ҳамма қочади. Биринчи навбатда, бу мағлубиятга уни мажбур қилганлар қочади. Шундай ҳам бўлди: Москва ўзининг келиб-кетмиш кадрларидан энг содиқ ва энг ғайратли аскарини бир арман

кароқчиси кўлига топширди, жиноий иш очтирди. Ва йиқилган масжидлар, инжитилган мусулмонларнинг баддуоси шундай ижобат бўлди.

1986 йилдан бошлаб турғунлик йиллари лидерлари аввалгидан қаттиқроқ танқид қилина бошлади. Шароф Рашидов ва унинг ҳукмронлик даври газеталарда очиқ манфий баҳоланди. Номенклатура ичида Рашидовга яқин бўлган одамлар, ҳар хил баҳоналар билан ишдан бўшатилиб, янги раҳбарга яқин бўлганлар ишга олина бошлади. Рашидов яқинлари ундан юз ўғирсаларгина ўз мавқеини сақлаб қолиши мумкин эди, ҳатто бу ҳам мумкин эмас эди. Рашидов тириклигида унга қасида бағишлаганлар у ўлгандан кейин уни қоралаб дostonлар ёзди, аммо янги раҳбариятга хуш кўринолмади.

Қайта қуриш ва ошкоралик инсонларнинг гўзал фазилатлари қаторида бадбин ва чиркин табиатини ҳам ўртага чиқарди. Мен одамлардаги иккиюзламачилик, манфаат йўлидаги риёкорлик ва ёлғонни қайта қуриш давридаги каби ёрқин - ундан олдин ҳам, кейин ҳам - кўрганим йўқ. Шунингдек, инсонлардаги яхшиликка ингилиш, умидворлик, ҳамдардлик ва ўзг ери, тили, маданияти, келажаги учун ҳар қандай фидокорликка ҳозирликни ҳам қайта қуриш даврида кўрдим. Улар етмиш йил давомида кўр бўлаёзган кўзларини уқалаб, ўз ватанининг пажмурда борлигини кўришга уринардилар. Ўзи ёрдамга муҳтож - ёрдам беришга, ўзи ҳимояга муҳтож - ҳимоя қилишга тайёр эди бу одамлар. Ҳузурда гапирар ёки шеър ўқир экан, бу содда ва кўпинча, тунд қиёфалар мени мендан кўра яхшироқ тушунаётгандай туюларди. Уларнинг тундлиги тушунганини билдирмаслик учун кийилган ниқоб туюларди менга. Бу мистик туйғу мени доим хушёр тутарди. Шеър ўқир экан, ҳеч ким билан ҳизиллашмасдим, ортиқча пафосдан қочардим, ўқиш услубимни мени тинглаётган тунд юзларга ҳамоҳанг тутишга ҳаракат қилардим. Албатта, бу механик бир йўсинда, беихтиёр юз берарди. Уларга саксон бешинчи ва саксон олтинчи йиллари ёзилган шеърларнинг истисносиз ҳаммасини ўқидим. Улардан ҳеч ким бу шеърингизни тушунтириб беринг, демади. Чунки, ҳаммасини тушунардилар. Энг нозик деб саналган киноя, энг мураккаб ҳисобланган ташбеҳлар дарҳол уларнинг мийиғида акс этар, лоқайд кўринган кўзларида тасдиқ нуруни порлатарди. Бу одамлар ўзлигига қайтаётган одамлар эди. Секин-

аста, шошмасдан, оғир-вазмин, ўзбекчасига қайтаётган одамлар. Ўзига қайтаётган Ватан.

ТУРКЛАР

Саксон олгининг сентябр ойида Тошкентда дунё туркологларининг конференцияси бўлиб ўтди. Унга Оврупо ва Осиё ўлкаларидан мутахассис олимлар қатнашишди. Туркиядан келган хайъат анча катта эди. Авваллари у ердан Ўрта Осиёга ҳеч бунақа катта «оломон» келмаганди.

Конференция «Высоковолтный» мавзесида жойлашган Ўзбекистон Фанлар академиясининг мажлислар залида ўтди ва бир неча кун давом этди. Бир романтик турколог бор эди, Иштван Мандоки. Кўнғир Можористонли қипчоқлардан, у бизни турк хайъати билан таништирганди. Турклардан сўрашни ва эшитишни истаганимиз кўп нарсалар бор эди, аммо бизнинг ўғузчамиз, уларнинг ўзбекчаси чуқур мавзуларга кириш даражасида мукаммал эмасди. Турклар билан мулоқот қилишни истаган ўзбекларнинг ҳаммаси ёзувчилар эди, ўзимизнинг яқин дўстлар, аввал тилга олганим «идеалистлар» эди. Туркларни чойга таклиф қилдик. Аввал шоир Миразиз Аъзамнинг уйида, кейин меникида дастурхон ёздик. Бизнинг оғайнилар туркларга «ол, ароқдан, нега олмаяпсан?» деб хайрон бўлганлари эсимда. Бизни бу одамларнинг ичкиликка бўлган лоқайдлиги хайрон қолдирганди. Совет кишилари дастурхонга ароқ қўймаса, уни ҳеч ким ҳурмат қилмаслигини турклар билмасди. «Ич, ич» дея меҳмонни қистамаса, меҳмондўстликка футур етишини ҳам билмасди авом турклар. Ўшанда меҳмонларнинг биридан, профессор Аҳмад Бейжон Эржуласундан «Туркчиликнинг асослари» китобини бизга жўнатишини илтимос қилгандим. Икки ой сўнгра бошқа бир турк олими Дурсун Йилдирим орқали сўралган китобни юборганди. У пайтларда бундай адабиётлар таъқиқланганди ва шу боис, бу китобнинг Тошкентга келиши ҳам бир саргузашт бўлганди. Кейин бу китобни таржима қилдик. Таржимани тезроқ битириш учун уни учга бўлиб, бир қисмини Миразиз Аъзамга, иккинчи қисмини Абдуқодир деган тарихчи йигитга топширгандим. Китоб босишга эмас, ўзимизга яқин беш-олти киши орасида ўқишга мўлжалланганди.

Туркларни кандакор Омон Азизнинг ўғлининг суннат тўйига олиб борганимиз эсимда. Турклар жуда завқланишганди. Улар ота юртлари ҳисоблаган Туркистонда тўйда ўтирганларидан мамнун эдилар. Ҳаммаси самимий, содда, дилкаш, қисқаси, туркларди.

Уларнинг ичида Нозим Ҳикмат ва Азиз Несин каби ёзувчиларни севадиганлар йўқ экан. Бизга бошқа ёзувчиларнинг исмларини айтишди, энг буюк турк шоир-ёзувчилари булар, дейишди. Биз бу ҳақда суҳбатлашолмадик, чунки, турк адабиётини яхши билмасдик. Меҳмонлар эса, Нозим Ҳикматнинг Совет Иттифокида турк ўлароқ яшаганини билмасдилар. Рус шоири Андрей Вознесенский «Литературная газета»да босилган хотирасида шундай бир воқеани эслайди: киш эди, Нозим Ҳикмат ўпкасини шамоллатмаслик учун кўйлаги ичида кўксига газета ўраб юрарди... Йўлда биз кетаётган машинана милиционер тўхтатди ва узоқ вақт кўйиб юбормади. Шунда шофёр милиционерга қарата, «Ничего не понимает, он хуже турка» деганда шофёрнинг ёнида ўтирган Нозим Ҳикмат қаттиқ ғазабланганди.

Бу воқеани меҳмонларга айтиб бериш мумкин эди, аммо уларнинг йиллар давомида шаклланган мафкуравий қарашларини бир кичик ҳикоя билан ўзгартириш мумкин эмасди. Буни мезбонлик қилаётган Миразиз Аъзам ҳам, Рауф Парфи ҳам, Иброҳим Ҳаққул ҳам билиб турарди.

Турклар бизда жуда ичкин кардошлик туйғуси қолдирди. Қайта қуриш бошланиб, алоқаларимиз яқинлашганида, бу дўстларни янада кўпроқ танидик.

ПЛЕНУМ

Саксон олтинчи йилнинг кун тартибига тарихни ҳимоя қилиш, 20-йиллар адабиёти намояндаларининг меросини тиклаш, ўзбек тилига эътиборни кучайтириш (ҳали давлат тили ҳақида гап йўқ), Орол кўлини қутқариш, болаларни меҳнатдан озод қилиш, араб алифбосини мактабларда ўқитиш каби турли-туман масалалар кўйилди. Бу масалаларнинг ҳеч бири Ёзувчилар Уюшмаси савиясидан юксакроқ бир мақомда муҳокама қилинмади. Аммо Ўзбекистон марказқўми ва КГБ тамсилчилари бизнинг мажлисларимизни диққат билан кузатиб борар, «бошга бало бу ошкоралик»нинг яна қайси нуқталарга етиб бориши мумкинлигини чамалаб кўришарди.

Биз, «ёшлар» деб аталган ёки «жанжалкашлар» деб аталган гуруҳ 1985 йилги «Полиتبюрога мактуб» давридан кейин анча ўзгаргандик. Қайта қуришнинг бир йили турғунликнинг йигирма йилига тенг эди. Ичимиздаги улғайишни бугун вужуд-ла, жисмонан ҳис этардик.

Ёзувчилар Уюшмасидан ҳайдалиш, китоб таъқиқланиши ёки бошқа тазйиқлар, «ёшлар»ни ортиқ кўрkitолмасди. Улар ўн дақиқа эркин нутқ қилиш учун бир йил китобини бостиролмай юришга ёки ҳатто Уюшмадан ҳайдалишга ҳам тайёр эдилар. Ёшларнинг бу журъати уларнинг теварагида бир сассиз хурмат чамбарини яратди. Ёшлардан ижирғанган, уларнинг қилаётгани тўғри эканлигини билатуриб, билмасликка олганлар ҳам кўп эди, албатта.

1986 йил октябр ойида Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги (ёки фавкулотда, эсимда йўқ) пленуми бўлди. Мажлисга бир қисқа нутқ тайёрлаган эдим. Унинг русча ёзилганини кўриб, дўстларимдан бирининг жон-пони чиқди. «Ўзбекча гапириш керак, сиз ўзингиз ўзбек тилининг обрўсини кўтариш кераклигини тарғиб қилаяпсизу, яна русча гапирмоқчисиз...» деди. У ҳақ эди. Унинг фикрини рад қилиш учун менда битта ҳам аргумент йўқди. Бу қисқа нутқни йўл-йўлакай таржима қилиб, минбарга чиққунча тайёрлаб қўяман, деб ўйладим. Ва залга кириб, эртaroқ жойлашиш учун фoеда турган oдамларни oралаб, юқори қаватга кўтарила бошладим. Кўтарилар экан, ёнимда сервикоp халқ ёзувчилари кўксида oрденларини шалдиратиб кетаётган ветеранлар, Марказқўмнинг сип-силлиқ инструкторлари, КГБнинг қиёфасиз агентлари, маддоҳ журналистлар, хуллас, мен ардоқлаган гояларга ким бефарқ бўлса, ҳаммаси мен билан мажлис залига, учинчи қаватга кўтарилар эди. Мен нутқимни ўз дўстларимга ўқимоқчи эмасдим. Улар менинг нима дейишим мумкинлигини билишарди, уларга менинг деяжақларим доим маълум бўлган. Мен тайёрлаган бу қисқа нутқ менинг ёнимда ҳарсилаб, инқилаб юқорига кўтарилаётган мансаб ва мукофотдан бошқа ҳеч нарса, хўжайинига хушoмад, қўл oстидаги маъмурга ҳақоратдан бошқа ҳеч нарса билмайдиган бу зотларга ўқилиши керак эди. Мен булар билан юқорига кўтарилар эканман, ғазабим ҳам секин-аста кўтарилиб борарди: булар айнан рус тилида тушунадилар, булар фақат рус тилига топинадилар, булар фақат русча нутқни жиддий қабул

килишади, буларнинг мияларига фақат русча сўзларни санчиш мумкин, дердим ўз-ўзимни қиздириб.

Залга кириб, ўриндиққа ўтирганда нутқимни русча ўқишга қарор қилгандим. Бу воқеа менинг ҳаётимдаги биринчи сиёсий тактика эди. Буни ўша пайтда англамаган эдим, энди таҳлил қилаяпман.

Зотан, нутқнинг аввалданоқ русча ёзилишида ўша тактика - ғояни кичик давра эмас, кенгроқ омма ўрғаида ёйиш, у билан, керак бўлса, баҳсга киришиш тактикаси ётарди. Бу хусусият ортиқ шоирнинг хусусияти эмас эди. Шоир ҳеч қачон оломонга тушунарли бўлиш учун ўз идеалларини вақтинча бўлса ҳам, четга суриб қўюлмас эди. Айниқса, у юқорида тасвирланган манфий энергия маскани бўлган оломон учун ўз тилида гапиришдан асло воз кечмаган бўларди. Воз кечса, у шоир бўлмасди.

1986 йил менинг шоирлигим шундай тугаган эди.

Саксон олтидан кейин ҳам бир неча шеърый сатрлар ёзилди, аммо улар сиёсий шеърлар эди:

Афсун

«Йўқолсин зулм!», дедик,

Зулм дарров йўқолди.

«Яшасин хуррият», дедик

Хуррият яшади.

«Йўқолсин бойлар!», дедик

Йўқолди бойлар.

«Яшасин йўқсиллар!», дедик

Яшаяпти йўқсиллар.

1987 («Орзу фуқароси», 1990)

Нутқим етти дақиқа давом этди ва зал етти дақиқа чурқ этмади. Мен нотик эмасдим, аммо ўзим ёзган матнни қандай ўқишни билардим. Менинг танқидим тўғридан-тўғри Пленум хайъатида ўтирганларга, Марказқўмга, унинг лаганбардорларига қарши қаратилганди. Нутқ 20-йиллар адабиётининг намояндalари ва уларнинг душманлари ҳақида эди. Душманлар Пленум хайъатида ўтирган бўлсалар ҳам чурқ этишмади. Улар ўз кучига шу қадар ишонгандилар. Лекин мен бундан инжилмадим. Мажлис тугаб, ташқарига чиқар эканмиз, танқидчи Озод Шарофиддинов

кўлтигимдан олиб, «ҳали «групповщина»ни қандай ибора билан атагандингиз, жуда ҳам оригинал эди», дея кулди.

Бу ўша кунги чиқишимга билдирилган ягона «легал» муносабат эди. 1986 йилда бу ҳам оз саналмасди.

ДЕКАБР ВОҚЕАЛАРИ

1986 йил декабрда Олма-ота воқеалари рўй берди. Минглаб одамлар кўчага чиқиб, давлат кучлари билан юзма-юз тўқнаш келди. Бу жуда муҳим воқеа эди. Бу одамларни кўчага чиқишга ундан ким бўлишидан қатъий назар, уларнинг талаблари нақадар ҳақли ёки ҳақсиз, бундан қатъий назар, бу одамларнинг қайси социал гуруҳ вакили, ҳатто қайси миллатга мансублигидан қатъий назар, уларнинг норозилик билдириб кўчага чиқиши Советларнинг сўнги 50 йил даврида юз берган энг катта ижтимоий ходиса эди.

Тўғри, бундай чиқишлар кейинроқ бошқа минтақаларда пайдо бўла бошлади, аммо козоқлар совет халқи ҳам норозилик билдириб, кўчага чиқишга қодир эканлигини, бунинг учун керак бўлса, қурбон беришга ҳам тайёр эканлигини биринчи бўлиб исбот қилишди. Милиция ва аскарларнинг белкураги зарбасидан жон берган ўнлаб козоқ йигит-қизлари ҳали машрулашмаган фикр хурриятининг илк қурбонлари эди.

Намоённинг парда орқасидаги сабаблари, эҳтимол, тарихчи учун муҳимдир. Аммо, яна такрорлайман, агар инсонлар кўчага чиқишга шундоқ ҳам, ҳеч қандай сабабсиз тайёр бўлмаганларида эди, уларни ҳеч бир сабаб, ҳатто айтаётганларидек йўлбошчи Кунаев ҳам уларни бу ишга мажбур қилолмасди. Бу ёш йигит-қизлар козоқ халқининг бўғзига тикилган бир хўрсиниш эди ва у отилиб чиқди. Қайси сабаб билан чиқди, у иккинчи масала.

Афсуски, биз ўзбек зиёлилари ўша синов пайтида козоқ қардошларимизнинг ёнида туролмадик. Кимдир «бу Кунаевнинг провакацияси», деса, биров «бу русларнинг фитнаси», деди ва кўпчилик Олма-ота воқеасини наинки ҳимоя, балки мушоҳада қилишдан ҳам ўзини олиб қочди.

Бу ёшлар қайси шиор билан чикса чиксин, қайси тарафни тутиб гапирса гапирсин, улар фақат шиор кўтариб чиққандилар ва фақат гапириш учун чиққандилар.

Бундай чиқиш демократик ҳақларнинг энг ибтидоийси эди. Лекин тоталитар давлат, ўзи демократия ҳақида гапира бошлаган бўлса ҳам, демократия эмас, бор-йўғи, унинг узоқдан келган нафасини ҳис қилган он, худди кутурган арслондай, ўзини ўша нафас чиққан томонга отди.

Намойишнинг бостирилиши Қозоғистонда чуқур тушқунлик уйғотди. Кейинроқ у ерда пайдо бўлган сиёсий ташкилотларнинг маргинал ҳолатда қолиб кетиши, миллий ҳаракатнинг уюшган бир ташкилот ҳолига келолмагани ва ижтимоий фикрнинг норасида қолиб кетишида ўша тушқунликнинг катта таъсири бўлди. Аммо ҳар нарсада бир хайир бор, деганларидек, бу фожеанинг мусбат таъсири ҳам бўлди. Масалан, ўзбек ёшларига бу воқеа мужодаланинг алтернатив шакллари ҳам бўлиши мумкинлигини кўрсатди. Фақат бу шакллардан фойдаланиш учун муайян бир структура, шахс ёки гуруҳ иродаси билан бошқариладиган бир ташкилот лозимлиги ҳам маълум эди. Стихияли, бақир-чақир билан бошланган акция, муҳаққак мағлубиятга учрашини ҳам ўшанда ўрганган бўлдилар. Совет Иттифоқининг бошқа жумҳуриятлари ва дунё жамоатчилиги Қозоғистондаги намойишнинг бостирилишини тоталитар давлат ҳали бакувват эканлиги ва яна узоқ йиллар шундай туражагининг хабарчиси ўлароқ қабул қилди. Горбачев ё бир йил, жуда узоқ борса икки йил туради, кейин яна бир навбатдаги темир қўлли темир интизом тарафдори пайдо бўлади, деган «башоратлар» Қозоғистон воқеасидан кейин кўпроқ талаффуз этила бошлади. Бу миш-мишларга киноя ўлароқ ёки унинг акс-садоси каби бир шеър битган эдим. У саксон олтинчи йилнинг сўнгги шеъри эди. Бу шеър китобда «Ташбехсиз шеър» номида босилди.

Ленин, Сталин, Брежнев ҳақида ташбехлар

Буюк одам инжиқ бўлади сал,

Бу ҳам бир фазилат албатта.

Дунёга келар у хоҳлаган маҳал

Ва хоҳлаган жумҳуриятда

Буюк одам камтар, бунақа одам,

Туғилмай ҳам турар юз йиллаб баъзан.

Туғулгудек бўлса, мабодо,

Биздан яшириниб юрар мунтазам.

*Ўша камтарлиги сабаб биргина
Беркинмас у бойлик, моли ортига,
У биздан «инсоний» беркинар,
Демак ўз соқоли ортига.
Башарти удумда бўлмаса соқол,
Буюкка етади оддий бир мўйлов,
Бизга шу мўйлов ҳам келса гар малол,
У қоши ортига беркинар дарров.
Қошни ҳам кўп кўрса ношукур давр,
Буюк одам ҳеч бўғилмайди.
Фақат камтарона қилади сабр,
Удум эврилгунча у тугилмайди.
1986 («Орзу фуқароси», 1990)*

Яхшиямки, удум эврилиб, янги диктатор туғилмади. Яхшиям-ки, ноумидларнинг мискин башоратлари тўғри чиқмади. Яхшиям-ки, тоталитар давлат биз қўрққанимиз қадар кучли, биз тахмин этганимизчалик тадбирли эмас экан. Энг қизиғи, ҳали биз ўзимизни, кейинги йиллардаги ўзимизни, кейинги ойлардаги ўзимизни билмас эдик. Биз шу қисқа замон ичида шу қадар ўзгарган эди-ки...

Тоталитар давлат ортиқ ўз куллари билан сал пастроқ овозда, бир парда пастроқ овозда гаплашишга мажбур бўлган ва шундай гаплашаётган эди. Бу ўзгаришни бақир-чақирда биз сезмай қолган эдик. Бизни белкураклар билан уришлари мумкин эди, аммо бу бизнинг оғзимизни бекитишга энди камлик қиларди.

1987 йил. «ОИЛАНИ ПЛАНЛАШТИРИШ»

Ҳали қайта қуришгача, Россия стратеглари 2010-йилга бориб, Совет Иттифоқида кичик миллатлар нуфузи буюк рус миллати нуфузидан ошиб кетади, бунинг тадбирини эртароқ олиш керак, дея бошлагандилар. Бу фикр юксак лавозимли раҳбарлар ва илмий марказлар доирасидан четга чиқмаган бўлса ҳам, доим парда орқасида муҳокама қилинаётган эди. Совет раҳбарлари тузумга раҳна солиши мумкин бўлган фактор ўлароқ бошда мамлакатдаги демографик мувозанатнинг бузилишини кўрардилар. Иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий факторлар у қадар аҳамиятли саналмасди.

Қайта қуриш бошқа жабҳаларда бўлгани каби, Москванинг демографик сиёсати устига ёпилган пардани ҳам олиб ташлади. Руслар бу ҳақда тортинмай гапира бошлашди. 1987 йил бошларида «Известия» газетаси бир кичик суҳбат эълон қилди. Суҳбатда ilk бор ўзбек оилаларида туғилишни камайтириш ҳақида фикр билдирилди. Шу баҳона билан Ўзбекистонда болалар ўлими жуда кўпайгани ҳақида ҳам кистириб ўтилди.

Бу хабар аслида Ўзбекистонда «оилани планлаштириш кампанияси» амалда бошлангандан сўнг чиққанди. Жамоатчиликни уйғотмаслик учун, кампания тўғридан-тўғри давлат директивлари билан юритила бошлаганди. Шаҳар ва район марказлари туғриқхоналарида аллақачон амалий иш олиб борилаётган эди. Матбуот бу кампания ҳақида хабар қилиб, баҳс-мунозара бошланганида, Россиядан юзлаб ҳамширалар Турксиб йўлларига термулиб «нон шаҳри Тошкент»га кетиш учун ҳозирланаётгандилар. Бу гўзал ҳамширалар ўзбек дугоналарига туғишнинг нақадар зарарлигини ўргатиш вазифаси билан келаётган эдилар. Улар рус демографик сиёсатининг аскарлари эдилар. Уларнинг қанчаси етиб келди ва қанчаси келолмади, билмайман, фақат шу маълумки, агар ўзбек зиёлилари Совет давлатининг бу сиёсатига очиқ қарши чиқмаса эди, бизнинг оила қурилишимиз ўша пайтда олган зарар, эҳтимол, янада каттароқ бўларди. Чунки, туғилишни қискартириш фақат туғриқхонадагина бошланиб, ўша ерда тамом бўладиган масала эмасди. Бу фақат тиббий ва ҳатто фақат демографик масала ҳам эмасди. Бу бир миллатнинг оилага, фарзандга анъанавий муносабати масаласи, бу бир миллий зеҳният ва нияҳот, бу бир диний масала эди.

Ўзбек, оиласида фарзанд туғиларкан, уни қандай боқамиз, деб ўйламайди. Ҳеч ким «бу ортиқча оғиз», демайди, чунки, ҳамма Оллоҳнинг бу оғиз учун яратган ризқи ҳам борлигини билади. (Бугун Ўзбекистонда одамлар очдан ўлаётган бўлса, ўз фарзандини «ортиқча оғиз», деб қўшниларига бераётган бўлса, бунинг туғилишга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу одамлар ношуд давлат арбоблари юритган кўр сиёсат қурбонларидир).

Қизиғи шунда-ки, ўша демография масаласи муҳокама қилинаркан, рус тилида чиқадиган бутун газеталар кампаниянинг нақадар тўғри тадбир эканлиги, бечора ўзбек хотинини бола каби оғир юкдан қутқариш нақадар олийжаноб иш эканини куйиб-

пишиб, илҳом билан ёзабошладилар. Насабсиз журналистлар ҳар тарафга чошиб «сухбатлар» уюштирар, фалон вилоят, фалон қишлоқлик бир аёл «бола боқиш қийин иш», деди, дея репортажлар тўқирдилар.

Бу материалларнинг баъзиларини ўзбек газеталари (тепадан келган буйруққа биноан) таржима қилиб, ўз саҳифаларида босарди. Аммо ўз ташаббуси билан бирорта ўзбек газетасининг бу хусусда мақола уюштирганини эслай олмайман. Аслида, «оилани планлаштириш» дунё учун - Хитой ва Ҳиндистон каби супернуфузли ўлкаларни истисно қилсак, долзарб ва ҳассос мавзу эмас. Бу масала биз ўзбеклар учун ҳам ҳассос эмасди. Агар буни ўзимиз муҳокама қилсак, ўзимиз тортишсак, демография мавзуси биз учун ниҳоятда нормал мавзу эди. Бу - Россия тарафидан буюрилгани учун мавзу биз учун дарров ҳассослашди. Ва бу мутлақо табиий эди.

ШЕЪРИЯТ ЗИРҲИ

Саксон олти ва саксон еттинчи йил мен учун адабиёт ва шеър иккинчи планга чекинди.

Узун йиллар давомида шеърят, бизнинг авлод учун миллий ўзликни ҳимоя қилиш воситаси бўлди. Шеърларда ифода қилинган ғоялар у ёқда турсин, фақат ўзбек тилида ёзишнинг ўзигина ўша «ўзлик»жа хизмат эди. Чунки, бошқа тилда ёзиш «имкони» ҳам бор эди. Бошқа тилда ёзиш таҳликаси бор эди. Бошқа тилда ёзиш жозибали эди, бошқа тилда ёзиш «Умумиттифоқ ўқувчисига олиб чиқади» ва ҳақозо. Ҳар ҳолда, бошқа тилда ёзишни руслар бизга жуда тарғиб қилишарди. Чунки, бу «бошқа тил» уларнинг тили эди.

Чингиз Айтматов, Олжас Сулаймонов, Фозил Искандар каби талантли ёзувчилар рус тилида ёзмаганларида «ўз адабиётларини» дунё миқёсига олиб чиқолмасдилар, дейишарди адабиётшунослар. Ўзбекистонда ҳам бу йўлдан кетишга ишқибозлар топилди. Аммо уларда на Чингизнинг на-да, Олжаснинг истеъдоди бор эди. Улар ўз она тилини билмасди, аммо ўз она тилини билмаслик бошқа тилни билиш деган гап эмасди. Улардан бири русча роман ёзиш орзусида бир русча ёзадиган ёзувчи хотинга уйланган ҳам эди. Боёқиш хотин, эрининг номидан бир-икки китоб чиқарди, аммо ундан ҳеч ёзувчи чиқоролмади. Ва эри уни уч талоқ қилди.

70-йиллар охири ва 80-йилларнинг бошларида, турк жумхуриятларида руслаштириш сиёсати бир жонланиб олганди. Хусусан, бизнинг йўлбошчимиз Шароф Рашидов рус тилини «иккинчи она тили» эълон қилиб, уни ҳаётга кўпроқ тадбиқ қилиш учун қарорлар қабул қилганди. Биз «ёш авлод» бундан қаттиқ ранжигандик. Рашидовни жуда ёмон кўриб қолгандик.

Бир куни бир дўстим билан шоир Абдулла Ориповнинг уйига борганимизни эслайман. Унинг иш столи устидаги Рашидов портретини кўриб, хайратландик. Орипов «бу одам жуда улуғ одам, сизлар билмайсизлар», деди. Биз шоирдан бу «хоиннинг» портретини олиб ташлашни сўрадик. Шоир яна «сизлар билмайсизлар», деди. Биз хафа бўлиб, чиқиб кетгандик шунда. Рашидовни ҳозирги «мустақил подшоҳлар» билан қиёслар экан, шоир Ориповнинг «сизлар билмайсизлар», деган гапи эсимга тушади. Бошимизга Рашидовдан бешбаттари келиши мумкинлигини гапирганди гўё шоир.

Рус тили Рашидовнинг қарорисиз ҳам кирадиган жойига кириб бўлган эди. Биз бирор яхши китоб ўқимокчи бўлсак, уни фақат русча ўқишимиз мумкин эди. Дунё хабарларини кўрмокчи бўлсак, телевизорнинг фақат Москва каналини кўриш лозим эди.

Ўзбек зиёлиси, ўз тили ва маданияти ҳақида ўйлайдиган ўзбек зиёлиси ўз ватанининг пойтахти Тошкентда ўзини худди бегона юртдаги бир шаҳарда каби ҳис этарди. Бу чинакам бир фожеа эди. Буни ҳис қилган одамгина, унинг фожеа эканини англарди. Акс ҳолда, сиздан кулишарди, сизни махдудликда, бикиқликда айблаларди.

Бу аччиқ туйғуни тахминан шундай тасвирлаш мумкин эди:

Ўзга тилда бераман мен ўз саломимни,

Ўзга тилда нонуштага қилишар таклиф.

Бу шаҳарнинг кўчасида кўр каби мени

Ўзга тилнинг уч-тўрт сўзи юрар етаклаб.

Ўзга тилда кўрсатарлар менга юлдузни,

Ўзга тилда уйғотурлар мени саҳарда.

Ўз тилимни эмас, ўша уч-тўртта сўзни

Унутмоқдан қўрқаман бу улкан шаҳарда.

Ватан эса менинг тушим,

Ватан - тушимдир,

Ўз тилимда гаплашаман фақат тушимда

1981 («Олис табассум сояси», 1986)

Ўша пайглари мендан «санъат турлари ичида энг миллиysi кайси бири?», деб сўрасалар эди, мен ҳеч иккиланмай «шеър» деб жавоб берган бўлардим. Чунки, руслаштиришнинг энг ингенсив даврида мени ва тенгдошларимни маданий ассимляциядан шеър санъати кутқарди.

Мақолани, насрни (роман, ҳикоя) бошқа тилда ёзиш мумкин, аммо шеърни бошқа тилда ёзиш, тўғрироғи, бошқа тилни ўрганиб, бу тилда шеър ёзиш деярли мумкин эмас. Менга дарров Олжас Сулаймоновни мисол келтиришлари мумкин, аммо рус тили Олжас учун бошқа тил эмас, балки, ягона тилдир. У рус тили етиштирган шоир, рус маданияти етиштирган мутафаккир. Шу маънода Олжас козоқ адабиётининг эмас, козоқларнинг фахри.

Шеър инсон қалбининг маҳсулоти, инсон ақлининг эмас. Балки шу хусусияти билан у ташки (жисмоний) таъсирлардан ҳимоялангандир. Шеърнинг бу хусусияти биз учун маданий ассимиляцияга қарши бир зирҳ вазифасини ўтагани, демокчиман.

Қайта қуришнинг иккинчи йилида мен бу зирҳни бир чеккага қўйиб, мақолалар ёза бошладим. Ортиқ ассимиляция таҳликаси ўрнини ундан абадул-абад кутулиш умиди олган эди.

Илгарилари шеър ёзмасам, бир неча ой шеър ёзмай қўйсам, дарров виждон қийналарди. Худди шеър ёзиш бу дунёдаги асосий вазифадай. Худди шеър ёзмасам, инсоният бундан зарар кўрадигандай. Энди вазият ўзгаргани. Энди бу виждон кутилмаганда бошқа нарсалар учун қийнала бошлади.

Яқинларда бир озодлик нафаси кезарди. Биз йиллардир шивирлашиб гаплашган гапларимизни очиқ айтиш имкони пайдо бўлганди. Йиллардир бизнинг тушимизга кириб, безовта қилган эрк шундоқ ёнимизда, кўчада юрарди. Бундай бир пайтда шеър ёзиб ўтириш учун жуда ҳам босиқ, жуда мулоҳазали ва жуда ҳам шоир бўлиш керак эди. Мен на униси на буниси эдим ва кўчага отилдим. У ерда ҳаракат бор эди.

СЕНТИМЕНТАЛ ХАЛҚЧИЛЛИК

Саксон саккизнинг бошида Ўзбекистон Компартиясининг Биринчи секретари қилиб Рафиқ Нишоннов тайинланди. Бу одам

узоқ йиллар дипломатик вазифа билан чет элларда хизмат қилган, тажрибали кадр эди. Унинг бир пайтлар Рашидов билан келиша олмай, Марказга кетиб қолгани тўғрисида миш-мишлар юрарди. Ҳақиқатан ҳам, Нишонов ҳокимиятга келганидан кейин Рашидовга қарши танқид кескин кучайди. Аммо бу яна ўша - коммунистик танқид эди. Бу танқид бизнинг, миллиятчи қарашдаги одамларнинг танқиди эмасди. Бу «Москвага Рашидовдан кўра, биз содиқроқмиз», қабилдаги дошномлардан иборат бир нарса эди. Ҳар ҳолда, «рашидовщина» (рашидовчилик) ибораси 1988 йил бошларида демагогларнинг жуда севиб истеъмол қиладиган иборасига айланди. Лекин Ўзбекистоннинг рашидовчиликдан муҳимроқ проблемалари бор эди.

1988 йил февралда Самарқанд вилоятининг Жумабозор кишлоғида деҳқонлар бош кўтарди. Бу ўзбек деҳқонларининг совет даврида, эҳтимол, биринчи исёни эди. Сабаби: ер. Улар - бир жамоа иккинчиси билан ер талашган эдилар. Уларни ажратишга борган милицияга қарши ҳам хужум қилишганди. Милиция исёни бостира олмади, ички кўшинлар ташланди. Жанжал борган сари каттаяркан, Министрлар Совети Раиси шахсан у ерга боришга мажбур бўлди. Саксон еттинчи йили пахта монокултураси ва деҳқонлар аҳволи ҳақида ёзган материалларим ҳукуматнинг ғашига каттиқ текканди. Раҳбарлар мени шоир сифатида унча билмасди, аммо мақолаларим туфайли уларга отнинг қашқасидай маълум эдим.

Жумабозор воқеасидан сўнг мени Министрлар Совети раиси Ғайрат Қодиров чақирди. У ҳукумат биносининг кенг деразасидан бўм-бўш Ленин майдониغا қараб турарди. Мени қаршиларкан, табассум қилишга интилди, аммо зўраки чикди: унинг юзи тимдаланган эди. Жумабозор халқи ўз ҳукуматига муносабатини шундай ифода қилганди. Мен самимий ачиндим ва қаттиқ уялдим. Худди буни менинг одамларим қилгандай ҳис этдим ўзимни.

- Мана бу суратларга қаранг, - деди Қодиров стол устига бир даста расмларни ёйиб ташларкан, - бу одамлар бизнинг шоирларимиз талаб қилаётгандек, пахта майдонларини қисқартиришни истаб исён қилаётганлари йўқ. Булар ерни янада кўпайтиришни талаб қилиб бизнинг ёқамиздан олишяпти. Сиз буни бир ватанпарвар сифатида билишингиз лозим. Монокултура

хақидаги фикрингизга қўшиламан, аммо буни халқнинг ўзи ҳам исташи керак...

Министрлар Совети Раисининг нима демоқчилигини билиб турардим. Халқнинг савияси зиёлилар талаб қилаётган ўзгаришларни қамраб олишга етмайди, демак, матбуотдаги бақирик-чақирикларни меёрида қилиш лозим, демоқчи эди. Мен Қодиров билан тортишиб ўтирмадим, унга ҳамдардлик билдирдим. Жумабозор бугун Ўзбекистоннинг тимсоли бўлмаслигини, юмшоқлик билан тушунтирган бўлдим. Яна у ёқ бу ёқдан бир оз гаплашиб, хайрлашдик.

Қодировнинг айтганлари гўё бу қулоғимдан кириб, у қулоғимдан чиққанди. Бу номенклатурачининг ўз креслосидан бошқа ҳеч бир дарди йўқ ва халқни мен қадар билмайди, билишни ҳам истамайди деб ўйлардим. Балки, бу тўғри тахмин эди, аммо у кўрсатган суратлар менинг тасаввуримдаги халқ образига зимдан қаттиқ зарба берганини ҳам сезиб турардим. Буни ўзимдан яширолмасдим. Ҳукумат бошлиғи кўрсатган суратлардаги инсонлар - уст-бошидаги кийимлар бўлмаса, - объективга худди ўрта асрлардан қараб турганга ўхшардилар. Эҳтимол, Қодиров тўғри гапиргандир. Эҳтимол, бизнинг халқимиз ҳали жоҳиллик босқичидан чиқмагандир ва ҳақозо скепсис ҳиди анқиб турган фикрлар кела бошлади бошимга. Мен ўзимни дароов тўхтатдим. Чунки, бу таҳликали эди. Бутун онгли ҳаётнинг энг гўзал идеалини миллатнинг озодлиги ўлароқ билган бир хаёлпараст учун бундай фикрлар таҳликали эди. Бу хаёлларнинг сўнгги балки биз учун демократия ҳозирча зарарлидир, деган хулосага, зехният ўлароқ бунга тайёр эмасмиз деган фикрга, шунинг учун Россия таркибида яшаганимиз яхши бўлади, мана, фикр хурриятига ҳам ўрганапмиз ва шундай кетса, яна эллик йилдан сўнгра бир тараққиётга эришган бир миллат бўлармидик, деган хулосага олиб келарди.

Бу келинган хулоса бизнинг коммунистик раҳбарлар мантиғи билан чиқарилган хулосанинг айниси бўларди. Бу, бизнинг озодлигимиз душманларининг хулосаси бўларди.

Мен халқ ҳақидаги йиллар бўйи собитлашган тасаввуримни ўзгартиришни истамасдим. Бу хусусда ҳеч бир шаклда пушаймон бўлишни, ҳеч бир нарсдан ҳафсалам пир бўлишни хоҳламасдим. Министрлар раиси Қодиров кўрсатган суратлардаги қиёфалар бор-

йўғи оғир ҳаётдан чарчаган дехқоннинг кўриниши, деб ўзимга далда берардим...

Бадий ёлгон

Бугун ҳам шоирлар гулни булбулга

Қофия қилсалар, ишонманг: ёлгон.

Чунки, бу элатда булбуллар ўлган,

Чунки, қуриб қолган гул алақачон!

Агарда бугун ҳам шоир бемалол

Тўртта гўзал, деса, тўртта фаслни,

Ишонманг: фасллар юзидаги ол

Гулгунлик ҳусн эмас, тамгаси силнинг.

Пахтани «олтин» деб кимдир бўлса ҳақ,

Унга ҳам ишонманг қалқинг оёққа -

Чунки ҳақиқат ҳам ёлгондир мутлақ,

Агар қарши бўлса ҳақиқат халққа!

1987 («Орзу фуқароси», 1990)

Бу шеър ўша қайта қуриш йилларидаги каминанинг халқ ҳақидаги мурасасиз қарши. Агар ҳақиқат халққа қарши бўлса, уни ҳам ёлгон санаш керак, деган радикал бир қараш. Менда бугун, шу сатрларни ёзиб ўтирган вақтда бундай бир қараш йўқ.

Халқ, биз уни қанчалик севмайлик, ҳақиқатдан устун бўлмасди. Худди махлуқ уни Яратгандан устун бўлмагани каби. Биз шеър ёзишни дунёнинг энг муҳим иши деб билиб, адабиётни фетишга айлангирган одамлар, сиёсатга ўтгандан кейин сиёсатни дунёда энг муҳим иш деб, халқни фетишга айлангира бошлагандик. Уни доим мусбат бир борлик сифатида, ҳеч қачон янглишмайдиган, ҳеч қачон гуноҳ қилмайдиган ва ҳамшиша, ҳар ерда ҳақли чиқадиган хилқат ўлароқ кўришни хоҳлардик. Ва бу хоҳишга ҳеч кимнинг ҳалақит беришини истамасдик. Ҳатто ўз идрокимизнинг ҳам, ҳатто иймонимизнинг (астафйруллоҳ) ҳам.

Бу фанатизм, балки, ўша даврда қисқа бир муддат миллий ҳаракатнинг ташкилотланишида ижобий туртки бўлиб хизмат қилган бўлиши мумкин. Аммо принципал ўлароқ, унинг бу ҳаракатни бир ғоя сифатида улғайтирганига ишонмайман.

Бу фанатизм бизнинг қалбларнинг норасидалик белгиси эди. Бу фанатизм етарли даражада изтироб чекмаган қалбларнинг бир

тажрибаси эди. Таъбир жоиз бўлса, биз қурбонлик сўйишга ҳозир эдик, аммо «бисмиллоҳ» дейишни билмасдик. Лекин 1988 йил халқ энди оғиз очиб гапиришни ўрганаётган пайтда, энди ғафлатдан уйғониш учун бир масъум гўдак мисол кўзларини укалаб тараркан, бу манзара жозибасига таслим бўлишдан бошқа чорамиз қолмаганди. Бизнинг жангари миллиятчилигимиз тамалида аслида беозор, инсоний сентиментализм ётарди. Халқни мукаддаслаштириш ҳам ўша сентиментал миллиятчиликдан озиқланар эди. Балки, айнан шу сентиментализм модерн ўзбек миллиятчилигини зарарли популизмдан асраб қолгандир. Яъни, миллиятчиликнинг суистеъмолидан, унинг аксилсоний бир ҳаракатга айланиш таҳликасининг олдини олган бўлса ажаб эмас. 1988 йил ўзбек миллиятчилари 70-80 йилларда назарий ўларок тортишган масалаларининг амалий зуҳурини кўришга шошилаётган эдилар. Бунинг қандай шамойилда пайдо бўлиши улар учун гўё иккинчи масала эди. Аслида, бу биринчи масала бўлиши лозим эди.

Шунга қарамай, ўзбек зиёлисининг соғлом идроки миллий уйғониш энергиясини тўғри йўналтириб, ундан демократия маърифати учун фойдалана билди. Бу энергияни уйларга ўт қўйиш учун, ўзингдан бўлмаган миллатларни қатлиом қилиш учун ҳам фойдаланиш мумкин эди. Бунга уринганлар бўлди.

Рафиқ Нишоновни Ўзбекистон Компартияси раҳбарлигидан кетишга мажбур қилган Фарғона месхет-турк воқеалари қайта қуриш сиёсатини тўхтатиш учун мафия-КГБ ҳамкорлигида уюштирилган фитна эди. Ўзгандаги ўзбекларнинг қирғизлар тарафидан тўп-тўп ўлдирилиши ҳам ўша маҳаллий мафия ва КГБнинг «ижоди» эди. Бу ҳар икки қалтис вазиятда ҳам ўзбек зиёлиси ўзини жуда вазмин тутди, маданиятини намойиш қилди ва кенг миқёсда оловланишга тайёр ғавғонинг олдини олди.

1988 йил. ТАШҚАРИГА САЁХАТ

80-йилларда бошланган миллий ҳаракатнинг энг пасив бўлгаси пойтахт Тошкент эди. Бунинг икки сабаби бор эди: биринчиси, дунёдаги бутун катта шаҳарлардаги каби, Тошкент аҳолиси ҳам моддиятчи ва космополит қавм эди. Улар бирорта мафкура учун моддий манфаатни таҳликага қўйишни ҳеч истамасдилар. Иккинчиси, Тошкент нуфузининг деярли ярмини

«рус тилида гаплашадиганлар» ташкил қиларди ва улар ҳеч қандай сиёсий фаоллик тарафдори эмасдилар. Аксинча, улар бунга қарши эдилар. Ерли халқнинг сиёсий фаоллиги уларнинг заволи бўлишидан кўрқишарди. Миллий ҳаракат ўз кучини провинсия (вилоятлар)дан олди. Вилоятлардаги аҳоли хабарлашма воситаларининг заифлигига қарамай, пойтахт ва дунёдаги воқеаларни изчиллик билан кузатиб борарди. Айниқса, Фарғона водийсидаги вилоятларнинг сиёсий фаоллиги фавқулудда юксак эди. Бу фаоллик секин-аста бошқа вилоятларга ҳам ёйила борди. Масалан, Ўзбекистоннинг нисбатан пассив саналган жанубий минтақаси Қашқадарё ва Сурхондарё, ғарбий минтақаси Бухоро ва Хоразм 80-йиллар охирига келиб умум сиёсий жараёнга шундай кирди-ки, мустақиллик эълон қилинганидан кейин бошланган катогонда демократик ҳаракатнинг ҳаётий томирлари бўлиб қолди. Чунки, у пайтлари Водийдаги кучларимиз тўла тор-мор этилганди.

Ўрта минтақа - Сирдарё, Жиззах, Самарқанд ҳам пойтахт Тошкентга нисбатан анча динамик бўлган эди.

Лекин бизнинг ишимиз Тошкент билан эди. Тошкент пойтахт эди. Бизнинг ғояларимиз вилоятларда қанча олқишланмасин, биз уларнинг Тошкентда тан олиншини истардик. Тошкент тан олиши учун эса, у биздан кўрқиши керак эди. ғояларнинг тўғри-ноғриғрилигидан ҳам кўпроқ, Тошкент бизнинг орқамизда бир куч кўрсагина, бизга ён босиши мумкин эди.

Бизни учрашувларда, мажлисларда ва ёки бошқа жамоат марказларида юзлаб одамлар қўллаб-қувватлаётганини кўриб турар эдик. Аммо бу тарқоқ ва мажхул қувватни бир шаклга сололмагандик. Биз худди артист, одамлар эса томошабинлар каби, томошадан сўнг ҳар ким уй-уйига кириб кетаверарди. Йилдиримни тутиб, электрга айлангириш лозим эди. Халқни ташкилотлантириш пайти келганди. Аммо биз умримизда ташкилот қурмаган шоир-ёзувчилар узоқ вақт, 88-йилнинг ўртасигача гарангсиб юрдик.

1988 йил май ойида мен Ёзувчилар Уюшмасига котиб сайландим. «Сайландим» деганим рост, чунки, ҳеч ким мени тайинламади. Эски замонлардаги каби менинг номзодим аввал Марказқўмда, кейин Ёзувчилар Секретариатида кўрилмади. Қайта қуриш замони бўлгани учун сайлов бўлди ва мен сайландим. Коммунист бўлмасам ҳам.

Котиблик менга жуда катта имконият берди. Ўша боя изоҳлаганим сиёсий фаолликка йўналиш бериш имкониятини туғдирди. Июл ойида Болтиқбўйи жумхуриятларидан бирида... қандайдир сиёсий ҳаракат тузилаётганмиш, деган хабар келди. Мен Болтиқбўйини яхши билардим, у ерда дўстларим кўп эди. Янглишмасам, уларнинг ташкилотланиш тажрибасини ўрганиш учун ёзувчи Зоҳир Аълам бориб келганди.

Дарвоқе, курилиши керак бўлган ҳаракатнинг биринчи «лойиҳаси»ни Зоҳир Аълам билан келган Фахриддин исмли бир талаба таклиф қилганди. Менимча, номи «Эътиқод» ёки шунга ўхшаш сиёсий маъно ташимаган бир ном эди. Мен бу номнинг жуда кулгули эканини айтдим. Аслида, бирор сиёсий платформа билан ўртага чиқиш учун ҳаммамиз ҳам бир нави «талаба» эдик.

Ҳаракатга исм бериш шарафи менга насиб бўлди. Уни «Бирлик» деб атайдиган бўлдик. Бу ном билан 10-йилларнинг иккинчи ярмида бизнинг Туркистон миллиятчилари (татар ва бошқирдлар билан) бир сиёсий ташкилотни тузишганди, аммо у халқ ҳаракатига айланолмаганди. Мен «Бирлик» номининг тарихдан мерос эканини дўстларга айтмадим. «Бизни пантуркистлар деб аташади-ку», деб ўйлаб, ҳаракатга киришдан андиша қилмасликлари учун айтмадим.

Ҳаракатнинг дастур лойиҳасини қораларкан, иложи борича лўнда тезислар билан белгиланган бир чорчўп яшашга ҳаракат қилдим. Дастур тезисларини ҳам иложи борича «гуманли»роқ, иложи борича умумийроқ ва иложи борича сиёсатдан кўра кўпроқ ижтимоий масалаларнинг ифодаси шаклида қоғозга туширдим. Бу гўё ҳар эҳтимолга қарши олган «тадбир»имиз эди.

Хуллас, мен қоралаган илк матн жуда ибтидоий эди, лекин бу ўша саксон саккизинчи йилнинг июл ойи учун нормал эди. Ташкилот тузиш ғоясини бармоқ билан санарли кишилар биларди ва уларнинг ҳеч бири ҳеч қачон сиёсат билан шуғулланмаганди. Уларнинг ичида «энг шуғулланмагани» деб мен ўзимни ҳисоблардим. Аммо 1985 йилдаги Политбюрога мактубдан тортиб, ундан кейинги кечган 3 йил давомида ёзилган бутун мақолалар мени мен ўйлаган шоирлик «чизиғидан» анчагина ташқарига чиқариб қўйганлигини ҳали ўзим ҳам сезмасдим.

Бу ташқари - сиёсатнинг яланғоч майдони эди.

ШОИРЛИК МАҶОМИ

Вахоланки, шоирлик мен учун дунёнинг энг кулай касби эди. Ҳеч кимга, ҳеч бир идорага, ҳеч бир фирқа ёки ҳукуматга нима қилаётганинг ҳақида ҳисобот бермайсан. Ҳатто шеърни газетада бостириш учун, ҳатто китоб чиқариш учун ҳам бирортасига жилмайгинг келмаса, асло жилмаймайсан. Яъни, тоталитар давлатда бу шоирликдан ҳам мустақилроқ, эркинроқ касбни топиш мумкин эмасди.

Мен Оллоҳга шукр қилардим, ўзимни жуда омадли ҳис қилардим. Шу тўрт-беш қатор калимани қофиялаб, шеър қилиш қобилиятини менга бергани учун Оллоҳдан рози эдим. Тўғри, уйда баъзан нонни сувга ботириб, еб кун кўрган кунлар ҳам бўлди, хотин бола-чақа шоирлик хусусида бошқа фикрда бўлган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас, аммо ҳеч ким бу ҳақда шикоят қилмаганди. Ҳамма ҳаётдан мамнун эди.

«Бирлик»нинг дастур қораламасини тайёрлар экан, мен бу хурриятни, шахсимга берилган бу эркинликни йўқотиш арафасида турганлигимни ҳаёл ҳам қилолмасдим. Чунки, такаббуруна «ҳамма нарса менга боғлиқ, истаган ишимни қилишим ва истаган пайтда уни қилмасдан тўхтатишим мумкин, менга ҳеч ким буйруқ беролмайди», деб ўйлардим.

Янги бир замон келганлиги, бу замон билан мен ҳам, дўстларим ҳам, бутун миллат, ҳатто бутун миллатлар ва дунё ўзгарганини сезмай қолгандим. Ёки бошқача таъбир билан айтсам, уч йилдир-ки, биз бир «қайга қуриш» деган марафонга шунчаки ҳазиллашиб, байрам спортига қўшилгандай, қўшилган эдик, аммо хануз «финиш»га келмагандик, чопаётгандик. Чопаркан, вақт ўтганини, вақт ўтаркан, ўзимиз ва атрофнинг ўзгариб бораётганини сезмай қолгандик. Мен ҳалигача ўтмишдаги идеаллар билан яшардим:

*Мен ҳеч кимга бўйинсунмасман,
Балки, менга бўйсунар қисмат.
Мен сиз эккан жойда унмасман,
Фақат руҳга қиларман хизмат.
Мен сизларга раҳм қилмасман,
Яъни, ўзни аямасман ҳеч,
«Оқ-қора!», деб ваҳм қилмасман,*

*Яъни, сочни бўямайман ҳеч.
Букилмасман қувончу ғамдан,
Сўрамасман яъни нафақа,
Яъни, мен бу моддий оламда
Хур руҳ учун яшарман фақат!...*

1981 («Валфажр», 1983)

Ишонинг, мен буни шеър бўлсин деб ёзмагандим. Худди ёзилгандек яшаш ва худди яшагандек ёзиш мен учун зарур максимум эди. Бундай максимумсиз шоир шеърини ёзолмайди. Бусиз шоир ўзини ҳурмат қилолмайди. Ҳурмат қилолмаса, шеър ёзиш, деярли, мумкин эмас.

Тўрт қатор шеър ёзмоқ учун менга абадият зарур эди. Уч соат сўнгра бир жойга чиқишим керак бўлса, мен бу шеърни ёзолмасдим. Балки, тўрт қаторни ёзиш учун 5 дақиқа вақт кетар, аммо ҳеч ким, ҳеч бир зарур иш тепамда калтак кўтариб, уч соатдан кейин чиқасан, дея турмаслиги керакди. Ва ҳеч бир нашриёт ёки газета менинг онгимда шууримда ўз цензурасини ерлаштурмаслиги лозимди. Мен ҳеч нарсадан тискинмай, хоҳлаган нарсамни ёзиш, айнан истаган нарсамни ёзишим шарт эди. Ва, ниҳоят, энг муҳими, «бутун ёзганларимда, бирорга ибора ёки сатрда ўз идеалимдан тирноқча ҳам чекинганим йўқ, ёлғонга, зулмга хизмат қилганим йўқ, бундан кейин ҳам қилмайман», деган қаноат доим кўксимда туриши керак. Бу ўзимни шеър ёзишга кўндириш учун энг асосий шарт эди.

1975 йил мен Университетдан сўнгра иш ахтариб ғ. ғулом нашриётига боргандим. Шоир Омон Матжон орачи бўлиб, нашриёт директори Ҳамид Ғулом кабинетига олиб кирди ва: «Ҳамиджон ака, мана шу йигит яхши шоир, сизга садоқат билан хизмат қилади», деганда, менинг қаттиқ жаҳлим чиққанди. Омон Матжон «шундай гапириш керак, йўли шунақа», деганди. Лекин у шоирнинг йўли шунақа эмаслигини билмасди.

Мен ишлаб-чиқариш бўлимида икки ой ишлай олдим, холос. Чунки, бирданига икки тарафга садоқат билан хизмат қилиш мумкин эмасди. Мен Кафка эмас эдим, у каби иккита ҳаёт яшай олмас эдим. У каби изтироб чекишни, у каби бу дунёни жаҳаннамга айлангиришни истамасдим. Ўзимни жуда кучли

сезардим, бўлим бошлиғи ёки нашриёт бошлиғига истаган пайтда «алвидо», деб ўз озодлигимга қовушиш даражасида кучли.

Шундай бир ўз хурриятига қул одамнинг сиёсат билан шуғулланиши мумкин эмас эди. Ҳар ҳолда, мен шундай ўйлардим. Биз ёзувчиларни халқ танийди, булардан фойдаланайлик, бир ташкилот тузайлик, одамларни жалб қилайлик, бошлаб берсак бўлди, кейин ўзлари олиб кетишади, кейин оломонни кўриб, сиёсатчилар ҳам келишади, профессионал иш бошланади, миллатнинг уфқи очилади, деб режа қилардим.

Қисқаси, ҳар қачонгидай, 1988 йил июл ойида ҳам ўзимни бахтли одам ҳисоблардим, чунки, дунёнинг энг қулай, энг осон касби - шоирликни ҳанузгача ўз касбим деб ҳисоблардим ва фақат ҳозир халққа мақола керак, шеърни, сал сукунат тушсин, кейин бошлаймиз, иншоллоҳ, деб ўйлардим. Сукунат тушмади. Бугун, бу воқеалардан ўн йил ўтди, аммо сукунат тушгани йўқ. Бу ўн йил сукунатсиз умрим бўйича шеър деб атамаса ҳам бўладиган учта матн ёзилди, холос. Лекин бу ўн йил давомида матбуот ёки бошқа жойда исмиمنى тилга олганлар исмимдан олдин муттасил «шоир» калимасини қўйиб, дунёнинг энг қулай ва энг ҳур касби билан мени давомли тақдирладилар, Оллоҳ рози бўлсин бу одамлардан.

КОТИБЛИК

Ёзувчилар Уюшмасига котиб бўлиб сайлангандан кейин нафақат шеър, мақола ёзишга ҳам вақт қолмади.

Йўқ, мен Уюшманинг иши билан машғул бўлмадим. Уюшма раиси ёзувчи Одил Ёқубов ва яна мендан бошқа икки котиб бор эди - уюшма иши билан улар шуғулланишди, соғ бўлсинлар. Менда бюрократик тажриба йўқди ва бу тажрибани орттириш истагим ҳам жўшиб турмаганди.

Менга тушган иш Уюшмага тўп-тўп келаётган, дехқонлар, ишчилар, ўқитувчилар ва бошқа турли касбдаги турли характердаги инсонларни қабул қилиш ва уларнинг арзи-додини тинглаш бўлди. Гдлян бошлаган террор ҳали ҳам тўхтамаган ва ҳақсизликдан халқнинг фигони кўкка чиққанди. Судга, милицияга, прокуратурага, партия кўмитасига, ижрокўмга, марказкўмга бориши керак бўлган инсонлар оқиб Ёзувчилар Уюшмасига келарди. Ўғли ноҳақ қамалган оқсоқол ҳам, ишдан ноҳақ ҳайдалган ёш йигит ҳам, уйига ўғри тушган пенсионер ҳам, ҳатто мансабидан айрилган

номенклатурачи ҳам Уюшмага кела бошлагандилар. Ёзувчиларнинг катталарга сўзи ўтади, деб ўйлардилар. Ёзувчининг обрўси катта, тепадагилар ёзувчидан кўрқишади, деб ўйлашарди. Бир нави тўғри ўйлашарди. Нисбий сўз эркинлиги ёзувчиларни дарров халқ орасида машхур қилди. Бу тепадагиларнинг жиғига тегса ҳам, Уюшма билан очиқ конфронтацияга боришни истамасдилар. Марказқўмнинг секретарлари, Уюшмага келиб, маъруза қилган бўлар, бу билан гўё ёзувчиларга нақадар эътибор беришаётганини кўрсатган бўлишарди.

Албатта, дунёда ҳеч бир давлат ёзувчилардан биздагидай ҳадиксирамасди, чунки, ҳеч бир давлатда халқ ёзувчиларга биздагидай ишонмасди. Давлат ёзувчилардан эмас, уларга эргашаётган халқдан кўрқарди.

Саксон саккизинчи йил Ёзувчилар Уюшмаси халқ уйига айланди. Раис Одил Ёқубов бир-икки марта тўнғиллаб кўйди, лекин одамларни менинг чақириб келмаётганимни биларди. Бу «босқинга» сабр билан чидади аммо бошқа бир сабабдан бир оз ранжиганди: ҳар бир котибнинг мақом креслоси узра Доҳий портрети осилиб турарди ва мен ишга келган биринчи кун ўз кабинетимдаги Доҳий нусхасини девордан олиб, ўрнига Охунов деган рассомга буюртириб чиздирганим Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон портретини осдим. Бу номенклатурадан олган биринчи қасосим эди. Уюшманинг котиби ҳам номенклатурага кирарди, ўзининг мақом машинаси, «вертушка» телефони, қабулхонаси ва унда секретари бўларди. Бу неъматларнинг ичида энг хайрлиси, «вертушка» эди. Бу телефон тўғридан-тўғри министрға ёки бошқа катта мансабдорға уланар эди. «Вертушка»дан энг кўп фойдаланган йилим саксон саккизинчи йил бўлди. Шикоят билан келган халқни ўша «вертушка»га гапиртирдим. Бу менинг номенклатурадан олган иккинчи қасосим бўлди.

Учинчи қасосим - номенклатурани етиштирган компартияга кириш таклифини рад этдим. Бу Ўзбекистон Компартиясига қилинган энг катта ҳақорат эди ва у то 1991 йил хунтадан кейин ўз-ўзини бекор қилгунга қадар мени таъқиб этди, ўшаҳақоратнинг хусурини чиқаришга уринди.

Марказқўм котиби Холмухаммедов Уюшма раисини чақириб, Уюшма Котиблигига коммунист бўлмаган киши ўтирмаслигини айтди, Одил ака буни менга айтди, мен «ундай

бўлса коммунистни қўйинглари», дедим, ҳаракат қилишди, аммо қўйишолмади, коммунист йўқлигидан эмас, замон ўзгарганлигидан. Уюшмада демография, экология, тарих ва давлат тили каби бир-бирига ўхшамаган масалаларнинг ҳаммаси муҳокама қилина бошлади. «Шоир-шеърини ёзса, ёзувчи романини ёзса, бу халққа фойда келтиради, нима қилади ёзувчилар ўзи билмаган ишга аралашиб», дея писанда қиладиган одамлар қўпайди. Лекин ёзувчиларни қўллайдиганлар бунга нисбатан уч-тўрт барабар тезликда қўпая бошлаганди.

Уюшмада тузилган «Орол қўмитаси» жуда фаоллашди. Унинг аъзолари бирор ерга борсалар ҳурмат билан кутиб олишарди. Маҳаллий раҳбарлар ўз бўлгаларидаги экологик вазиятни «Қўмига» аъзолари билан муҳокама қилишдан аввалгидек кўрқмасди.

Ёзувчилар Уюшмасининг иккита зали бор эди, ҳар иккаласида ҳам ҳар куни, ҳар соатда бирорга мажлис ёки машварат ўтаётган бўларди. Бу мажлисларда қатнашаётганларнинг саксон фойизи ёзувчиликка алоқаси йўқ одамлар, муҳокама қилинаётган масалаларнинг ҳам адабиётга алоқаси йўқ эди.

Уюшмага чет элликлар ҳам тез-тез ташриф буюрадиган бўлиб қолишди. Улар бу ерга Ўзбекистоннинг на давлат, на-да бошқа жамоат ташкилотига эшигиши мумкин бўлмаган фикрларни эшитиш учун келарди. Уюшма 1988 йилга келиб, том маънода расмий тан олинмаган, аммо таъсири катта бир муҳолифат марказига айланганди.

Ўша йил, октябр ойи эди чамаси, мен «Нью йорк таймс» газетасининг Москвадаги мухбирига интервью бердим. Жуда кўп нарсаларни очиқ сўйладим. Кейин маълум бўлишича, мазкур интервью мени фақат Уюшмадан узоклаштириш учун эмас, менга қарши жиддийроқ тадбирлар қўллаш учун баҳона вазифасини ўташи керак бўлган.

«БИРЛИК» ТАШКИЛОТИНИНГ ТАЪСИСИ

Нихоят, ноябр ойининг ўн биринчи куни биз, бир гуруҳ ёзувчи ва олим, режалаганимиз ташкилотни таъсис этиш учун кўшиқчи шоир Дадахон Ҳасаннинг уйида тўпландик. Янглишмасам, 15-17 тача киши бор эди.

Қисқа муҳокамадан кейин «Бирлик» номи остида Ўзбекистоннинг маънавий ва моддий кадриятларини асраш ҳаракати таъсис этилди, деб қарор қилдик. Менга ҳаракатни бошқариш таклиф этилди, мен рад қилдим. Ҳаракат ҳайъатида бўлиш мен учун етарли, Ёзувчилар Уюшмаси котиблиги юки ҳам бор, лекин ҳаракатни бирга юритаверамиз, дедим. Академик Тошмуҳаммедов ҳам раҳбарликни истамади. Шунда фан доктори Абдурахим Пўлатов бошқарсин қурултойгача, деди кимдир. Кўпчилик «бу одамни яхши танитаймиз», деган баҳонада қарши чиқди. Мен Пўлатов номзодини қўлладим ва қарши чиққан дўстлардан унга овоз беришни илтимос қилдим.

Илтимос қилдим-у, уни ўзим ҳам унча яхши танимасдим. Уни илмий институтларда олимлар билан ўтказган суҳбатларимда бир-икки марта кўриб, эсимда қолганди. Эсимда қолганди, чунки кўп савол берарди. кейин уни, янглишмасам, Д. Ҳасаннинг уйига шоир Рауф Парфи ва Бегжон Тошмуҳаммедов олиб келишганди. Мен бу одамларга ишонардим.

Бундан ташқари, биз, ёзувчилар, ташкилотни тузиб, оёққа кўйиб, уни бизга кўра прагматик, закий олимларга топшириш керак, деган қатъий фикрда эдим. Қолаверса, Пўлатов, кибернетика олими, ўзи ҳақида жуда чаққон ва ишчан бир киши таасуротини қолдирарди. Шундай бир одам биз илтимос қилган нарсани дарров қабул қилганига хурсанд ҳам эдим. Ҳар ҳолда, ҳаракатнинг қурултойга қадар ташкилий ишларини юригишига ҳеч шубҳам йўқ эди. Баъзи радикал ошналар аввал ҳаракатга умуман коммунист олмаслик керак, деган фикрни олға суришганди. Ёзувчиларнинг кўпчилиги бу фикрни қўллади. Аммо Таъсис мажлисида дўстлардан бири «бу Пўлатов илмий институтнинг парткоми бўлган, қандай ишлайди биз билан», деб шипшиганда унга: «коммунистларни ҳаракатга олмайдиган бўлсак, ҳаракатни тузайлик деб юрган Зоҳир Аъламни ҳам, Дадахон Ҳасанни ҳам олмаслик керак эди. Бизга кейинроқ қўшилган Бегжон Тошмуҳаммад ҳам коммунист-ку», дедим.

Хуллас, Пўлатов Қурултойгача янги ташкилотнинг таъсис кўмитасига бошлиқ бўлиб сайланди. Бу воқеадан кейин Ёзувчилар Уюшмаси янада гавжумлашди. Ёзувчи Мамадали Маҳмуд ва мен Котиблигимизни суистеъмол қилиб, янги ҳаракатимиз учун Уюшманинг биринчи қаватидан бир хона ажратиб олишга

муваффақ бўлдиқ. Бир-икки стол, тўрт-бешта шалоғи чиққан курси, бир эски машинка - ташкилотнинг бор-йўқ мулки эди, аммо хона доим ғиж-ғиж одамга тўла бўларди.

Айни пайтда, давлатнинг энг махфий органи КГБ ходимлари ҳам Уюшмага очиқ келиб-кета бошлашди. Улар воқеалар ривожини диққат-ла кузатишарди. Улар «Бирлик» ҳали ўша кичкина хонадан чиқмаган бир пайтда, ҳали кўпмингли митинглар бошланмасдан туриб, ўз айғоқчиларини ҳаракат ичига тикиб улгургандилар. Эҳтимол, ўша кичик хонадаги «ғиж-ғиж» оломоннинг учдан бири ўша айғоқчилардан иборат эди. Бу кейин маълум бўлди. Лекин ташкилотланиш жараёни бу андиша билан тўхташи мумкин эмас эди. Халқ ташкилотланишни истарди, бу истак қаршисига ўша пайтда ҳеч ким, ҳатто КГБ ҳам чиқолмасди. КГБ бу ҳаракатни ичидан емириши мумкин эди, уни заифлаштириши мумкин эди. Бунинг усулларини КГБ биларди...

БИРИНЧИ МИТИНГ

«Бирлик» таъсиси қилинганига бир ой тўрт кун тўлган эди, саксон саккизинчи йилнинг 15-декабри эди. Одатдагидек, эрталаб соат 9да уйдан чиқдим. Негадир мени олиш учун Уюшмадан машина келмаганди. Яёв юриб, метрога кетдим. Орқамдан кимдир келиб тўхтатди. Бизнинг яшайдиган уйдаги қўшнимиз адабиётшунос Раҳим Отаев эди. Қўлида газета, менга узатапти: «Айтдим-ку, ўйиннинг охири шунақа бўлади, деб, мана ўқинг», - дея менга берди кўлидагини.

Очиб қарадим, ярим саҳифадан кўпроқ жойни олган мақола (бунақасини фелетон дейишарди), номи ҳам узун: «Двойной стандарт честного Мухаммада». Яъни, «Мухаммад» мен эдим.

Раҳим Отаевга «раҳмат» айтдим-да, йўлимда давом этдим. Аммо кизиққонлик, бир оз ҳаяжон устун келди, йўл-йўлакай газетани яна очдим ва юришдан тўхтамай, у ер бу ерига кўз югуртирдим. Мақола авторлари Юрий Кружилин ва (исми эсда йўқ) Хисомов эди. Газета «Правда Востока» бўлиб, у сўнги икки йил давомида мен қилган чиқишларга турли маслак ва мансабдаги одамлар тилидан мақолалар уюштириб ўзича менинг «миллатчи»лигимга «зарба бериб» келаётганди. Аммо бу сўнги зарбаси анча жиддий эди. Газета биринчи марта мени очиқчасига нафақат миллатчилик балки ирқчиликда айблаётганди. Мухбирлар

Ўз айбномасига асос қилиб менинг «Нью-йорк таймс» газетасига берган интервьюмни олишганди. «Солих» арабчада ҳалол, тўғрисиўз дегани, аммо Муҳаммад Солих бу ердагиларга бир хил, чет элликларга бошқа хил гапиради, унинг тилда интернационализи аслида ёлғон, у совет миллий сиёсатини Гиммлернинг истило қилинган мамлакатларда юритган сиёсатига тенглаштиради. Аслида, М. Солихнинг ўзи ирқчи, Ўзбекистонда руслар, тожиклар, туркманлар яшайди, фақат ўзбеклар эмас», дея у шохдан бу шохга сакрашганди мухбирлар. Дархондан ўтиб, метрога тушдим. Ёзувчилар Уюшмасига келдим. Вақт эрта бўлишига қарамасдан Уюшма олди гавжум эди. Тўшланганлар ёзувчилар эмас, ёшлар эди. Университет ва политехника институти талабалари. Улар «Бирлик» тузилгандан бери Уюшмага келиб-кетиб туришарди. Лекин бугун жуда эрта келишганди. Буни ўйлаб тугатмасданок, бир-нечата қиз ва йигит менга яқинлашиб саломлашдилар ва бир кучок гулдаста узатишди.

Мен бир оз хайрон бўлдим, аммо уларнинг қўлидаги «Правда Востока» нусхаларини кўриб, ҳамма нарсани англадим. Ёшлар менинг кайфиятимни кўтариш учун зудлик билан етиб келишганди. Улар газеталарни силкитишиб, «бу билан ҳеч нарсага эришолмайди, сиз ҳеч хавотир олманг», дейишди.

Мен уларнинг айтганини қилиб, ҳеч хавотир олмадим. Мен бу мақолага халқнинг муносабати ижобий бўлишига ҳеч шубҳам йўқ эди. Фақат бунга ҳукумат қандай реакция кўрсатади, буни тахмин қилолмасдим. Одатда, Марказқўмнинг органи бўлмиш газетада бундай «душман»ларни фош қилувчи, сиёсий руҳдаги мақола фақат марказқўм кўрсатмаси билан чиқарди. Марказқўм бу кўрсатмани бераркан, бир режаси бўлганлигига ҳеч шубҳам йўқди. Илгарилари бундай мақолага мавзу бўлган одам энг камида ишдан олинарди ва қамаларди, чунки, совет тузумининг сиёсатини фашизм билан тенглаштириш, «ўзбек халқини пахта занжирбанд қилиб қўйди», дейиш совет давлатига туҳмат саналарди. Лекин уч йилдир-ки, қайта қуриш бошланганди ва бу давр ичида бундай мақолалар ҳеч қаерда эълон қилинмаганди. Ва табиий-ки, бундай мақолалардан кейинги «проседура»ни ҳеч ким билмасди, чунки, «тажриба» йўқди.

Менимча, ҳукумат бу мақола билан икки масалани ҳал этишни ўйлаганди. Биринчиси, мени Ёзувчилар котиблигидан

кувиш, у ердаги сиёсий об-ҳавони йўқ қилиш, ёзувчиларни ўзининг профессионал касбига даъват қилиш, «мана, кўринг шундай қилмасанглар, бошингизга Солиҳнинг куни тушади», қабилида кўрқитиш. Иккинчиси, бу менимча, энг муҳими, яқиндагина тузилган «Бирлик» ҳаракатига зарба бериш. Ҳаракатнинг идеологи ўлароқ табиий-ки ёзувчилар танилганди. Ва улардан бирини йўқ қилмоқ ҳали суяғи қотмаган ташкилотни ҳам бешикдаёқ бўғиб ташлаш деган гап эди.

Лекин буни режа қилганлар бир нарсани ҳисобга олишмаганди. Уша даврнинг ўзгарганини ҳисобга олишмаганди. «Правда Востока»да чиққан мақола ўн йил аввал босилсайди, мени ҳеч ким Уюшма олдида гулдаста билан қаршиламаган бўларди...

Мақола кутилмаган акс-садо берди. Бутун жумҳуриятдан хатлар ёғилиб кела бошлади. Ҳаммаси ҳеч бир истисносиз менга далда бериш учун, менинг тутган йўлим тўғри эканлигини билдириш учун ёзилган эди. Мактуб ёзганларнинг ёши, маслағи ҳар хил эди. Ҳатто Қашқадарёдан бир дехқон бутун бир қишлоқ номидан мени қутлаш учун Тошкентга келди. Халтасида тандир кабоб ва шунга ўхшаган Қашқадарё қишлоқларининг тансиқ емаклари. Мен бундан жуда ҳаяжонланган эдим. Шунча йил шеър ёзиб, бу қадар иззат кўрмагандим.

«Правда Востока» мақоласи билан битта ерли муслимонни йўқ қилмоқчи эди, аммо Оллоҳу таоло тескарисини истади: бу мақола минглаб муслимонларнинг кўзини очишга восита бўлди. Ҳукумат бундай акс-садони кутмаган эди. Агар мақолани босишдан аввал бир мақсади бўлган бўлса-да, буни амалга ошириш борасида тараддулланиб қолганди.

Мақола чиққандан беш кун сўнг, 20-декабр, соат 11 атрофида кабинетимга секретар қиз кирди ва «Ўзбекистон» меҳмонхонаси олдида одамлар митинг қиляпти, деди. Мен дарров Мамадали Маҳмуднинг (у ҳали Уюшма котиби эди) икки кун аввал айтган гапини эсладим: Ёшлар сизни ҳимоя қилиб митинг қилмоқчи. Ҳимоя бўлмаса, сизни қамашлари мумкин, мен уларга билганингизни қилинг, деб айтдим, деганди.

Ҳақиқатан ҳам, меҳмонхона олдида кўп эмас, 450гача киши, ҳаммаси талабалар эди.

«Вертушка» жиринглади. Олдим. Минстрлар Совети Раиси Ғайрат Қодиров экан. «Бу одамлар сизнинг одамлар эмиш,

илтимос, бориб тинчлантиринг, тарқалишсин, талаблари бўлса, ёзма ҳолда бизга топширишсин, кўриб чиқамиз», деди. Мен бу одамларнинг «меники» эмаслигини айтдим ва уларнинг талаблари нима эканлигини ҳам билмайман, деб жавоб бердим. «Ука, мен сиздан илтимос қиляпман, бизга ёрдам қилинг, Рафиқ Нишоневич хозир Москвада, бу ерда вазиятни кескинлаштиришмайлик», деди.

Ғайрат Қодирович сўзларига русча қўшиб гапиргани ғашимга тегиб турган бўлса ҳам, унинг илтимосини рад қилолмадим. Қодиров ўзи одам сифатида ёмон эмас эди, кўнгли очиқ, содда эди.

Қодиров билан гаплашиб, ташқарига чиққанимда милиция митингчиларни «Ўзбекистон» меҳмонхонаси олдидан ҳайдаб, Инқилоб хиёбонига олиб киришга мувоффақ бўлганди. (Хиёбонда уларни камроқ одам кўрарди ва шов-шув ҳам камроқ бўларди). Бутун хиёбон атрофи милиционерлар «занжири» билан чирмалганди. Ҳеч кимни хиёбон ичкарасига қўйишмаётганди.

Мени танишди шекилли, дарров йўл беришда ва хатто милиционерлардан биттаси овозини пасайтириб, «ака, шундай давом эттиринглар, биз ҳам Сиз тарафда», деди. Бу менинг кўнглимни тоғдай кўтарди, шу кўтаринкилик билан митингчиларнинг ҳузурига чиқдим.

Хиёбон ўртасида минерал сув ва музқаймоқ сотиладиган кичик кўшк бор эди, унинг майдончаси сахнага айланган, сахнада Марказқўмдан бўлим бошлиғи, шаҳар ижроқўм раиси, ИИБ бошлиғи ва ўн-бешта КГБ ходимлари туришарди. Менга микрофонни тутқазди. Микрофонни олиб, оломонга боқдим. Катта-кичик картон қоғозларга менинг исимини ёзиб, «сени қўллаймиз, биз сен билан, йўқолсин зулм, Сафарян Ўзбекистондан даф бўл!» (Сафаров - «Правда Востока» редактори), каби содда шиорлар битилганди.

Мен ёшларга раҳмат айтдим. Ҳукумат бошлиғига таклиф-талабларингизни ёзма ҳолда беринглар-да, тарқалинглр, дедим. Ёшлар «биз мақолани ёзган мухбирлар келиб, шу ерда ўзбек халқидан узр сўраши керак, чунки, улар фақат сизни эмас, ўзбек халқини ҳам камситган», дейишди. Кимдир «буни муҳокама қилайлик, майли, мухбирларни олиб келамиз, фақат шу ерда эмас, Ёзувчилар Уюшмасида муҳокама қилайлик», деди.

Ҳокимият бу исёнчи талабаларни халқ кўзидан тезроқ йироқлаштиришни, тезроқ яширишни истарди.

Ёшлар таклифга рози бўлишди. Оломон уюшмага қараб юрди. У бизнинг залимизга сиғмади, иккинчи, учинчи қават, фое ва даҳлизлар ҳам одамга тўлди.

Мухбирлар Кружилин-Хисомовни дарров топиб келишди. Узр сўрашдими-йўқми, билмайман, ҳар ҳолда ёшлар уларни қаттиқ терлатишгани рост.

Мен мухокаманинг сўнгида кирдим ва ҳукумат митингчиларга «М. Солиҳнинг «Правда Востока»га жавобини ўн кун ичида босамиз», деб ваъда берганини билдим. Бу мен учун жуда катта имконият эди. Бундай бир мақолага «айбланувчи»нинг жавоби яна ўша газетанинг ўзида босилиши совет жамияти учун фавкулудда бир ҳодиса бўлган бўларди.

Бу жавоб чикса, биринчидан, бу ёшларнинг ғалабаси саналар ва уларнинг ўзига бўлган ишончи икки қат ортарди. Иккинчидан, бу жавоб Ҳаракатимизга қўшилишга тараддудланиб турган одамларга сўнги тўртки бўлар ва улар сафимизга қўшиларди. Учинчиси, бизнинг ҳаракатимиз бир психологик тўсиқдан ўтиб, ҳукумат ҳам биздан бир қадам орқага (биринчи марта!) чекинган бўларди. Мен «Правда Востока»га жавобни ўша куниёқ бошлаб, эртасига битирдим ва газета редакциясига жўнатдим.

1989 йил. АКАДЕМИККА МАКТУБ

Саксон тўққизинчи йил январ ойининг еттисида «Совет Ўзбекистони», «Правда Востока» ва «Ташкентская правда» газеталарида менинг Кружилин-Хисомовларга жавоб мақолам босилиб чиқди. Бунинг босилиши менинг ғалабамдан кўра, кўпроқ талаба ёшларнинг ғалабаси эди. Бу ҳодиса уларнинг «Бирлик» халқ ҳаракати атрофида жипслашувини, уларнинг тарғибот ишларида эркинроқ ҳаракат қилишини таъминлади.

Менинг шахсим учун эса, бу воқеа бир муҳим босқичнинг тугалланиши эди. 1985 йил январ ойида «Совет Ўзбекистони» газетасида эълон қилинган «Ғоявийлик бош мезон» мақоласидан кейин ўтган тўрт йил ичида мамлакатда шундай ўзгаришлар юз берди-ки, ўша коммунистларнинг Бош газетаси энди мен каби коммунист бўлмаган ва ўзининг миллий қарашдаги фикрларини ҳеч қачон эплаб яшираолмаган биттасининг мақоласини босишга мажбур бўлаётганди.

Қайта қуриш ва ошкоралик сиёсати саксон тўққизнинг бошида шундай бир нуктага келди-ки, ортиқ уни орқага қайтариш ёхуд тўхтатиш у ёқда турсин, унинг тобора авж олаётган тезлигини сусайтириш ҳам мумкин эмас эди. Баъзи мутафаккирлар агар 1989да бир ихтилол (давлат тўнгариши) юз берса эди, Совет Империясини қутқариб қолиш мумкин эди, дейишади. Аммо улар, бу ихтилолнинг ўша саксон тўққизда нега бўлмаганини ўйлашмайди. Бу ихтилол бўла олмаган эди, шу боис империяни қутқариш ҳам имконсиз эди.

Ихтилол саксон тўққизда тез юриб кетаётган аравани бирдан тўхтатганда юз берадиган қазо (авария) каби хавфли эди, шунинг учун у араванинг тезлиги сусайиб, одамлар қайта қуришдан ҳам совий бошлаган бир пайтда, яъни 1991 йилнинг августида юз берди. Бу ихтилолнинг мувафақиятсизлиги - бошқа бир мавзу.

Саксон тўққизга келиб, Ғарб давлатлари ва дунё жамоатчилиги ҳам Совет Иттифокида, ҳақиқатан жиддий ўзгаришлар юз бераётгани ва бу жараённинг янада жиддийлашуви мумкинлигига инона бошладилар. Бу давргача дунё Совет Иттифокидаги воқеаларни бир нави скептицизм пардаси аро кузатарди, чунки, Хрушчев замонидаги бир «юмшаш»дан кейин қайтадан жонланган неосталинизм СССРда осонликча (тинч йўл билан) бирор ижобий ўзгаришнинг юз беришига шубҳа уйғотганди.

1989 йилда СССР ва Ғарб орасидаги алоқалар анча самимийлашди. Тоталитар давлат ўз қиёфасини ўзгартириш учун ўз фуқароларининг чет эл саёҳатларини анча енгиллаштирди, чет эл сайёҳлари ҳам илгаригидан осонроқ келиб-кета бошладилар.

Ёзувчилар Уюшмаси расмий тан олинмаган «Бирлик» ҳаракатини бир машру ташкилот савиясида тутиш учун тиргак эди. Менинг айри кабинетим ва секретарим бор эди, «Бирлик» ҳаракати билан танишишга келган ерли ва ажнабий ким бўлса, ҳаммаси шу кабинетга бир учраб кетарди. Бу бир қараганда жўн кўринса ҳам, расмий мақомларга хурмат туйғуси билан ошланган одамлар учун психологик нукта-назардан жуда муҳим нарса эди. Биз чет эл мухбирларига кўчада эмас, ўз идорамизда интервью берардик, улар ҳаракат ва унинг фаолияти ҳақида зарур билгиларни тўғридан-тўғри марказ фаолларидан оларди.

Январ ойида жуда кўп чет эллик газетачи ва тадқиқотчилар билан кўришдим. Уларнинг аксарияти рус матбуотида ёригилган

материалларга таяниб, Ўзбекистон ҳақида хулоса чиқарган кишилар эди. Кўпчилигини коррупция ва порахўрлик қизиқтирарди, бизнинг гапира бошлаганимиз миллий масалаларни англамасди ёки англамаган бўлиб кўринишни истардилар. Чунки, улар ҳам қанчалик мустақил фикрловчи шахслар бўлмасин, ўз давлатлари идеологиясини у ёки бу қадар ташимоқда эдилар. Улар бизнинг (ҳозирча!) мустақиллик ҳақида сал секинроқ орзу қилишимиз тарафдори эдилар, улар қарши лагер одамлари ўларок, эндигина улар истаган йўлга юра бошлаган бу баҳайбат машинанинг бирдан орқага қайтиб кетишидан жуда-жуда кўрқардилар. Бундан биз ҳам кўрқардик, аммо бу яхши кийинган, ғам-ташвишсиз (бизга шундай кўринишарди) ёқимтой ғарбликлардан фарқимиз шу эди-ки, биз охира орзу қилолмасдик, биз бугун сўзлаш учун берилган имконни зудлик билан қўлланишга мажбур эдик. Ҳатто, «чиқарган варақаларни сақлаб қўйинглар, қайта қуриш тугаб, зулм қайтадан бошланганда, бу варақаларни кўзга суриб ўқиб юрамиз хали», дердик. Яъни, «қайта қуриш» «вакцинчалик кампания» деган ботиний фикр неқбинлар неқбини бўлган бизни ҳам доим таъқиб қиларди. Шу боис, «ётиб қолгунча отиб қол», тактикаси билан иш тутиб, истисносиз бугун жабҳаларда - иқтисоддан тортиб маорифгача, пахта монокултурасидан тортиб медицинагача, - муаммоли масалаларни ўртага қўяр, уларни ечолмаслигимизни билсак ҳам, лоақал бу ҳақда жамоат фикрини уйғотишга шошар эдик.

Давлат тили масаласи саксон тўққизинчи йил бошларининг долзарб масалаларидан бири эди. Ўша йил январ ойида ёзилган бир мактуб, мана:

Академик Эркин Юсуповга

Қадрли Эркин ака, авваллари Сиз ҳақда не гап бўлса, бари яхшилик рамзи сифатида айтиларди. Афсуски, бугунги миш-мишлар, хусусан, «Совет Ўзбекистони»даги «иккитиллилик» масаласига оид мақолангиз ва телевидениедаги сўнги чиқишингиз атрофидаги гаплар Сизнинг ҳам, ўзбек зиёлиларининг ҳам обрўсига яхши бўлмаяпти.

Сиз тил бўйича комиссия раисидирсиз. Эҳтимол, бу комиссия хулосаси жумҳурият фикри бўлиб қарор шаклига кирар. Масъулият катта. Тилимиз давлат тили бўлиши шарт. Бу «бир ҳовуч зиёлилар» истаги эмас, балки, бутун халқнинг орзу-армони.

Буни ўзингиз яхши биласиз. Бас, шундай экан, биз халқ тарафига турмасак, ким туради? Сиздан илтимос ва илтижомиз шу-ки, тилимиз билан дилимизни бир қилайлик. Бугун биз тарихий воқеа бўсағасида турган бўлишимиз мумкин. Мансаб, обрў, раҳбарлик ўтиб кетади. Аммо халқимиз, тилимиз, ватанимиз қолади. Бизни фарзандларимиз қаргаб юрмасин. Бугунги ҳисобга кўра, Ўзбекистонда 72 фойиз ўзбеклар, 13 фойиз рус тилида гапирувчилар, 4 фойиз тожиклар (қолганлари туркий халқ вакиллари) яшайдилар.

Биз ўзбек тилини билмайдиган 13 фойиз учун ўз тилимизни қурбон қилолмаймиз. Агар бу фойиз 25 ёки 40 бўлса, ҳам биз ўз тилимизнинг ўз еримизда давлат тили бўлишини истаган бўлардик. Чунки, акс ҳолда, ўша Сиз доим таъкидлаётган байналминалчилик тушунчасининг бир чақалик қадрни бўлмасди. Борди-ю, Сиз бошқараётган комиссия ўз вазифасини адо этолмаса ёки адо этишни хоҳламаса, жамоат ўз тилини ҳимоя қилишга тайёр. Ишонинг, у ўз ҳақ-ҳуқуқини қатъий талаб этажак, бизнинг Ёзувчилар Союзига келаётган хатлар шундан дарак бериб турибди.

Сизга соғлик тилаб, Сиздан умид қилиб, укангиз Муҳаммад Солиҳ

P.S. Тазйиқ ҳаммага ўтказилаяпти. Аммо бу ўзимизни оқлаш учун ҳуқуқ бермайди. Мен Сизга ўзимни яқин ўйлаб, шу гапларни ёзишга ҳаддим сизди. Йўқса, Сизнинг қимматли вақтингизни олиб ўтирмасдим, афу этинг.

12 январ 1989 йил, Тошкент.

Эркин Юсупов ўша қайта қуриш даври зиёлиларининг аксариятини тамсил қилган, илмий ибора билан айтганда, «типик вакил» эди. Бу тип инсонлар нисбатан ақлли, нисбатан виждонли, нисбатан ватанпарвар, қисқаси, нисбатан яхши одамлар эди. Улар об-ҳаво яхши бўлиб, замон қатоғон замони бўлмаса, юрт дардига қулоқ солиб, унга қайишар ва ўзлари эгаллаган мансаб даражасида бир ишлар қилишга уринардилар. Аммо об-ҳаво бузилиб, халқ тарафда туриш таҳликали бўп қолса, дарров унга қарши тарафдаги бирор шинам жойга ўтиб олардилар.

Мен бу хил одамларни дарров танирдим, чунки, умримнинг ярми шулар билан ўтганди. «Бирлик» ҳаракати бошқарувининг юзда саксон фойизи шу тип инсонлардан иборат эди. Уларнинг

истисносиз ҳаммаси коммунист эдилар, аммо улар ўз жабҳаларида озми-кўпми мутахассис эдилар. Биз «коммунист» дея, ўрнига коммунист бўлмаган, аммо малакасиз инсонларни ҳаракатга таклиф қилолмасдик. «Бирлик»нинг таркиб топишида бу тутум туфайли мендан хафа бўлганлар кўп бўлди. Хафа бўлганларнинг коммунистларнинг бари-бир кун бошқа тарафга ўтиб кетиши ҳақидаги фикрлари тўғри эди. Аммо улар ўша «бир кун келгунча» ҳаракатда ишлайдиган одамлар кераклигини тан олгилари келмасди. Академик Эркин Юсупов 1986-88 йилларда ҳукуматга «ўгай» бўлқолганди шу боис ёзувчилар билан - норасмий муҳолифат билан яқинлашган эди. Аммо янги ҳукумат келиб, унинг «олдузи» янгидан порлай бошлаган захот, миллий масалалар қолиб, байналминалчиликнинг аҳамияти ҳақида куйлай бошлаганди. Юқоридаги мактуб шунга қарши ёзилганди.

ХАЛҚ ҲАРАКАТИДАГИ ИЛК ТАЖРИБАЛАР

Гарчанд 80-йиллар ўрталарида пайдо бўлган ижтимоий активлик саксон саккизинчи йилда аниқ сиёсий тус олган бўлса ҳам, «Бирлик» ҳаракати сиёсий эмас, ижтимоий либос билан сахнага чиқди. У ўлканинг «моддий-маънавий бойликларини муҳофаза қилувчи ташкилот» сифатида танитилди. «Бирлик» сўзи сиёсий маъно таширди, унинг изоҳи эса, худди бу сўз учун сўралаётган узрга ўхшарди. Бу изоҳ ҳаракатга қўшилган оксоқолларнинг қўшимчаси бўлганлигидан, уни олиб ташлай олмадик.

Ном беришдаги бу иккиланиш, аслида, ҳаракат идеологиясидаги иккиланиш эди. Ҳаракат бошқарувидан ўрин олган коммунистларнинг деярли тўқсон фойизи Ўзбекистоннинг сиёсий келажаги, аниқроғи, унинг сиёсий мустақиллиги ҳақида орзу қилмагандилар. Аксинча, улар бундай мустақилликка эришиш, мумкин эмас ва унга ингилиш хаёлпарастлик, деб билишарди. Қолаверса, энди Совет игтифоқида қайта қуриш бошланган экан, бундай мустақиллик бизга фойадан кўра зарар олиб келиши мумкин, бизга Москва қараб турмаса бизнинг раҳбарлар дарров демократиядан воз кечиб, ўзларининг кичик диктаторликларини ўрнатиши мумкин, деган фикрда эдилар. Бу қараш ўша қайта қуриш даврида жуда мода бўлган эди, чунки, бизнинг раҳбарлар ҳақиқатан ҳам мустақил бўлгандан кейин

шундай диктаторликларини куриши муқаррар эди. Лекин бу бўлажак маҳаллий диктатура олдидаги кўрқув бизнинг сиёсий ҳаракатимиз стратегиясини ўзгартириши мумкин эмасди. Рус мустамлакасидан қутулиш янги тузилган ташкилотнинг марказий ғояси бўлмоғи шарт эди. Бу ғоя очиқ ифода қилинмаган тақдирда программа тезисларига зимдан сингдириб юборилиши лозим эди. Ҳар ҳолда, шахсан менинг ва яна бир нечта ёзувчи оғайнилари нинг нияти шундай эди. Лекин бу ният амалга ошмади. Ҳаракат программаси сиёсий конюктурани изн берган доирадан ташқарига чиқолмади. Бунга фақат коммунистларни айбдор қилиб кўрсатиш ҳақсизлик бўларди. Бунда биз, ҳаракатни қурган ижодкорларнинг ҳам айби бор эди. Биз керак бўлган жасоратни кўрсатолмадик ва ҳаракат ғоявий жиҳатдан майиб туғилди. Бу майиблик айниқса Ҳаракатнинг ижтимоий базаси кенгайиб, мингларча одам майдонларни тўлдирганда билинди. Биз бу кенг халқ оммасига лойиқ бир буюк ҳадаф, бир буюк мақсад кўрсатолмаган эдик.

Мен бу мулоҳазаларни ўн йил кечикиб айтаётман. Чунки, ўша саксон саккизда бунинг айтишга тайёр эмасдим. Мен ҳам дўстларим қатори умум кўтаринкиликнинг асири эдим, сиёсий ҳаракатнинг табиатини ҳали билмасдим.

Бошқа тарафдан қараганда, Балки Ҳаракатнинг бирданига радикал ғоя билан чиқмагани тўғри бўлгандир. Балки, саксон саккизда мустақиллик ғояси ўртага ташланса, бу ҳукуматни чўчитиб юборган бўлар ва Ҳаракат туғилмай туриб, ўлимга маҳкум қилинган бўларди.

Бунинг аҳамияти борми, деган савол туғилиши мумкин. Эҳтимол, бугун бунинг аҳамияти йўқдир, аммо ўн йил аввал аҳамияти бор эди. Халқ ўрнидан туриб кўчага чиққанда ва оломон деган минг бошли мавжудот қаршимизга келиб, биздан йўл кўрсатишни талаб қилганда, бизнинг бир оз саросимага тушиб қолганимизни хотирлайман. Биз, сиёсий ҳаракатни тузган одамлар, бу халқнинг қайси тарафга юришини кўрсатишимиз керакди. Унинг қувват сифатида тақдирини белгилаш бизнинг, бир ҳовуч зиёлининг зиммасига тушганди. Бу масъулиятдан саросимага тушмаслик учун бир телба бўлиш керакди.

Эҳтимол, «саросима» дея, вазиятни ортиқча бўрттирган бўлишим мумкин, аммо бир нарсага аминман-ки, ўша пайтда кўча оқимига танқидий қарай олмасак эди, бизнинг ҳаракатимиз ҳеч

качон олға силжимаган бўлар ва сиёсий жихатдан маргиналлигича қолиб кетаверарди.

Ҳар ҳолда, 1988-да тузилган ташкилот характеридаги энг бўрғиб кўринган нарса, шубҳасиз, ғоявий иккиланиш эди, дейиш мумкин. Бу контекстда «ЭРК» партиясининг тузилишини

«Бирлик»даги ўша иккиланишни бартараф этмоқ учун қилинган ташаббус ўлароқ кўриш мангиклидир.

ПАССИВ АКТИВ

Январ ойида СССР Ёзувчилар Союзининг Пленуми чақирилди. Бу пленум Ёзувчилар Союзи тарихида энг ҳаяжонли ва энг эҳтиросли мажлис ўлароқ тарихда қолди. Зотан, пленум Ёзувчилар ташкилотининг сўнгги жиддий мажлиси бўлди. Кейин, худди Совет Иттифоқи каби, Ёзувчилар Иттифоқи ҳам парчаланди. Ёзувчиларнинг бу сўнгги мажлисида мен ҳам қатнашдим. Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси котиби сифатида менга ҳам сўз тегди. Бу нутқ «Литературная газета»да пленум кунлари босилиб чиқди.

Бу нутқ 18 дақиқада битди ва уни томомлаб, жойимга қайтар эканман, қарсақларнинг одатдагидан узоқроқ давом этаётганини илғадим. Бошқа бир пайтда бундай қарсақларнинг олқишми ёки қарғишми эканлигини билолмаган бўлардим. Чунки, нутқ метрополия сиёсати ва умуман русларга очикчасига қарши руҳда айтилган эди. Зал нуфузининг ярмидан кўпининг нутқни олқишлашга ҳеч бир сабаби йўқ эди. Бу нуфузнинг қолган қисми ҳам авваллари бундай нутққа асло қарсақ чалмаган бўларди. Аваллари бундай нутққа наинки қарсақ чалиш, балки бундай нутқни гапириши мумкин бўлган кимса минбарга яқин йўлатилмасди. Минбар у ёқда турсин, бундай нутқларга қодир кимса ёзувчиликка қабул қилинмасди. Лекин шу онда менинг нутқимга қарсақ чалишарди. Замон шундай ўзгарган эди.

Машварат танафусида Ўлжас Сулаймон ва озор ёзувчиси Онор келиб табриклашди. Ўзбеклардан шоир Шукрулло менинг чиқишимдан самимий хурсанд бўлди, ҳатто кўзига ёш олди. Мен тайёрлаган нутқда одамларга юққан энергия интеллектуал ёки бадий моҳиятга эга эмасди, бу соф ижтимоий моҳиятли, ўша даврда кенг тарқалган энг юқумли энергия эди.

Саксонинчи йиллар ўртасида терговчилар Гдлян-Иванов бошчилигида ўзбекларга қарши бошланган ҳуқуқий террор биз зиёлийларни аламзада қилганди. кўз ўнгимизда юзлаб гуноҳсиз инсонлар камалиб, исканжага олинар экан, уларга ёрдам бера олмаслик туйғуси бизни қаттиқ қийнар эди.

Мана шу кетаётган одамларга қараб,

«Мана шу кетаётган одамларга мен

Жавоб бераман!», деса эди кимдир.

Мана шу кетаётган, тинмай кетаётган

Одамларга қараб «шуларга мен жавоб бераман,

Мен жавоб бераман», десайди кимдир.

Майли бақирмасин,

Майли ҳайқирмасин, майли жар солмасин дунёга,

Майли пичирласин, лоақал, пичирласа эди.

«Мен жавоб бераман шуларга», дея.

1985 («Олис табассум сояси» китоби, 1986)

Республика раҳбарларининг бу зўравонлик қаршисидаги кўрқоқлиги, Москва буйруқ берса, ҳатто ўз онасини ҳам жаллод Гдлян кўлига топширишга тайёр компартия котибларининг саросимага тушган қиёфалари бизнинг нафратимизни янада кучайтирганди. Бу ҳам етмаганидай, ўзбекларни бошладим, дея кўкрагига уриб, Русия кенгликларига саёҳатга чиққан армани терговчи рус аҳолиси тарафидан миллий қаҳрамон сифатида қаршилана бошлаганди. Бу эса, бизнинг зиёлийимиз наздида рус шовинизми ва армани-дашноқ игтифоқининг янгидан жонланиши бўлиб кўринарди. Албатта, бизнинг изтиробдан яллиғланган шууримизда Гдлян-Иванов террори керагидан ортиқ сиёсийлаштирилганди. Аслида, на Гдлян - дашноқ, на Иванов - шовинист эди. Гдлян совет терговчисининг порахўр, маиший бузук ва садист типларидан бири эди, холос. Ивановнинг ҳам фамилиясидан бошқа русликка ва шовинизмига алоқаси жуда оз эди. Бу иккалови пул ва мансаб учун ҳар қандай сиёсий ва миллий ғояни сотиб юборишга қодир, мақсади йўлида ҳар қандай тубанликдан тоймайдиган нусхалар эди. Қайта куриш бир инқилоб сифатида ўзининг олдинги сафларига нафақат янги лидерларни, балки, янги ҳаромзодаларни ҳам чиқариб қўйган эди. Бу зийрак ҳаромийлар модани яхши ҳис қилардилар. Улар қайта куриш

бошлангани заҳот ўзларини яратган коммунистик номенклатурадан четлашиб, янги пайдо бўлган «демократлар» кучоғига отилгандилар. Зотан, беш-олти шахс (Сахаров кабилар)ни ҳисобга олмаганда, бу демократлар ҳам ўша коммунистик номенклатурадан таркаган зурёдлар эди. Хуллас, яхши ва ёмон, оқ ва қора бир-бирига қоришиб, одамнинг кўзини тиндирадиган, бошини айлантирадиган бир замонда яшаш тушганди чекимизга. Кўникиш кийин эди, аммо кўника бошлаган эдик. Ғала-ғовур ичида бизга лозим бўлган сасни, турли хил ранглар ичидан зарур бўлган рангни ва саноксиз сўзлар ичидан керак бўлган калимани топишга ўргана бошлаган эдик.

Пленумда айтилган нутқ шу тажрибанинг маҳсули эди ва унинг шаънига чалиётган қарсақ асло ватанпарварлик учун мукофот эмас, профессионал адо этилган бир иш учун кўрсатилган ҳурмат эди, бор-йўғи. Ватанпарварлик учун эса, наинки руслар, ўзимизнинг ўзбеклардан ҳам бир олқиш кутаётган эмасдим, тўғрироғи, кутиш даражасида содда эмасдим. Кутмаганим тўғри бўлибди, чунки, Ўзбекистон раҳбарлари Москвада қилинган нутқни Тошкентда муҳокама қилиб, зудлик билан Партия активини чақиришга ва унда каминани сазойи этишга қарор қилган эканлар. Менинг Москвадан қайтишимни сабрсизлик билан кутаётган бу Актив «Ўзбекистон доим рус оға билан бирга бўлган ва бундан кейин ҳам бирга бўлаверади» тезисини яна бир бор тасдиқлаш учун бел боғлаганди. Каминанинг нутқида айтилган «Марказнинг колониал сиёсати» ҳақидаги фикрлар актив тарафидан зудлик билан чил-парчин қилиниши ва бунинг тескариси исбот қилиниши лозим эди. Мутелик туйғуси бизнинг коммунистларнинг қонига шу кадар сингиб кетган эди-ки, улар саксон тўққизинчи йилда ҳам бу эски дунёнинг ортиқ ўзгарганини, энди, шу онда Оғанинг ўз куллари садоқатини текширишга ҳам вақти қолмаганини англай олмагандилар.

Актив Совет Ўзбекистони Олий Совети биносининг кичик мажлислар залида тўшланди. Нотикларнинг ҳаммаси ўз соҳасидаги проблемаларни гапириб, орасида менинг «Литературная газета»да босилган нутқимга муносабат билдира бошладилар. Айниқса, Москванинг ўзбеклардан пахтани жуда паст нарҳда олаётгани ҳақидаги фикр бизнинг раҳбарларни қаттиқ ранжитганди. Бунинг аксини исбот қилиш учун нотиклар турли рақамлар келтиришди ва

мени минбарга чақиришди. Мен ҳамма гапни нутқимда айтганимни, Активга айтадиган махсус гапим йўқлигини, агар саволлар бўлса, унга жавоб беришим мумкинлигини изоҳ этдим. «Сиз Чор Россияси даврида пахтанинг нархи бугунгидан баланд эди, деган фактни қаердан олдингиз», деб сўрашди. 1898 йил чиққан

«Туркестанские ведомости» газетасидан олдим, дея жавоб бердим. Активдан бошқа савол чиқмади. Актив фавқулудда пассив эди. Яъни, у менинг иддаоларимда жон борлигини англарди, наинки англарди, балки, Москванинг қабоҳатини мендан ўн карра яхшироқ биларди, аммо унга қарши чиқиш мумкинлигини ўйлашдан ҳам қўрқарди. Мажлис фақат хўжақўрсинга, сўзма-сўз айтганда, Москвадаги Хўжанинг кўриши учун чақирилганди. Аммо, юқорида деганимдек, Хўжанинг кўришга ҳам вақти қолмаганди. Хўжа янги сайловларга тайёрланаётганди.

Бу янги сайлов коммунистик тузумни модернлаштириш учун хизмат қилиши лозим эди. Сайлов бир либерал шароитда ўтиши, унда янги зехниятдаги коммунистлар ғалаба қилишини таъминлаш зарур эди. Аммо бу янги зехниятдаги инсонлар (кейинроқ юз бергани каби) асло коммунистик тамалларни портлатадиган даражада янги бўлмасликлари шарт эди. Тез ривожланаётган воқеалар заъжирида бу мувозанатни топиш 1989 йил бошида унчалик осон эмасди. Москвадаги Ислохотчининг бутун закоси ўша мувозанатни топишга йўналтирилган эди.

Советлар курулланиш мусобақаларида енгилганини англагандилар ва бу пойгани тўхтатиб, паритетга эришмоқ учун социализмнинг инсоний юзи ҳақида гапира бошлагандилар. Сахаров каби диссидентларнинг озодликка чиқарилиши, матбуотдаги ошқоралик, кадрларнинг янгиланиши, жумҳуриятларга тазйиқнинг озайтирилиши - ҳаммаси Совет Империяси юзидаги ёвуз чизгиларни юмшатиш учун олинган тадбирлар эди. Социализм ва капитализмнинг ёнма-ён яшаши мумкинлигини исбот қилиш ва Ғарбнинг душманлигини минимал савияга индириш лозим эди. Бу режа, аслида, нафақат Политбюрода, балки, совет халқининг авангарди саналмиш рус зиёлилари ичида, ҳатто унинг мухолиф қисмида ҳам мамнуният билан қаршилланган эди. Совет Иттифоқида ҳеч бир ижтимоий

катлам - жумладан, ҳурриятсевар рус зиёлилари ҳам - кейинроқ юз берган Буюк Парчаланишни ҳеч қачон истамаган эдилар.

Шунингдек, ҳеч ким, ҳеч бир шахс, ҳатто Сахаров каби ҳурриятчи ҳам Совет жумҳуриятларининг мустақилликлари учун курашгани сабабли сургун қилинмаганди. Совет Иттифоқидаги бутун муҳолиф фикрли кучлар - хоҳ ҳукумат ичида, хоҳ унинг ташқарисида бўлсин - охир оқибатда социализм ва капитализмни яраштириш учун қўлланилган кўнгилли ташаббусчилар бўлиб қолаверди. Бу бир танқид эмас, олқиш ҳам эмас, бу ўша пайтда зуҳур этган воқеликнинг ҳақиқатга энг яқин кўриниши, менимча.

Ислохотчи Горбачевнинг янги стратегиясида муҳим ўрин тутган Олий Советга сайлов халқ тарафидан мисли кўрилмаган бир таважжух билан қаршиланди. Совет ҳокимияти даврида биринчи марта сайловда муқобил номзод кўрсатиш имкони туғилганди. Аниқроғи, номзодликка номзод кўрсатиш имкони беришганди. Бу дегани, сайлов комиссиясининг рўйхатиغا кириш учун ҳам махсус сайлов ўтказилар ва унда танланган шахсларгина ҳақиқий номзод саналар ва уларнинг номлари расмий номзод сифатида эълон қилинарди. Табиийки, бундай элак номенклатура учун ўз одамларини сайлашнинг воз кечилмайдиган усули эди. Номенклатура бундан максимал равишда фойдаланди ва 1989 йил Совет Иттифоқи Олий Советига сайловда анча-мунча антисовет шуурли шахсиятлар ўша элакдан ўтолмадилар. Лекин ҳатто сайловнинг шундай адолатсиз кўриниши ҳам 1989 йилги совет кишиси учун буюк янгилик эди. Чунки, у ҳаётида биринчи марта муқобил номзод кўрсатадиган ғаройиб сайловда иштирок этиши мумкин эди. Мен Москвадан қайтганда ўзбек зиёлилари орасида ҳам ҳаяжонли бир талаш кўрдим. Улар ҳам худди Болтиқ бўйидаги лотиш ва эстонлар каби, Хазар денгизи соҳили сокинлари озарий ва тркманлар каби, Қораденгизли гуржу ва қиримликлар ва ёки Туронзамин кенгликларидан от чопгирган қозоқлар каби кўзларини Шимолга - дунёнинг олтидан бирини эгаллаган Императорликнинг пойтахти томонга тикиб, бир мўъжиза куттмоқда эдилар. Аммо улар кўз тиккан макон умид қилинган мўъжизани ўз ихтиёри билан кўрсатмаяжagini бу одамлар яхши билишарди. Шунинг учун ҳам улар ҳаётида яна биринчи марта «мустақил ҳаракат қилиш мумкинми, ажобо?», деган саволни ўз олдиларига қўйгандилар. Тўғрироғи, қўяётган эдилар. Ўзлари ҳам билмаган ҳолда, худди

ойкезарлар каби, ярим уйғоқ, ярим уйкуда, бу дами ўткир саволни ўз олдиларига қўя бошлаган эдилар.

Мен хали Москвада экан, Талабалар шаҳарчасидаги бир гуруҳ ёшлар менинг номзодимни депутатликка қўйиш учун ташаббус мажлиси ўтказишибди. Самимий айтганда, менда депутат бўлиш каби бир ҳирс йўқ эди. Талабаларнинг ташаббусини фақат уларни янги қурилган «Бирлик» ҳаракатига мустаҳкамроқ боғлаш учун рад қилмадим. Бошқа тарафдан, менга ўхшаган фикри ва нияти оп-очиқ шахснинг номенклатура тарафидан қабул этилмаяжга олдиндан маълум эди. Аммо сайлов кампанияси бизга ўз ғояларимизни айтиш учун бир минбар, бир фурсат бўлиши мумкин эди. Ва бундан фойдаланишга қарор қилдим. Хуллас, талабаларнинг истаги билан менга бегона бўлган сайлов деган ходисани шоирнинг сукунатли деразасидан эмас, бевосита яқинидан кузатмоққа бошладим. Табиатан хонанишин бир одам, оломондан доим қочган бир кимса, узун нутқлардан нафратланган бир ғайриотиқ қутилмаганда хонасини тарк этиб, ёқимсиз оломоннинг қоқ ўртасида нутқлар ота бошлашини тасаввур қила оласизми? Мен тасаввур қила оламан, чунки мен ўшанақа одам холига тушгандим. Бундан мени ортиқ ҳеч ким ва ҳеч нарса ҳатто шеърят ҳам қутқариб қоломас эди. Лекин 1989 йилнинг бошида мен бундай деб ўйламадим. бу ходисаларнинг ўткинчи эканлигига ва тез кунларга яна ўзимнинг хонанишин ҳаётимга қайтиб келишимга мутлақо амин эдим. Бу қатъий ишонч ва сиёсатни менсимаслик туйғуси мени сиёсат гирдобига телбаларча отилишга ундаган асосий сабаблар эди.

Мен ўзимга шу қадар ишонар эдим-ки, ҳаёлимда бир яхши нашриётда чиқариш учун икки жилд асарлар тўплашимни режалар эдим. Сиёсатни эса, шу қадар менсимас эдим-ки, унинг қоидаларига зид амал қилиш менинг сеvimли услубим эди. Зотан, 1989 йилгача миллий масалаларга бағишланиб ёзилган бутун мақолаларим ҳам «сиёсат бўлсин», деб эмас, сиёсат бўлмасин, деб ёзилганди. Сиёсат бўлсин, деб фақат ёлғончилар ва мунофиқлар ёзарди, менинг наздимда.

«Менсимаслик энергияси» шу қадар кучли бўлган-ки, бугун ўша гирдобга тушганимга ўн йил тўлаяпти, ҳали ҳам ўша энергиянинг таъсири кетгани йўқ. Мен ҳанузгача оломонга ёлғон ваъдалар бермай туриб ҳам унинг хурматини қозониш

мумкинлигига ишонишда давом этмоқдаман. Гарчанд, сиёсатда ёлгон гапириш мувоҳож эканлигини менга тушунтирган яхши ниятли ошноларимнинг кўпгина башоратлари тўғри чиққан бўлса-да, мен сиёсий жамоа тарафидан тасдиқланган барча стандартларни «оёқ-ости» қилишда давом этмоқдаман. Чунки, эркин ва хур қадам босишни истаган ҳар қандай инсон қаерга қадам босса боссин, у албатта, ўша стандартларга оёқ босишга мажбурдир. Ўша 1989 йил сайлов кампанияси даврида ҳам мен ақлли одамларнинг маслаҳатини тинглай олмадим. Улар менга бу кампанияда танқид наштарини рашидовчилик оқибатларига қаратишни маслаҳат бергандилар, мен наштарни антирашидовчиликка қаратдим. Рашидов менинг қариндошим эмасди, фақат уни тепкилаш, ҳақорат қилиш мода бўлгани мени иргантирарди.

Яқиндагина Рашидовнинг соясига салом бериб, унга топиниб юрган кимсалар энди ўзини унга қарши курашган қаҳрамон сифатида вааз ўқиётганини кўриб, хайратдан тилим тутилгани учун ҳам Рашидовни танқид қилишдан ор қилдим. Ақлли дўстларим менинг атрофга рашидовчи кўриниб қолишдан кўрқардилар, мен эса, шер ўлгандан кейин, унинг лошига сияётган ўша «қаҳрамонлар»га ўхшаб қолишдан кўрқаётган эдим.

“НОМЗОДЛИККА” НОМЗОД

1989 йилнинг феврал ойида, Тошкентда, Ўрдадаги Агропром биноси залида «номзодликка номзод сайлаш конференцияси бўлиб ўтди». Биз Собир Рахимов тумани миллий округидан тўрт ёки беш киши кўрсатилган эдик. Бу номзодларнинг биттаси, депутатликка ўтиши аввалдан белгилангани, бир қурилиш трестининг начальниги эди, унинг исми эсимда йўқ. Навбатдаги номзод Москвада чиқадиган «Советская культура» газетасининг муҳбири Вилор Ниёзметов, яна биттаси Тошкент Университетида ўқитувчилик қиладиган Марат Зоҳидов деган одам эди.

Бизни сайлайдиган 350 киши Тошкент шаҳар Собир Рахимов туманидан ҳукумат тарафидан танланган делегатлар эди. Улар «конференция» олдидан кимга овоз бериш кераклиги ҳақида инструктаж олгандилар.

Ҳар бир «номзодликка номзод»нинг иккита ишончли вакили бўларди. Менинг шундай вакилларим ТОШДУ математика

факултети ўқитувчилари Шухрат Исматуллаев билан Абдуманноб Пулатов эди.

Яна мажлисда номзодликка номзодни танитиш ва ташвиқ қилиш учун иккита одам гапириши мумкин эди. Мени ёқлаб Ёзувчилар Уюшмаси раиси Одил Ёқубов ва шоир Омон Матжон гапиришлари лозим эди. Иккалови ҳам эҳтиёткорликни удум қилишган мардумлар эди ва Солиҳ депутат сайланса, ватанга бундан қандай фойда бўлиши мумкинлигини исбот қилиша олмади. Улар, асосан, номзодликка номзод кўрсатиш хурриятини берган қайта куришга ҳамд қилишди.

Жасорат хали ҳам русларда эди. Уларнинг лидерлари Владимир Анишчев Марказқўмда 2-котиб, Борис Сатин Тошкент шаҳар партия Қўмитасининг 1-котиби эдилар ва қўллараридаги қизил байроқ ҳамон хилпираб турарди. Улар каминанинг номзоди ўтмаслиги учун кенг жабҳада кураш бошлагандилар. Агросаноат залида тўпланган сайловчиларни ўшалар танлаб юборганди. Бу сайловчилардан биттаси туриб, «Биз биламиз, Муҳаммад Солиҳ «Бирлик»ни ташкил қилган одам, унинг идеологи, кўпмиллатли ўлкамизда у депутат бўлиши мумкинми?» деди. Мен: «Бирлик» раҳбари эмасман», дедим ва бу ҳаракатнинг русларга қарши эмаслигини тушунгирдим.

Гапларим самимий чикмади. Шунга қарамай, залда ўтирган 350 тача кишидан 100 тага яқини менинг депутат бўлишимга рози бўлиб, қўл кўтаришди. Бу-ҳокимият тайёрлаган оломондан кутиш мумкин бўлган энг юксак рақам эди. Бу юзтача киши ўз бошлиқларининг адолатсиз буйруғига қарши чикқан қахрамонлар эди. 1989 йил январ ойида бизнинг жамиятимиз шу қадар олға кетганди.

Лекин барибир номенклатура енгди. Сайланишга номзод бўлиб ўша қурилиш трестининг бошлиғи сайланди. Унга қарши ҳукуматнинг бошқа бир номзоди - Марат Зоҳидов сайловда рақиб ролини ўйнайдиган бўлди. Сайлов жуда кўтаринки руҳда ўтди. Бизнинг тарафдорларимиз кўпчилик эди. Улар ўзлари кўрсатган номзодлар сайловга қўйилмагани учун дарғазаб эдилар. Номенклатура қўйган номзодларга қарши жон-жаҳди билан ташвиқот юригишди. Оқибатда, қурилиш қурилиш трести бошлиғи ҳам, унинг «рақиб» Марат ҳам керакли овоз ололмади. Иккалови ҳам иккинчи турга қолишди. Иккинчи турда, қанча овоз олса

олсин, энг кўп овоз олган номзод «ютган» ҳисобланарди. Ва табиий-ки, курилиш трести бошлиғи «ютиб чикди».

1989 йил феврал ойида бўлиб ўтган бу сайлов Совет Иттифоқининг биринчи ва охириги демократик сайлови эди. Бу сайловни Фарб давлатлари стандартлари билан, албатта, тенглаштириш мумкин эмасди. Аммо бу ярим юмалоқ сайловни Советлар учун бемалол «демократик» деса бўларди. Ва тасаввур қилинг, шу ярим демократик сайлов Совет империясини йўқ қилишга етди. Империянинг метиндан ишланган асосларига урилган ҳалокатли зарбалар ўша 89-да сайланган миллатвакиллари тарафидан келди.

СОВЕТ ПАРЛАМЕНТИ ВА САХАРОВ

«Парламент» сўзи биз совет кишилари учун янги сўз эди. Бу калимани сиёсий адабиётда кўп учратгандик, аммо ўзимизнинг кундалик ҳаётимизга ҳеч тадбиқ қилиб кўрмагандик. Чунки, у бизнинг ҳаётимизда йўқ эди. Бизнинг ҳаётимизда Совет Иттифоқининг Олий Совети бор эди. Бу Советга ҳар беш йилда сайланадиган қовоғи солиқ, қориндор бир неча минг раҳбар ва раҳбарчалар бор эди. Ва ҳар беш йилда бир марта сайлов участкаларига бориб, ўша ўзимиз танимаган, умримизда бирор марта кўрмаган одамларга овоз берадиган биз, ҳокисор совет инсонлари бор эдик.

«Парламент» сўзини 89-йил сайловларидан кейин қўллана бошладик. Оғзимизни тўлдириб, кўксимизни кериб, илҳом билан «парламентнинг янаги сессияси қачон?», «парламентда бу масала қўйилдими?», «парламентга мактуб ёзайлик», дея энди гапиришга ўрганган гўдак каби сайрай бошлагандик».

Совет Парламентини шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин эди. Биринчи гуруҳ Компартиянинг марказий ва маҳаллий раҳбарларидан, иккинчи гуруҳ профсоюз ёки бошқа жамоат ташкилотларининг бошлиқларидан, учинчи гуруҳ либерал қарашдаги зиёлилардан таркиб топганди. Зиёлилар биринчи сессиядаёқ - кичик гуруҳ бўлишига қарамасдан - Парламентнинг моторига айланишди. Улар ўзларини дарров «демократ» деб атай бошладилар. Бу атама ҳам худди «парламент» каби кулоққа ёқимли эшитилар, ҳазинадан янги чиққан банкнот каби хушўй хид таратарди.

Аслида, бу «демократлар»ни ҳам учта гуруҳга бўлиш мумкин эди. Биринчи гуруҳ - совет номенклатураси неъматларидан доим баҳраманд бўлиб келган, сиёсий конюктурани ҳис қилиш истеъдоди туфайли «муस्ताқил фикрловчи киши», деб ном олган зийрак кишилар гуруҳи (Собчак). Иккинчи гуруҳ - рус миллиятчилари, улар Горбачев даврида совет раҳбарларини ишёқмасликда, рус халқига қайишмасликда айблаб, ўзига хос муҳолифат ролини ўйнагандилар (Распутин, Белов). Учинчи гуруҳ - Совет тузуми яратган буқаламунлар, ўз манфаати йўлида онасини ҳам соғишга тайёр вальадизинолар гуруҳи (Гдлян-Иванов).

Парламентда яна ҳеч бир гуруҳга кирмаган Андрей Сахаров бор эди. Бу одам Парламентдаги ягона идеалист эди. Уни бир муддат турли гуруҳлар ўз манфаатлари йўлида ўз манфаатлари йўлида қўлланишди, аммо у аксарий чиқишларида истиқомат(ориентир)дан адашмади. Агар бугун Россияда демократия бир оз ривожланган бўлса, собиқ совет жумҳуриятларида эрк тушунчаси озгина илдиз отган бўлса, бунда қайта қуриш рухсати билан бир сонияда демократ бўлиб қолган миллионлар эмас, қайта қуришдан анча олдин хур фикри учун сургунларни яшаган ўша кекса одам, Андрей Дмитриевич Сахаровнинг хизмати бор.

Бу худди муҳоробадаги нисбатга ўхшайди. Минг киши душманга қарши хужумга ўтар экан, улардан ўнгасигина чиндан ҳам хужумга ўтаётган, қолган 990 таси эса, уларга эргашаётган бўлади. Бу ўнганинг бошида ҳам биттаси бор-ку, агар у бўлмаса, бу ўнга аскар ҳам хужумга қалқмас, балки, ўша 990 тага қўшилиб, мудофаа хандақларида бир оз мизғиб, бир оз узокдаги вафоли ёрни хаёл қилишни афзал кўрган бўларди.

Сахаров ўша ноёб «битга»лардан эди. Уни хужумга илҳомлангирган орқасида турган минг аскар эмасди, истиқболда кўраётган идеали эди. Агар бу минг киши хужумга қалқмаса, у битга ўзи қалққан бўларди. 70-йилларда «битга ўзи қалққани» учун уни телбага чиқаришганди, нонқўр, ватан хоини деб эълон қилгандилар. Горбачев уни Горкий шаҳридан сургундан чақириб олиб, Қайта Қуришнинг сўнгги фазасини бошлатганини билмаган эди. Аслида, Сахаровнинг қайгиши Горбачевнинг яхши ниятидан кўра, кўпроқ СССРнинг Ғарб билан яқинлашиш стратегиясининг бир қисми эди. Сахаров буни билар ва Олий Совет минбаридан

нутқ сўйлаётиб, ўзини бировдан қарздор ҳис қилмасди, ўз фикрларини ғоят эркин айтарди. Аммо Олий Совет депутатлари бундай эркинликка ҳанузгача кўникмаган эдилар. Сахаров нутқ қилар экан, Африка чангалзорларидаги қабилалар филни чоҳга тушириш учун «ғулу-ғулу» дея бақирашгани каби бақираётганлар эркинликдан нафратланган кимсалар эди.

Ҳалигача ёдимдан кетмайди, бмр ўзбек аёли чиққанди минбарга. Фамилияси Казакова эди. Сахаровни айблар экан, йиғлаб юборганди. Сахаровга ачинганидан эмас, ўзининг ҳақлигидан, ҳақлик туйғусидан жазавага тушиб, йиғлаб юборганди шўрлик аёл.

Парламентнинг юзда тўксони ўша «ҳақлик туйғуси» билан лиммо - лим тўлган одамлардан таркиб топганди. Улар жондан азиз коммунизмларига раҳна солган ким бўлса бўлсин, парчалаб ташлашга ҳозир эдилар ва мардумни бу «линч»дан Давлат бошида турган «СиАйЭй агенти Горбачев» салобати асраб турарди ҳозирча. 89-йил бошида Горбачев ҳали ҳам салобатини йўқотмаганди. Хотини Раиса ҳақида ҳар хил ғийбат, фиску-фасод бошланган бўлса-да, ўзини очик танқид қилишдан чекиниб туришарди. Идеалогия котиби Егор Лигачев бошчилигида бир муҳолифат сулдори (силуэти) кўрина бошлаганди, аммо бу муҳолифат тўғридан-тўғри Горбачевга эмас, унинг атрофидаги «тиргак»ларига, ғоявий йўлдошларига йўналтирилганди. Лигачев ғоявий котиб бўлса ҳам, Горбачевнинг йўлдоши эмасди. Эски коммунист лидерларнинг типик нусхаси эди: шовинист, атеист, диктатор.

Совет парламенти 70 йил давомида диққинафас муҳитда яшаган халқ учун бир томоша, бир байрам бўлди. Одамлар сессия бошланадиган кун, ўтмишда футбол матчида чоғани каби, телевизорга қараб чопишарди. Машинада, поездда кетаётганлар транзиторларини бураб, Москва тўлқинларини излай бошлашар эди. Рус газеталари 89-йилга келиб мисли кўрилмаган оммавийликка эришди. Тиражи 1 миллиондан ошмаган газета «катта газета» ҳисобланмайдиган бўлди. Матбуот ходимлари, репортёрлар, ҳатто операторлар шахс даражасига юксалдилар, энди уларнинг ўзидан интервью олишадиган бўлишди. Чунки, оммавий ахборот воситалари буюк қувватга, халқ фикрини шакллантириш қуролига айланганди. Халқ фикри эса, «шаклланишга» жуда мойил эди, шаклланишни узоқ йиллардан бери орзу қилиб турганди.

Халқнинг бу чанқоклиги ва кўз тиндирувчи эҳтиросидан фойдаланган жуда кўп коммунистлар бир думалаб демократ бўлиб олишди. Минбарга ёпишиб, кеча айтган нутқига тамоман қарама-қарши нуктаи-назарни илҳом билан ҳайқира бошладилар. Бу манзарани кузатган бетараф одамларга Егор Лигачев каби ўз ғоясига содиқ коммунистлар, бу буқаламунлардан афзалроқ кўринарди. Чунки буқаламунлар эртага вазият ўзгарса, бир думалаб яна коммунист ёки фашист бўлиб қолиши муқаррар эди. Коммунист бўлганда ҳам Лигачевдан ашаддийроқ коммунист, фашист бўлганда Жириновскийдан таҳликалироқ фашист бўлган бўлишарди. Фақат 89-йилнинг баҳорида булар Сахаровдан демократроқ бир вазиятда эдилар.

Бу барча инқилобларга хос хусусият эди. Қайта қуриш бир инқилоб эди, унинг лойка сувида турли даррандалар пайдо бўлиши, эволюцияга учраши, ассимиляция бўлиши ёки тамоман йўқ бўлиб кетиши табиий жараён эди.

Буқаламунлардан нафратланиш мумкин эди, аммо уларни жараёндан юлиб олиб, четга итқитишнинг иложи йўқ эди. Биз бу ҳақиқатни у пайтлар англамасдик. Биз халққа қаттиқ ишондик. Унинг ақлу-фаросатига, оқу-қорани таниш истеъдодига ҳеч шубҳамиз йўқди. Минбардан гапирилаётган гап ёлғонми, ҳақиқатми, ўзи ажрим қилиб олади, деб ўйлардик. Лекин ундай эмас экан. Халқ шундай бир ҳилқат экан-ки, ким унинг ҳузурига келиб, уни бир оз мактаса, унга эргашадиган, ҳеч қурса 10-15 киши муқаррар равишда топилаверар экан. 10-15 та ўша нутқ отаётган одам савиясига мос келадиган киши. Бу одамлар ўша сафсатабоздан бошқа бир нотик чиқиб, дунёнинг энг ақлли нутқини қилса ҳам, унга эргашмасдилар. Чунки, бу нутқни идрок қилолмасдилар. Уларга уларнинг савиясидаги, уларга қон-қондош бўлган бир нотик лозим эди, бу ҳам ўша бизнинг нафратимизни кўзғайдиган сафсатабоз, буқаламун бўларди.

Балки, демократия дегани шудир?

Россиядаги собиқ КГБ агентлари шу демократик йўл билан партия қуриб, унга раҳбар сайландилар. Ўзбекистонда қизил коммунистлар шундай демократик сафсата билан «Бирлик» ҳаракатини эгаллашди. Ҳақиқий ғоя соҳиби бўлган шахслар эса, бу санксияли жасорат қаршисида уятдан букчайиб қоладилар. Андрей Дмитриевич Сахаровнинг Парламент минбарига қараб

юраётганини совет ТВлари олиб боқсангиз, у ерда сиз бир қахрамонни эмас, демократик жазавага тушган оломон аро букчайиб кетаётган ёп-ёлғиз одамни кўрасиз.

Сахаров 70-йилларда тоталитар режимига қарши чиқар экан, қанчалик ёлғиз бўлса, 89-йилда янги дўраган демократлар орасида ҳам шунчалик ёлғиз эди.

МАРКАЗҚЎМНИНГ ИЛТИФОТИ

1989-йил февралда Ўзбекистон Олий Советининг анчагина депутати Совет Иттифоқи Олий Советига сайланди ва ўзбек ҳукумати бўшаган ўринларга сайлов эълон қилди. Одатдагидай, бўлажак сайлов тўла маҳаллий ҳокимият назорати остида ўтиши аниқ эди. Москва бу сайловларнинг қайта қуриш руҳида, демократик руҳда ўтишига таъсир қила олмас, у ўзининг ички муаммоларига ғарқ бўлган эди.

Ўзбекистон ҳукумати одатдагидек, сайланиши лозим бўлган депутатларнинг рўйхатини тузди. Бу рўйхатга каминанинг ҳам номини киритишган эди. Менинг ҳали бу «сюрприз»дан хабарим йўқ эди.

Бир куни эрталаб Ёзувчилар уюшмасининг Компартия котиби Иброҳим Раҳим мени юзида сирли бир табассум билан қаршилади.

- Ҳозир Одил Ёқубов келади, бирга Марказқўмга чиқамиз, - деди жилмайиб.

- Тинчлик эканми ўзи? - дедим мен.

Яхши хабар, яхши хабар, - деди янада сирлироқ қилиб Иброҳим Раҳим.

Бир оз сўнгра Одил Ёқубов келди ва унинг машинасида учовлон Марказқўмга жўнадик. Йўлда Одил Ёқубов ҳам сирли жилмайиб борди.

Марказқўмга кириб, 6-қаватга кўтарилдик. Ўзбекистон Компартияси Биринчи Секретари Рафиқ Нишоновнинг рус ёрдамчиси қаршилади ва ҳеч куттирмай, кабинетга бошлади.

Кабинетда - тўрда Рафиқ Нишонов, унинг столига перпендикуляр қўйилган столнинг сўл тарафида Марказқўмнинг 2 - котиби Владимир Анишчев, 3 - котиби Мутал Холмухаммедов

ўтиришарди. Бизни қаршиларкан, учаласи ҳам ўрнидан туриб саломлашдилар.

Биз, учта ёзувчи «перпендикуляр» столнинг ўнг тарафига ўтирдик. Нишонов ҳам сирли жилмаярди. Унга тақлид қилиб, Анишчев ҳам кулимсирагандек бўлар, аммо бу ҳаракати зўраки чиққанидан асабийлашгани сезилиб турарди. Лекин Холмухаммедов учинчи котиб сифатида жилмайиш санъатини яхши эгаллаганди.

- Яхшимисизлар? - деди Нишонов креслосига ясланаркан ва жавоб кутмай, русчага ўтди, - Муҳаммад Солиҳ, қалай, сайловлар билан чарчамадингизми?

Нишонов бизнинг СССР Олий Советига сайлов можаромизни яқиндан кузатиб борганди. Иккинчи котиб Анишчев ва Тошкент шаҳар котиби Сатинларнинг сайловда менга тўсик бўлиш учун кўп ғайрат сарфлаганларини ҳам биларди.

- Раҳмат, - дедим мен, - мен чарчайдиган бирон иш бўлгани йўқ...

- Ҳа, биламан, сиз эмас, сизнинг одамларингиз чарчашди, - деди Нишонов, - биз тарафдорларингиз кўпшигидан хурсандмиз, сиз Иттифоқ Олий Советига сайланишингиз мумкин эди, аммо сизнинг тарғиботчиларингиз... Нишонов мен учун ташвиқот қилган дўстларнинг фаолиятини танқид қилди. Уларнинг сайлов тактикаси хато бўлганлигини айтди. Мен кулиб қўяқолдим.

- Аммо биз сизни республика Олий Кенгаши депутати сифатида кўришни истар эдик, - деди Нишонов ва Одил Ёқубовга юзланди, - А, Одил Ёқубович, мана, Киров округида бир бўш жой бор, марҳамат, Муҳаммад Солиҳ учун барча зарур ҳужжатларни ҳозирлаб, кампанияни бошланг, вақт оз қолди...

Одил Ёқубов ёзувчилар номидан «Марказқўмга ва шахсан Рафиқ Нишоновичга» раҳмат айтди. Ёзувчилар Уюшмасига кўрсатилаётган «оталарча ғамхўрлик» учун миннатдор эканликларини изҳор этди. Уюшма котибига Республика депутати бўлиш фахр эканини ва шунга ўхшаган алланималар деди. Кейин менга қаради.

Мен ҳам Одил Ёқубовга тақлид қилиб, бир неча ташаккур сўзи айтдим. Рисоладагидек чиқмади. Буни ҳамма сезди. Ичимдаги гапни айтолмагандим. Лекин бир неча сония сўнгра у гап чиқди:

- Менинг депутат бўлиш ниятим йўқ, - дедим мен, - мабодо бўлганида ҳам, мен депутатликка Компартия Марказқўми тарафидан эмас, халқ тарафидан кўрсатилишимни афзал кўрган бўлардим. Ўртага жимлик чўқди. Уни Одил Ёқубов бузмоқчи эди, фақат Рафиқ Нишонов ундан олдинроқ:

- Азизим, депутатлик йўлда ётмайди, - деди.

- Мен ҳам йўлда ётганим йўқ, - дедим мен.

Жавоб автоматик равишда, ҳеч ўйланмасдан берилган жавоб эди. Бу билан Рафиқ Нишоновни ҳафа қилмоқчи эмас эдим. Бу инжиқлик ёки олифталик ҳам эмасди. Совет Иттифоқи Олий Советига сайлов пайгидаги ҳукуматнинг қилган адолатсизликларига қарши кўрсатилган бир реакция эди. Ўзимни ҳақиқатдан ҳам «йўлда ётмаганлар»дан ҳисоблар ва бундай номенклатура ўйинларини ўзимга ҳақорат деб билардим.

Менинг жавобимдан сўнгра Рафиқ Нишонов қип-қизил бўлди. Одил Ёқубов ҳам озгина ҳижолат чекди. Холмухаммедов ҳам. Анишчев, фақат унинг юз ифодаси ўзгармаганди.

- Рафиқ Нишонович, - деди Одил Ёқубов, - биз бу масалани муҳокама қиламиз, ўйлайман-ки, ҳаммаси жойида бўлади...

- Ҳа, Одил Яқубович, - деди Нишонов ва ўрнидан турди.

Ҳамма ўрнидан турди.

Нишонов столига айланиб ўтиб, ёнимизга келди. Юзига дипломат табассуми ёйилганди. Менинг тирсагимдан тутиб, Одил Ёқубовга юзланди:

- Одил ака, илтимос, уни тинчлантиринг («угомоните»), ва тезда ҳужжатларни тайёрланг, - деди дўстона оҳангда Нишонов.

- Албатта, албатта, - деди Одил Ёқубов.

Рафиқ Нишонов кабинетидан ҳаммамиз табассум билан чиқдик. Йўлда Одил ака менинг хато қилганимни айтди. Депутатликни қабул қилишим керак, акс ҳолда, Уюшмага тазйиқ бошланиши мумкин, деди. Иброҳим Раҳим ҳам кўп йиллик коммунист сифатида фойдали маслаҳатлар сўйлади. Аммо мен депутатликни қабул қилолмаслигимни айтиб, узр сўрадим.

ИЛК ҒАРБЛИК СИЁСИЙ АРБОБ

Илгарилари Совет Иттифоқига келган ғарблик сиёсатчилар Москвада қабул қилиниб, Москвадан орқасига қайтариб

юборилаверарди. Ўрта Осиё ва Кавказ ўлкаларига келса ҳам, турист сифатидагина келар ва ёнларида доим москвалик рафоқатчилар (кузатувчилар) бўларди. Ғарбликлар провинсиал ўлка раҳбарлари билан ҳеч қандай сиёсий мулоқатда бўлишмасди. Провинсиал раҳбарлар худди отел мудирлари каби меҳмонни кутиб олиш, унга зиёфат бериш ва яхшилаб кузатиб қўйиш вазифасини бажарардилар, холос.

Горбачевнинг совет «жумхуриятлари»ни дунёга суверен давлат қилиб кўрсатиш тактикаси шарофати билан чет эллик сиёсатчилар тўғридан-тўғри бу жумхуриятларга кела бошлади, у ерларда нафақат ҳукумат, балки, жамоат ташкилотлари билан ҳам учраша бошладилар. Шундай меҳмонларнинг Ўзбекистонга келганларидан биттаси Америкалик сенатор Билл Брэдли эди.

Саксон тўққизинг баҳори эди. Сенатор Ўзбекистон Марказқўмида қабул қилингандан сўнг зиёлилар билан ҳам учрашиб, суҳбатлашишни истади. Унга ҳукумат тарафидан «учрашувга номзодлар» рўйхати тузилган экан, уни қабул қилмай, ўзининг ҳукумат тарафдорлари ва ўзга фикрли шахслар «миқдори» мувозанатланган рўйхатини берибди. Бу рўйхатга Ўзбекистон Фанлар Академияси Президенти Салоҳиддинов, вице-президенти Эркин Юсупов, СССР депутати Раъно Убайдуллаева ва ёзувчилар Уюшмасидан камина ёзилган экан.

Гўё Академия Президенти Салоҳиддинов ва депутат Раъно Убайдуллаева ҳукумат тарафидан бўлса, биз Эркин Юсупов билан ўзга фикрлиларни тамсил қилаётгандик. Аввал эслатилганидек, Эркин Юсупов 1986 йилларда бир «қора рўйхат»га тушиб олган ва яна оқланганди. Фақат унинг «Советская культура» газетасида босилган танқид суви юритилган мақоласи жамоатчиликнинг эсида қолган ва Юсупов ўшандан бери «диссидент» хирқасини эгнидан ечмаганди. Академия Президенти тоза қонли коммунист олим эди. Унинг маслақдоши - Раъно Убайдуллаева, янглишмасам, кимёгар - каминанинг демография ҳақида ёзган мақолаларига «илмий асосда зарба бериб», ҳукуматнинг назарига тушган ва СССР депутати бўлганди. Сенатор билан учрашувда у билан ёнма-ён ўтиришга тўғри келди ва мен бу хушбичим аёлда ҳеч рақиб кўрмадим. Унинг менга қарши ёзганларидан жаҳлим чикқанини эслаб, хижолатлик туйдим. Сенатор Билл Брэдли узун бўйли йигит эди. Ўтмишда баскетбол ўйнаган экан. Америка шунақа хуррият дунёси,

аникроғи, хурлар дунёси. Баскетболчиликдан чарчасанг, сенаторлик қилишинг мумкин. Актёрликдан зеркиб, Президентлик қил. Ҳеч ким «баскетболингни ўйна, сиёсатга аралашиб нима қиласан», демайди. Ёки «манавини қара, кечагина иккинчи сорт бир кинода ўйнаб юрарди, энди арбоб бўлиб қолибди», деб пичинг қилмайди. Чунки, одамларда паст комплекс (ёки пасткашлик комплекси) йўқ, бўлса ҳам бизнинг сотсиалистик китъаларда каби, нормадан ошиқ эмас. Бизнинг китъада ҳамма бир-бирига ҳасад қилади, ҳамма бир-бирининг бир-биридан баттар бўлишини орзу қилади. Ваҳший атеизм, инсонлар маймундан тарқаган, улардан фақат пасткашлик кутиш мумкин, деган ақидани мияларга сингдириб юборганди. Бу назариянинг ҳаётийлиги психоанализ шайдолари ва фрейдизм ташвиқотчилари тарафидан бот-бот «исботланиб» турди. 80-йилларга келиб, Совет Иттифоқи Роналд Рейган айтганидек, бир «ёмонлик салтанати»га айланганди. Эҳтимол, Рейган бу иборасига сиёсий маъно юклаган бўлиши мумкин, аммо биз уни кўпроқ ижтимоий-психологик метафора ўлароқ қабул қилгандик. Балки, сенатор ўз Президентининг ўша метафораси таъсирида бизни саросимага солган бир савол берди.

- Сизлар худога ишонасизларми?, - деди у бирдан.

Савол суҳбатнинг табиий оқимини тўхтатиб қўйди. Таржимон саволни ҳеч нарсага ўрамай, яланғоч таржима қилди. Юзимиздаги тараддуд ифодасини кўриб, таржимасини гўё дипломатикроқ қилиб, яна такрорлади:

- Агар айбга буюрмасангизлар, сенатор бу саволга алоҳида-алоҳида жавоб беришингизни илтимос қиляпти... Аммо биз «айбга буюриб» бўлгандик. Ҳар ҳолда, мен америкаликнинг бу америкачасига саволга тутишидан дарров энсам қотди. Худди мактаб ўқувчилари каби «алоҳида-алоҳида» жавоб берар эмишимиз. Америкалик бўлсанг, ўзингга, ҳур бўлсанг, ўзингга, деган фикр кечди миямдан. Бу фикр бошқалардан ҳам кечган бўлиши керак. Чунки, биз ҳаммамиз совет одамлари эдик. Нафсониятимиз ҳам бир-бирига ўхшаш, совет кишисининг нафсонияти эди. Лекин биз ўзбек ҳам эдик, ўзбекда «меҳмон отангдан улуғ», деган бир «реаксион» мақол бор, унга амал қилиб, меҳмоннинг саволларига бир-бир жавоб бера бошлагандик.

- Мен математикман, - деди Академия Президенти салобат билан, - худога ишониш илмга тўғри келмайди. Раъно

Убайдуллаева ҳам илм одами бўлгани учун Академия Президентидан фаркли жавоб бермади. Эркин Юсупов «фаркли жавоб» беришга уринди, аммо жавоб бир оз кулгули чиқди.

- Менинг бувим намоз ўқиган, - деди Академиянинг вице-президенти. Ва шунга ўхшаган бир неча жумла айтди.

Менинг жавобим ҳам тайёр эди. Шу бизни сўроққа тутаётган бетакаллуф меҳмонга «худога ишониш шахсий иш, бу хусусда баёнот бериш ярамайди», демокчи эдим. Аммо Оллоҳга эътиқоди йўқлигини айтаркан, Академия Президенти юзидаги викор, Убайдуллаевадаги маъсумлик ва Эркин Юсуповнинг қизариб-бўзариши мени чилладан чиқарганди. Ўз қабиладошларимга нафрат юксала бошлаганди бўғзимда. Ва тайёрлаган жавобимни ўзгартириб:

- Ишониш мумкин бўлган фақат худо бор, - дедим. Сенатор ўзи эшитишни истаган жавобни олганди. Аммо бу менинг ёнимда ўтирган қабиладошларимга берилган жавоб эканини соддадил сенатор билмасди.

Учрашув тугагандан сўнг Эркин Юсупов мени ўз машинасига таклиф қилди. «Йўлимиз бир, сизни Уюшмага ташлаб кетаман», деди. Миндим.

- Аслида, сиз тўғри гапирдингиз, - деди йўлда Эркин Юсупов, - мен ҳам худога ишонаман, демокчийдим, орқамизда қаторлашиб ўтирган тўртга КГБчидан ҳайқидим...

Юсупов содда одам эди, ўз заифлигини тан олаётганди. Унга чуқур қурмат туйдим. Кейин у:

- Сизлар шоирсиз, ҳар нарсани айтаверишингиз мумкин, - деб қўшиб қўйди.

Бу - авом орасида «шоирлар дарвиш, оғзига келганини айтаверади», деган қалтабин тушунчага асосланган баҳо эди. Шундай олим кишининг авомларча фалсафасидан маъюс торгдим.

ҚУРУЛТОЙ

Май ойининг охирида «Бирлик» ҳаракатининг биринчи қурултойини ўтказадиган бўлдик. Унинг низоми ва дастури лойиҳаларини тасдиқлаш, раҳбарлик тизимларини сайлаш қурултой кун тартибига қўйилганди. Анчагина нуфузли олим мутахассисларни янги қурилаётган ташкилотга жалб этгандик.

Ниятимиз кучли интеллектуал ядрога эга бўлган, кенг платформали, турли ижтимоий гуруҳларни бирлаштирган бир халқ ҳаракати тузиш эди. Шундай ташкилот тузиш учун вақт ҳам, имконият ҳам, одам ҳам бор эди.

Қурултойни Ёзувчилар Уюшмаси залида ўтказадиган бўлдик. Марказкўмнинг биринчи котиби Рафиқ Нишонов қурултойга қаршилиқ қилмади. Албатта, Нишонов қайта қуриш тарафдори эмасди, аммо унинг душмани ҳам эмасди. Замон унга боқмаса, у замонга боқадиган дипломат киши эди. Замон «перестройка» замони бўлиб, «Бирлик» каби ташкилотлар ҳар республикада битта-яримта пайдо бўла бошлаган эди.

Рафиқ Нишонов биз кўрган раҳбарлар ичида энг либерали эди. Буни 86-89 йилларда билмагандик. Бу йилларда уни аёвсиз танқид қилардик. Ҳатто уни баъзи дўстларимиз бир гуржи филмида Берияни жонлангирган Варлам исмли бир садистга ўхшатгандилар. Бу, албатта, ҳақсизлик эди. Биз, қайта қуриш шаробидан сархуш шоввозлар ҳақиқий садистни ҳали кўрмаган эдик. Ҳали мустақил Ўзбекистонга бир неча йил бор эди.

Ҳозирча кўчада бақириб-чақириб юргандик. Бақириб-чақирибга изн берилганди, бақириб-чақираётгандик. Тилимизни давлат тили қиламиз, дея шиорлар кўтаришга рухсат беришганди, бу шиорларни кўтараётгандик. «Бирлик» қурултойини ўтказиш учун қаршилиқ қилишмаганди, уни ўтказаетгандик. Биз муҳолифат эдик. Қайта қуриш манглайини силаган, сургун қилинмаган, ергўлага ташланмаган, исканжага солинмаган, ўлим қоплари кийдирилмаган, баданида сигарет ўчирилмаган ва бедарак йўқолмаган, сип-силлик маданий бир муҳолифат. Қаҳрамон бўлиш осон эди. Ва биз ёппасига қаҳрамон эдик.

29 майда ўтган Қурултой шундай кўтаринки руҳда ўтди. Ҳаракатга раҳбарлик қилишни таклиф этишди, рад қилдим. Уюшмадаги вазифам жорий босқич учун ҳаракатдаги мақомдан муҳим эди. Ҳаракатдаги мақом Уюшманинг маневр майдонини торайтириб кўяр ва давлат идораларига босим ўтказиш қобилиятини заифлаштирган бўларди.

Мен раҳбарликка яна Абдурахим Пўлатовни тавсия қилдим, номзоди қаршилиқсиз қабул қилинди. Ҳаракатнинг Марказий Кенгаши аъзолари ва ҳақозолар тасдиқланди. Қурултой байрам кайфиятида якунланди.

ҚУЛУПНАЙ ҒАВҒОСИ

1989 йил 3 июн куни тушдан кейин марказқўмдан хабар келди. Идеология котиби Холмухаммедов зудлик билан келиб-кетишимни сўрабди. Телефон қилдим, котиб хонасида эмасди. Секретари «ўзлари шу ердалар, сизни кутишаяпти, келсангиз яхши бўларди,» деди. Етиб бордим.

Холмухаммедов безовга эди. «Сизнинг одамларингиз Марғилонда жанжал чиқарибди, бир неча уйга ўт қўйишибди, ўлганлар бор,» деди у. Мен «бизнинг одамларимиз ким?» деб сўрагандим, Холмухаммедов «ташкилот тузибсизлар-ку, ўшалардан,» деб жавоб берди.

Мен «бизнинг одамлар» бировнинг уйига ўт қўядиган даражада жоҳил эмаслигини айтдим. Балки, шундайдир, аммо месхат турклари билан ўзбеклар ўртасида низо чиқибди, бу жанжални тўхтатишимиз керак, сизнинг ёрдамингиз лозим, деди идеология котиби. Мен ёрдамга ҳозирлигимни билдирдим. Тайёрланиб турсангиз, сизни уйдан олишади, деди котиб ва биз хайирлашдик. Марказқўмнинг араваси окшом соат 10 ларда келди. Ҳаво майдониға жўнадик. Ҳукумат чиқадиған дарвозаға олиб келишди. Мендан бошқа яна 6-7та киши бор эди. Бирортасини танимасдим. Ҳаммаси рус эди. Бирға учоққа чиқдик. Учоқ пластик қалқон кийған ва «калашников»лар-ла қуролланған аскарлар билан тўла эди. Биз бирға учоққа кирған кишилар билан олдинги қаторларға ўтирдик. Учоқ ҳавоға қўтарилғанда танишдик, КГБдан эканлар. Йўл бўйи ҳазил-мутойиба килиб кетишди. Ҳеч кимда мотамсаролик йўқди...

Фарғонаға соат ўнбир яримларда қўндик. Воқеадан кейин ёзилған бир мақолада ўша тун шундай шундай тасвирланған экан: «Соат тунги ўниккида Фарғона қўналғасидан Марғилонға йўл олдик. Бу кичик шаҳарчаға кириб борар эканмиз, дастлаб йўл чеккасидаги ловвуллаб ёнаётған уйлар кўринди. Кейин уёк-буёкка чопаётған милиционерлар пайдо бўлди. Биз то шаҳар қўмитасиға (шаҳар партия қўмитаси) етгунча шу манзара давом этди. Шаҳар қўмитасида бир зум тўхтаб, жанжал ўчоғи Тошлокқа жўнадик. У ерға кириб келганимизда хунрезлик авжига чиққанди. Аёллар ва болаларнинг фарёди, ёнаётған хонадонлар алангаси, ўқ товушлари ва миршаб ходимлар юзидаги саросима вазиятнинг ниҳоятда оғирлигини кўрсатиб турарди...»

Аскарлар Марғилон ва Тошлоқ кўчаларини тўлдирганди. Фарғона водийсидаги ички ишлар кўшинларининг асосий кучлари шу ерга ташланганди. Лекин тартибсизликлар Наманганга, Қўқонга ёйила бошлаганда Марказий ва маҳаллий ҳокимият бу кўникмаган воқеалар олдида ожиз эканликларини кўрсатиб қўйди. Аскарлар милтиқларини кўтариб туришарди, аммо душман «позитсиясини» кўролмасдилар. Кичик-кичик номаълум гуруҳлар яшин тезлигида пайдо бўлиб, яна уйларга ўт қўяр, одамларни ўлдирар ва тор кўчаларда ғойиб бўларди. Бу партизан тактикаси эди.

Ҳокимият ҳеч нарсага ҳоким эмасди.

Марказқўмдан бўлим бошлиғи Шаҳобиддин Зиёмов, инструктор Содик Сафоев, Марғилон шаҳар раҳбарларидан Мамадалиева (исми эсимда йўқ) нима қилишини билмасдилар.

Воқеаларнинг иккинчи куни Москвадан Рафиқ Нишонов етиб келди. Ёнида Тошкентдан ички ишлар вазири Рахимов, Компартиянинг Фарғона вилояти биринчи секретари Йўлдошев ва КГБ раҳбарларидан бир-нечта киши бор эди.

Нишонов СССР Олий Совети сессиясини ташлаб келганди. Фарғона воқеалари бошланган кун сессия минбаридан «унчалик муҳим воқеа эмас, Косонсой бозорида қулупнай устидан жанжал чиқибди,» дея баёнот берган ва маломатга қолганди.

Нишонов 30 дақиқалик мажлис ўтказди. Вазият таҳлил этилди, вазифалар тақсим қилинди. Марғилон темирйўл вокзалининг олдидаги майдонда 2 мингтача одам тўпланган, уларнинг талаблари бор эмиш, ҳукуматдан вакил истаётган эмишлар, шунга Сиз борсангиз, деб мендан илтимос қилишди. Мен ҳукумат номидан жавоб бермайман, дедим. Ёнингизда ички ишлар вазири бўлади, конкрет бир нарса бўлса, у жавоб беради, сиз оломонни тинчлангиришга ёрдам беринг, дейишди. «Хўп» дедим.

Машинада ички ишлар вазири, Ўзбекистон Комсомоли раҳбари Азиз ва мен машинага ўтириб, вокзалга жўнадик. Вокзалга боргунча учта аскарый кордондан ўтишга тўғри келди. Шаҳар ҳокимияти ва Тошкентдан келган юксак мартабали меҳмонлар агрессив оломондан шундай муҳофаза қилинганди. Оломон ҳақиқатан агрессив эди. Худди курашга шайланган полвонлардай, ярим белигача ялонғочланиб олган ёш шоввозлар кўлларида калтак, болта ва яна алланималарни кўтариб олишганди.

Ичларидан биттаси (қўрбоши эди, чамаси) бизни қаршилади ва кутилмаган хурмат кўрсатиб, оломонга деди:

- Мана, Муҳаммад Солиҳ акамиз кептилар, ҳозир сизга гапирмоқчилар, - деди. Оломон, калтак ёки ўроқларини қўлтиғига олиб, қаарсақ чалиб юборса бўладими! Бу мен учун хайирли ишорат эмасди. Мен билан бирга келган генерал ва комсомол йўлбошчиси «бу оломон Солиҳнинг одамлари экан» деган фикрга келиши муқаррар эди. Бу қарсақлар гўё бир кун аввал Холмуҳаммедов айтган «сизнинг одамларингиз» деган дашномни тасдиқлаётганди.

Мен тишимни қисиб, юзимга табассум ёйишга ҳаракат қилдим. Ва бир неча жумла билан оломонга мурожаат этдим. Қўлимга берилган карнай бузуқроқ экан, аммо одамлар гапимни тушунди. Талабларингизни ёзма ҳолда беринглар, бунинг учун учта вакил ажратинглар, дедим. Шундай қилишди.

Ярим соатдан кейин бу талабларни оломонга ўқиб, тасдиқлатгандан сўнгра, оломон:

- Генерал гапирсин, генерал! - дея хайқира бошлади. Генерал, - ички ишлар вазири, - гапирадиган ҳолда эмасди. Шўрлик русча тарбия олган кадрларимиздан эди. Кўринишидан камгап, мутавозе одам эди, ўзбекча гапиролмасди. «Илтимос, ўзингиз бир нарса айтиб юборинг уларга,» деди шивирлаб генерал.

- Ҳозир сиз берган талабларни муҳокама қилиб, қайтиб келамиз, генерал кейин гапиреди, - дедим оломонга.

- Ҳозир гапирсин, нега қочаяпти! - деб бақирди кимдир.

Бу бир фитначи чакириқ эди. Оломон устимизга ёпирилди.

Бу одамлар нима қилаётганини билишмасди. Йиллар давомида тазйиқ остида тутилган инстинктлар жилови бир оз бўшатишганди. Бир аламзадалиқ бор эди, бунинг нима эканлиги ва кимга қарши эканлиги ҳам аламзада одамлар яхши англаб етмагандилар. Масхат турклари сабаблардан биттаси эди холос. Бу ҳам муҳтамалан, КГБ тарафидан уюштирилган «сабаб» эди.

Аслида, бу узок йиллар давомида ҳақ-ҳуқуқлари топталган одамларнинг сўқир қасоси эди. Қон тўкиш, уйларга ўт қўйиш истаги уларнинг шуури остида етилган захарли мева эди.

Марғилон темирйўл вокзали майдонида бизни ўраб олган оломон ўша захарли мева ҳидидан маст бўлган кишилар эди.

Бунинг на миллат масаласига, на демократия на да мустақилликка алоқаси бор эди. Генерал бебош оломонга яхши ўлжа бўлиб кўринди шекилли, бизнинг машина тарафга ўтишимизга йўл беришмади. Мен боя гаплашганимиз «кўрбошини» баланд овоз билан чақирдим. «Кўрбоши» тез пайдо бўлди, унга «мана шу ҳукумат одамларига бир нарса бўлса сен жавоб берасан», дедим. Исмсиз оломон ичида бу ёш йигит конкрет одам эди. Масъулият конкретлик истарди, биз уни топгандик. Акс ҳолда, оломон ичидан сирғалиб, 30 метр нарида турган машинага етиб боролмаган бўлардик, балки. Биз ҳукумат «штаби»га етиб келганда, ҳамма енгил нафас олди. Воқеалар гоҳ оловланиб, гоҳ сўниб бир ҳафта давом этди. Кўконда ва Наманганда кўпшаб одамлар хибсга олинди, Оломон ўққа тугилди, бир неча киши ҳалок бўлди. Ғавғонинг сўнгги босқичида месхет туркларининг кўпчилик қисми Фарғонадан эвакуация қилиниб бўлганди. Бу биз ўзбек зиёлилари учун, айниқса, турк қавмларининг бир-бирига яқинлашуви зарурлигини тарғиб этаётган зиёлилар учун уятли бир ҳол эди. Бизнинг юксак сўзларимиз оломонга етиб бормаганди ва бу оломонни биз эмас, пухта тайёрланган махфий хизмат ходимлари ва пулдор мафия йўналтираётгани маълум бўлиб қолганди. Бошқа тарафдан, Фарғона жанжали, бир маҳаллий ҳокимият, Тошкент мустасно, халқнинг оммавий қўзғолишлари қаршисида фавқулудда ночор эканлигини ошкор қилди. Айниқса, бу органларнинг бошида турган катта-кичик мансабдорлар ва ҳукумат аъзолари ўзларининг бутун иқтидорсизлигини намойиш қилди. Ҳукуматдан ҳеч бир киши, минситрдан тортиб Марказқўмнинг биринчи секретаригача, халқ олдига чиқиб, икки жумлани боғлаб, гапиролмасди. Нотик бўлмагани сабабли эмас, халқ билан унсияти, самимияти бўлмаганидан. Булар ҳаммаси ойна раҳида етишган ўсимликлар каби, кабинетларда вояга етган бюрократлар эди. Булар айнан бюрократлар эдилар ва ҳеч қачон сиёсатчи бўлмагандилар.

Сиёсат билан шуғулланиш ҳаққи Москвага берилганди. Сиёсат ҳақида гаплашадиган, сиёсатни яратадиган ва сиёсатни юритадиган ҳам москваликлар эди. «Қардош республикалар»нинг раҳбарлари фақат ижрочи бюрократ мақомида эдилар. Ўрта Осиёда Бехбудий (Усмон Хўжа ва Файзулла Хўжалар авлоди)дан кейин сиёсатчилар етишмаганди. Тўғрироғи, етиштирилмаганди. «Етишишга» интилган-ларнинг боши кесилганди. Ва шу тахлит Ўзбекистон ССРнинг биринчи Президенти Йўлдош Охунбобоевдан

тортиб, Ўзбекистон КП биринчи секретари Ислон Каримовгача ўтган бугун ўзбек раҳбарлари ҳеч қачон сиёсат билан шуғулланмаган, Москвадан келган буйруқларни бажарганлар, холос. Ислон Каримов бу хусусиятни ҳокимиятга илк келган кунлари очиқ тан олиб, «мен иқтисодчиман, сиёсатчи эмасман» дерди.

Сал кейинроқ эса, бу формулани ўзгартириб «аввал иқтисод, кейин сиёсат» дейдиган бўлди. Яна бир неча йилдан сўнг, сиёсатни анча-мунча ўрганди шекилли, оғзидан «сиёсат фоҳишаликдир» каби ҳикматлар тўкила бошлади.

Бугун юз фойиз сиёсатчи бўлганига шубҳа йўқ, чунки, атрофига ҳайқириб «сиёсатни бизга ишониб топширдингизми, энди аралашманг, ўз ишингизни қилинг, сиёсатни биз қилайлик» демоқда.

ЯНГИ СЕКРЕТАР

Фарғона воқеаси Рафиқ Нишоновнинг раҳбарликдан кетиши билан битди. Халқ орасида тарқалган миш-мишларга кўра, Фарғона воқеалари Нишоновнинг Москвага олинишига асосий сабаб эди. Менимча, асосий сабаб бошқа эди. Саксон тўққизнинг баҳорига келиб, Горбачев атрофида муҳолифларнинг сассиз чамбари анча торайиб қолганди. У ўзига четдан салафлар ахтара бошлаганди. Нишонов ўша салаф сифатида СССР Олий Совети Раиси ўринбосарлигига олинганди. Бу вазифада у Горбачевга садоқат билан хизмат қилди.

Нишоновнинг ўрнига ҳеч ким танимаган бир шахс тайинланди. Бу одам компартиянинг Қашқадарё вилояти биринчи секретари Ислон Каримов эди. Илгари Давлат план қўмитасида ишлаган, келиб чиқиши самарқандлик, детдомда тарбияланган, мутахассислиги экономист... Янги раҳбарнинг мухтасар таржимаи холи шу эди.

Уюшмага менинг кўшим, ёзувчи Евгений Березиков келди. Каримовни танимайсанми, - деб сўради. Танимайман, дедим. Нисбатан ёш, яхши нарсалар кутса бўлади, деди Березиков.

Унинг гапига ишонгим келди. Кўпчилик каби мен ҳам Нишоновнинг Ўзбекистонда Қайта Қуришга тўсиқ бўлаёпти деб

ўйлардим. Унинг ўрнига келган «нисбатан ёш» раҳбардан шубҳа эмас, умид қилиш биз учун қулайроқ эди.

Янги раҳбар ишга келар-келмас, биринчи бўлиб ёзувчилар билан алоқа қуришга қарор қилгани маълум бўлди. Бу тактикани тушуниш мумкин эди. Ўзбекистонда янгиланиш ҳаракатининг маркази ҳам Ёзувчилар Уюшмаси эди. «Бирлик» ташкилоти шу Уюшма аъзолари базасида қурилган ва у ҳозирча мустақил ҳаракатга қодир эмасди.

Июн ойининг охирида эди тахминан, мени Марказқўмга чақириваётганини айтишди. Янги раҳбар танишмоқчи экан.

Раҳбарнинг ҳузурига кираётиб, бир неча ой аввал бу кабинетда Рафиқ Нишонов билан ўтган суҳбатни эсладим. Дунё ҳақиқатан ҳам фоний эди. Янги раҳбар Ислоҳ Каримов илк қарашда самимий одамга ўхшаб кўринарди. Унинг гапларидаги чапанича оҳанг, эски раҳбарлардаги совуқ, хайкалчасига салобатдан фарқли бир инсонийлик ташир эди гўё.

- Сизнинг ёзган мақолаларингизни биламан, - деди у кўзларини йилтиллашиб, - энди, мана, бирга ишлаймиз.

Каримов интернатда рус тилида ўқиган ва рус урф-одатлари муҳтида етишган одам эди. Бу турмуш тарзи унинг ўзбекчасида айнан акс этарди. Русча ўйлаб, ўзбекча гапирарди. Талаффузи нуқсонли эди, русларга ўхшаб «к» товушини «к» деб талаффуз этарди. Талаффузини Ўзбекистон Президенти бўлиб сайлангандан сўнг ҳам тузатолмади. Бир гал Олий Кенгаш сессиясида «Марказга қарам бўлиб қолдик» демоқчи бўлиб, «қарам бўлиб қолдик» деганда анча кулги бўлганди. Каримов билан биринчи учрашувимизда менда ижобий таасурот қолди. Буни Уюшмадаги котибларга ва «Бирлик» ҳаракатидаги дўстларга билдирдим. Ўзбек тилини давлат тили мақомига кўтариш масаласини ҳукумат савиясида муҳокама қилиш имкони туғилганди. Янги раҳбарга Ёзувчилар Уюшмаси котиби ўлароқ бир мактуб ёзиб, давлат тили мавзусининг актуал масала эканини тушунтирдим. Бошқа бир баҳона билан учрашганимизда, Каримов тил бўйича ишлаётган Комиссия ўз хулосаларини Олий Кенгашга тезроқ топширсин, у ерда мен давлат тили ғоясини қўллаймаң, деди. Аммо ундай бўлмади. Каримов давлат тили масаласини кўтариб, Москвага қарши таваккалчилик қиладиган даражада миллатпарвар эмасди.

Каримов «Бирлик» ташкилоти фаолиятига ҳам қутилмаганда либерал ёндошди. Керак бўлса, расман регистрация қиламиз, деб юборди. Биз бундан жуда ҳаволарга учдик. Ҳаракатнинг низомини берган эдик, дарров «Ёш ленинчи» газетасида босишди. Ҳаракат программасини ҳам газетга бериш учун матн устида таҳрир ишларини бошлаб юбордик. «Бирлик»даги йигитлар Ҳаракатнинг байроғи, герби ҳақида тортишаётгандилар, мен бу нарсаларни тортишмасликларини илтимос қилдим. Мухими ҳаракат Программаси халқ орасида кўп тиражда тарқалади, агар ҳукумат байроқ, герб каби символикаларга қарши чиқса, бундан ҳозирча воз кечиб туриш мумкинлигини тушунтирдим. Бу фикрни кўпчилик қўллаб-қувватлади, аммо бир-неча киши буни ҳукуматга ён босиш, мурасозлик деб баҳолади. Бўлмаса, билганингни қилинлар дедим.

Мен «Бирлик» ҳаракатида ҳайъат аъзоси эдим, аммо ташкилотнинг қурултойидан кейин унинг фаолиятига деярли аралашолмай кўйгандим. Мен ҳали ҳам ёзувчилар бир сиёсий ташкилот тузиб, халққа топширсин, кейин адабиётга қайтсин, деган фикрдайдим. Қаламқаш оғайниларим ҳам шундай фикрда эдилар. Фақат, аввал айтиганидек, биз, қалам аҳли, сиёсат ботқоғига аллақачон чўкиб бўлганимиз ва у ердан Қутулиш учун анча вақт керак бўлажagini у пайтда билмасдик.

ҚОЧИШ ОРЗУСИ

«Бирлик» Программасининг матбуотда босилиш эҳтимоли турли хил кучларни турли йўналишларда ҳаракатга келтирди. Чунки, бундай бир ҳужжатнинг жумҳуриятда эълон қилиниши Коммунистик Партия каби ягона, гегемон қувват қаршисига бир алтернатив, майли, зайиф бўлсин, аммо бир муқобил қувват чиқди, деган гап эди. Янада муҳими, Праграмманинг газетада чоп қилиниши бу янги қувватнинг жумҳурият жамоатчилиги тарафидан тан олинганини кўрсатган бўларди. Бундан қаттиқ безовта бўлган КГБ ўз айғоқчиларини ишга солиб, «Бирлик» ичида иғвонинг илк уруғларини соча бошлади. Программани бостириш учун матндаги жузий нарсалардан воз кечишга ундаган гуруҳ дарров ҳукумат билан «келишганлик»да айбланди. У пайтларда шундай бир иқлим мавжуд эди-ки, бировни кўрсатиб «шу одам ҳукумат билан келишди» дейилса, бас, ким бўлса бўлсин, у дарров

миллий даъвонинг душманига айланарди. Август ойининг ўртаси эди, янглишмасам. Прогорамма муноқашаси давом этаётганди. Яширмайман, бу сафсатабозликдан асабийлашгандим. «Бирлик»даги дўстлардан, мени бу ғавгога аралаштирманглар, ўзларингиз бир қарорга келинглар, дея илтимос қилгандим. Барибир, аралаштиришди. «Бирлик» раҳбариятидан ёзувчилар Аҳмад Аъзам ва Зоҳир Аълам келиб, ташкилот раҳбарини вақтинча алмаштириб туриш керак, Програма босилиб, ҳаракат оёққа тургандан кейин яна ўз вазифасини давом эттиради, акс холда, Програма ҳам босилмайди, ташкилот ҳам тарқалиб кетиши хавфи бор, кўпчилик олимлар ҳаракатни тарк этаяпти бу одам (Пўлатов) сабабли, вақтинча «Бирлик»ка Эркин Воҳидов раҳбарлик қилсин, деган фикрни айтишди.

Уларнинг фикри менга мангликли кўринди. Пўлатов ватанпарвар зиёлиларимиздан, умум иш зиён кўрмаслиги учун раҳбарликдан бир муддат воз кечиб туришига ҳеч шубҳам йўқ эди. Пўлатов билан гаплашдим. Агар сизлар шунга қарор қилган бўлсанглар, майли, деди. Ҳеч эътироз билдирмади. Мен бошланаётган ғавғонинг бундай осон бартараф қилинганидан жуда севиндим. Аммо эртароқ севинган эканман. Пўлатов менинг кабинетимдан тушиб кетганидан ярим соат ўтар-ўтмас, шоира Гулчеҳра Нуруллаева кириб келди. Самимий, сертуйғу инсон Гулчеҳра Нуруллаева мени кинояли сўзлар воситасида ҳукумат билан келишиб, Пўлатовни «Бирлик»дан узоқлаштиришга урунаётганликда айблади. Бу мени хайратлантирди. Гулчеҳра Нуруллаева менинг ҳукумат билан, наинки, қайта қуриш даврида, энг оғир замонларда ҳам келишмаганимни биларди.

Гулчеҳра Нуруллаевадан кейин шоир Жамол Камол отилиб кирди. У ҳам мени мурасасозликда айблади. Унинг бу воқеадан икки йил ўтар-ўтмас режим маддоҳига айланишини у пайт тасаввур қилмагандим. Кейин шоир Шукрулло ташриф буюрди. У ҳам сертуйғу одам, кўзларида ёш, Каримов каби одамлар билан мураса қилиш яхши эмаслигини айтди. Ўшанда бу шоирнинг бир неча йил сўнгра Каримов қўлидан «Қаҳрамон» ордени олиши мумкинлигини ўйламагандим.

Мен бу дўстларга ўзимни оқлаб ўтирмадим. Агар мен хиёнат қилган бўлсам, демак «Бирлик» деган ташкилот тугабди, дея гижиндим.

Пўлатовнинг кимлигини биринчи марта кўраётгандим. Бу шахс самимий одам эмасди, икки юзли эди. Энг кўрқинчлиси, ёлғончи эди. Ўша куни уйга изтиробичида қайтдим.

Изтироб ҳали ҳам ўлмаган кибрдан келаётган эди. Ўлиш қаёқда, сўнгги йилларнинг жўшқинлиги билан янада кучайган кибрдан.

Биз саксон бешнинг январиди йқилаётган масжидлар ва хўрланаётган она тилимиз ҳимояси учун эшикма-эшик юриб, имзо тиланаётган пайтда мени хиёнатда айблаган бу одамлар каерда эди, дерди кибрим.

Имзо қўймаслик учун, кўрқоқларча турли баҳоналар ўйлаб чиқармаганмидилар, дерди яна нафсим.

Меъ, албатта, тухматга қолгандим. Аммо сиёсатга кирган одамнинг тухматга доим тайёр туриши кераклигини у пайтда билмасдим. Сен ўз ватанингни севасан, нахотки буни одамлар кўрмапти, дердим ўз ўзимга.

Нахотки, сенинг йиллар давомида ардоқлаганинг хуррият гоёси бир кунда ўз дини ва худосини ўзгартирган коммунист шаллақиларнинг ҳаёсиз сафсатасига айланса? Бир неча йил аввал энг яқин дўстларинггагина айта олган қимматли фикрларингни бу коммунист зурёди бугун очик, баралла ҳаммага айтаяпти-ку, сенинг ундан нима фарқинг бор, сенинг хурриятпарварлигинг, ватанпарварлигинг ўша коммунистникидан нимаси билан фарқ қилади? Бу шўртрак саволлар, балки, қизғанчлик оқибати эди. Ҳа, бу бир қизғанчлик эди. Гоё қизғанчлиги, қудсият қизғанчлиги.

Бир одам қалб кучи, фикр нурини харж қилиб, тирикчилигини таҳликага қўйиб, бир нарса орқасидан кувса-ю унга, ниҳоят, етишса, иккинчиси бу нарсани, - ҳеч бир харажатсиз, боз устига, унга ҳеч эҳтиёжи бўлмаган ҳолда, - қўлга киритса, биринчи одамда пайдо бўладиган қизғанчлик.

Бу мен учун яхши ҳолат эмасди. Бу ҳолатда ўзимни жуда ҳузурсиз сезардим. Бу ҳолатда ўзимга бўлган ишонч мўртлашиб, руҳий дармонсизлик ҳис этардим. Аммо бу хатонинг ўша қизғанчлик ва кибрдан келаётганини у пайтлар мушоҳада этмасдим. Буни кейинроқ англай бошладим. Бу билим тухмат, иғво, ғийбат ва ифтиро тўрт тарафдан устимга ёғила бошлаган сургунлик йилларимда пайдо бўлди. Бу билим худди лазер нури

каби узоқ йиллар яллиғланиб, битавермаган изтироб ярасини бир онда куйдириб битирди. Ва қалбга хузур инди, фароғат инди.

Аммо саксон тўққизнинг ёзида бу хузур, у фароғат тушимга ҳам кирмасди. Мен ишнинг осон томонини ўйлай бошлагандим. Ишнинг осон томони бу сассиқ сиёсатдан тезроқ узоклашиб, шеърятнинг сокин гўшасига чекинмак эди. Кўполроқ айтганда, бу бир қочиш орзуси эди. Бундай орзу мен учун янги эмас эди. Саксон биринчи йилда шундай орзу қилган эканман:

*Аёлу эркак куй измида,
Ҳаммаси тушмоқда зикр,
Мени-чи кузатар зимдан
«Қочиш керак» деган фикр.
Расадхонага ўхшар айвон,
Чиқаман, юлдузлар ўткир.
Бошимда айланар ҳамон
«Қочиш керак» деган фикр.
Уйқу дори бўлса, косани
Бўшатаман, сўнар тафаккур,
Ёнимда тўлғонар нозанин,
Бошимда яна ўша фикр!
На қилай, бир фикр кечди,
Бир фикр «ялт» этди, на ҳайрат,
Менинг имконимдай кичик,
Қочишнинг ўзидай баҳайбат!*

1981 («Олис табассум сояси,» 1986)

Аммо шеърдаги орзу турғунлик ҳавосидан зерикиб, хуррият диёрига саёҳат қилиш орзуси эди. Бугунги орзу эса, хуррият келиб, унинг ҳимояси учунмужодала бошланаркан, пайдо бўлган машаққатлардан қочиш орзуси эди. Бу ҳақиқатни менинг нафсониятим қабул қилишни истамасди.

Адабиёт узоқ йиллар давомида кўпчилик қатори мен учун ҳам ҳерметик бир кўрғон вазифасини ўтаганди. Адабиёт Совет тузумидаги энг «чекланган масъулиятли ширкат» эди. Ва унинг раҳбари ҳам, ишчиси ҳам ўзим эдим. Сиёсат бу шинам системани парча-парча қилиб, мени янги ҳаёт бошлашга мажбурлаётганди. Саксон тўққизнинг ёзида бу шинам система деярли парчаланиб

бўлган бўлса-да, мен уни таъмирлаш мумкин, деган хомхаёл билан яшаётгандим. Шу боис, «Бирлик»да чиққан жанжал мени бир тарафдан қийнаса, иккинчи тарафдан шинамлиқ кўмсаган нафс учун айни муддао бўлганди. Сен кўлингдан келганини қилдинг, у ёғини бошқалар қилсин, дерди у. Ташкилот тузилди, халқ келаяпти, бориб шеърингни ёз. Эрталабдан кечгача жағингни чарчатиб, коммунистлар билан тенг бўлиб ўтирма, абадият учун ишла, ўлганингдан сўнг одамлар ўқийдиган беш-олти шеър ёз, дерди ақлли нафсим.

Мен «Бирлик»дан чиқишга қарор қилдим ва буни дўстларга билдирдим. Улар буни ижобий қабул қилишмади.

Ташкилотнинг ўзаги саналмиш ёзувчилар Пўлатовнинг провакатив ҳаракатидан каттиқ ғазаблангандилар, уни ташкилотдан узоқлаштириш керак, деган фикр уларда кун сайин собитлашиб борарди. Пўлатовнинг «Бирлик»ни миллатчилар эгаллаб олаяпти, деган янги иғвоси жараёни янада тузлаштирди. У пайтда «булар миллатчи бўлса, миллатчиларнинг душмани Каримов билан қандай тил бириктирдилар,» деган савол ҳеч кимнинг хаёлига келмади. Сентябр ойида «Бирлик»нинг Марказий Кенгаши чақирилди. Мен мажлис бошланишида қатнашиб, Пўлатовни ташкилотдан узоқлаштириш керак бўлса, бу беш дақиқалиқ иш, буни катта воқеага айланторманглар, деган мазмунда гапирдим. Биттаси чиқиб, Пўлатовнинг нега зарарли эканини исбот қилишга мўлжалланган нутқни ўқиб берди. Нутқ шу қадар савиясиз ёзилганди-ки, буни тинглаган Кенгаш кўзида Пўлатов фасодчи эмас, балки, адолатсизликка учраган шўрлик бўлиб кўринди.

«Бирлик» ҳаракатининг Самарқанд вилояти бўлими раиси Алибой Йўляхшиев ўзининг «Бирлик» ҳақида мен билган ҳақиқатлар» деган китобида шундай деб хотирлайди: «МК йиғилишини истаган биродарлар мажлисга А. Пўлатов ҳақида бир хат тайёрлаган эканлар. Энг аввал у хат мажлисга ўқиб эшиттирилди. Хатни Тошкент Политехника институти доценти Каримов (унинг исми ёдимда йўқ) ўқиб берди. Аммо хат, уни тузганларга тўла зарар келтирди. Оқибат шу бўлди-ки, хатда ёлғонлар, тухматлар жуда кўп бўлганидан, унда келтирилган А. Пўлатовнинг ҳақиқий салбий хусусиятлари эътибордан четда қолиб кетди. Мажлис ахли «жабрдийда»ни ҳимоя қилишга ўтиб

кетди. Улар хатни М. Солиҳ ва унинг тарафдорлари таёрлаган, улар ҳукумат тарафига ўтиб кетишмоқда», деган фикрни олға суриб, А. Пўлатовни жиддий кўллаш бошлашди. Биз, Самарқанддан келишган МК аъзолари ҳам хатни тўла маъқулламадик, яъни, А. Пўлатовни кўладик. Дарҳақиқат, хат ниҳоятда бемаза тузилганди. Ҳатто М. Солиҳ ўшанда мажлис минбарига чиқиб, бу «мазмунсиз» хатдан хабари йўқлигини тан олишга мажбур бўлганди».

Бундан илҳомланган Пўлатов битта рус ишчисини минбарга чиқариб, унинг тили билан «Бирлик»ни миллатчилар эгаллаб олаётгани, деган коммунистчасига огоҳлантиришини қилди. Бу жуда вақтида қилинган мувоҳала эди. Ғала-ғовур бошланди, жараён назоратдан чиқди. Замон қайта қуриш замони эди. Одамларда жанжал иштиёқи барқ уриб турган замон. Баҳс, мунозара қиладиган, муштлашадиган замон. Душман кўринавермаса, душманни яратадиган замон эди замон.

Мен мажлисни эрта тарк этдим. Назаримда, шеърятнинг сокин гўшасига қайтишнинг айна пайти эди. Ғала-ғовурдан фойдаланиб, бу асабий инсонлар сафидан сирғалиб чиқиш имкони пайдо бўлганди. Аммо бундан фойдаланиш осон эмасди.

Бу асабий оломон мендан чинакамига шубҳалана бошлаганди. Йўляхшиев ўз китобида бу шубҳани шундай тасвирлайди: «Демак, хат тайёрланаётганидан М. Солиҳ хабарсиз бўлиши мумкин эмасди. Тўғри, М. Солиҳ хатни кўрмаган, ўқимаган бўлиши мумкин. Унга фақат оғзаки ёки телефонда хат ҳақида хабар қилишган бўлишлари мумкин. Солиҳ ва унинг тарафдорлари А. Пўлатов ҳақида ўз фақтида тўғри хулосага келишган ва бирор сиёсий ўйин йўли билан А. Пўлатовни «Бирлик»дан четлаштириш учун хатни ташкил этишни ўйлаб топган бўлишлари мумкин. Аммо бу иш, бу яхши ўйламай ташланган қадам Ҳаракатга ўрни тўлмас зарар, А. Пўлатов шахсига эса «шухрат» келтирди. А. Пўлатовнинг шахсий камчиликлари узоқ вақт ниқобда қолишига сабаб бўлди.»

Йўляхшиев менинг «хат тайёрлаб бировни чиқаришга» муҳтож бўлмаганимни билмайди. Агар муҳтож бўлганда ҳам, бундай аҳмоқона хатни ҳеч қачон ўқитмаган бўлардим. Йўляхшиев айтган «М. Солиҳ тарафдорлари» ҳам у пайтда (89-йил октябрида) йўқ эди. У пайтда «Бирлик» аъзоларининг ҳаммаси «менинг тарафдорим» эди. Кейин Йўляхшиев бу воқеани «ўрни тўлмас

зарар» деб баҳолайди. Бу воқеа сиёсий жараённинг янги фазаси эди, холос. Бу ҳақда ҳали муҳсуз айтмаман. Йўляхшиев яна шундай дейди: «Биз вилоят ташкилотлари Ҳаракатнинг МК ва унинг ҳайъати таркибида чиққан ихтилофни чуқур таҳлил қилолмадик. «Пўлатовчи»лар ҳам «Солиҳчи»лар ҳам у икки шахснинг шахсий муносабатларига мос ҳаракат қилишга интилдик, холос. Уларнинг орасида кўпроқ шахсий манфаатлар ётгани ёки ётиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб кўрмадик.» деб ёзади Йўляхшиев.

Йўляхшиев ўша мажлисга қатнашган кўпчилик каби жанжални Муҳаммад Солиҳ бошлаб берди, деб ўйлайди. Ваҳоланки, «Бирлик»нинг Низоми газетада босилиб, Программаси ҳақида тортишув чиққанга қадар мен Пўлатовнинг энг самимий ҳимоячиси эдим. Унинг ҳаракатга кириб, раҳбарликка сайланишида ҳам асосий сабабчилардан эдим. Ва табиийки бу жанжални бошлаган ҳам мен эмасдим. Фақат жанжал давомида Пўлатов хусусида менинг фикрим кескин ўзгарганди, у Ҳаракатдан қанча тез узоклаштирилса шунча яхши бўлади, деб ўйлай бошлагандим.

Бу одамнинг «узоклаштириш»га ўша пайтда қарши бўлган Йўляхшиев йиллар ўтиб, шундай хулосага келди:

«Қурултойдан кейин ҳам ҳаракатда бошланган бўлиниш хасталиги сусаймади. Ҳукумат эса, бундан усталик билан фойдаланди. У замондаги тушунча ва хулосаларга биноан, биз, самарқандликлар ҳам кўпроқ М. Солиҳ тарафдорларини қораладик. Шу билан бир қаторда биз А. Пўлатов ва унинг Тошкент гуруҳини яхши тушунмасдан, кўпроқ уларнинг сўзларига қараб иш тутдик. Биз советкишилари «уч юзли» (сўзда, амалда, кўнгилда) эканлигимиз у юзларнинг қайси бири қаерда кўринишини «Бирлик» шафағида яхши ажрата олмасдик.... Сўнги тарих, айниқса муҳожирлик даври жуда яхши исбот этди-ки, А. Пўлатов ва унинг атрофида ўралашиб юрган бир гуруҳ сиёсатдон миллий шуур ва миллий қадриятдан узок, фақат шахсий манфаат учун алғовдалговлардан фойдаланиб, моддий аҳволни ўнглаб олишни кўзда тутган насткаш кишилар экан. Улар «Бирлик»ни сиёсий ташилот сифатида камолатга етказиш учун эмас, балки, унинг ичида доим ихтилофлар келиб чиқадиган вазият пайдо қилиб, у вазиятда ўзини «Бирлик» ҳимоячилари қилиб кўрсатишга уста эканлигини кеч тушундик. Аммо бундан ўн йил бурун А. Пўлатов ва

*унинг гуруҳи ўз шахсий фойдалари учун Ҳаракат ичида атайлаб
говголар яраттишиб, ўзларини жабрдийда қилиб кўрсатишининг
уддасидан чиқабилди.»*

Бу жанжалли мажлис ва унинг атрофидаги гаплар устида бу қадар узоқ тўхталганимнинг боиси шу-ки, «Бирлик»даги манфаатдор бир гуруҳ мени ҳаракатнинг парчаланишига асосий сабабчи, дея узоқ йиллар давомида айблади, ёлғонлар тўқиди. Мен бунга махсус ўлароқ ҳеч қачон жавоб бермадим, халқимизнинг фахму-фарасотига ишондим, оқу қорани ўзи ажратиб олади, дедим. Аммо бу китобни ёзар экан, мени «Бирлик»дан чиқиб, бошқа бир сиёсий партия қуришга олиб келган можоролар силсиласида бу жанжалли босқични ҳатлаб ўтиб кетиш мумкин эмасди. Бу жанжалли воқеа ҳақида узил-кесил фикр айтиш мажбуриятидайдим. Фақат бунда ҳолис бўлиш учун узил-кесил жавобни воқеаларда бевосита иштирок этган ва у даврда менга қарши позитсияда турган шахс сўзлари билан беришни таржих этдим.»Бирлик»даги бўлиниш сабабчиси ва жанжал қайноғи ўлароқ бизни кўрсатганларга биродаримиз Йўляхшиев эътирофларининг давоми шундай:

“Ҳаракатнинг 2-Қурултойидан сўнг кўп ўтмай унинг навбатдаги Қурултойи вақти ҳам етишиб қолди. Чунки, «Бирлик» Низомига мувофиқ ҳар йили унинг Қурултойи ўтказилиши лозим эди. Аммо 1989 йил ноябридан 1990 йил май ойига қадар «Бирлик»да бўлиниш орқага қайтмас шакл олди. М. Солиҳ ва унинг тарафдорлари Ҳаракат фаолиятида қатнашишдан тўла бош тортдилар. Улар А. Пўлатов билан алоқани узиш шаклини ўзларини «Бирлик»дан четга олиш, деб ҳисобладилар. Натижада, 1990 йил 26-27 майда «Бирлик»нинг 3-Қурултойи М. Солиҳ ва унинг гуруҳи иштирокисиз қақирилди. Қурултой Ҳаракат МКнинг ҳисоботини тинглади, Низомга баъзи ўзгартиришлар киритди, Дастурнинг янги таҳрири қабул қилинди. Энди «Бирлик» халқ ҳаракати МКни тўртта раисдош эмас, учта раисдош бошқарадиган бўлди”.

«Бирлик»нинг 3-Қурултойи А. Пўлатовни уч раисдошдан бири қилиб сайлади. Аммо уни сайлаш тортишувларга сабаб бўлди. ҳатто Қурултойда А. Пўлатов сайланмай қоладиган вазият майдонга келди. Қурултойнинг ташкилий масала қисми жанжалга айланиб кетадиган бўлди. Мажлисда ташкилий масала

кўрилатганда уни деярли бошқариш мумкин бўлмай қолди. Натижада, мажлисни бошқариш бир мунча вақт қўлдан-қўлга ўтиб турди. Чунки, мажлисда тўла тартибсизлик бошланганди. Ана шундай - минут сайин мажлис раиси алмашиб турган бир вақтда самарқандлик делегат Б. Намозов ҳам мажлисни бошқаришга уруниб кўрди. Чунки, истаган журъатли киши ўзи минбарга чиқиб мажлисга раислик қила бошлаши мумкин бўлиб қолганди. Б. Намозов минбарда мажлис раислигини олиб бораётган бир замонда залдан А. Пўлатов ва унинг ёнида ўтирганлар ўзаро суҳбатларида Б. Намозовни КГБ одами, деб шивир-шивир бошлашди. Чунки, Б. Намозов мажлисда А. Пўлатовчиларга қарши тарафга бироз ён босмоқда эди. Пўлатов ва унинг ёнида ўтирганлар шивир-шивири ҳаммага эшитилгани йўқ, албатта. Чунки, залда шов-шув баланд эди. Аммо А. Пўлатовга яқин ўтирган Олим Каримов уни жуда яхши эшитди. Олим ака Каримов у сўз айнан кимнинг оғзидан чиққанини аниқ билади. Шивир-шивирни сезган мажлис раиси Б. Намозов, мажлисни тарк этиб, залдан чиқиб кета бошлади. Мен дарҳол минбарга чиқиб Самарқанд делегацияси Қурултойни ташлаб кетади, деб эълон қилдим. Шу замон Олим Каримов югуриб бориб Баротни шартга қучоқлаб олди ва унга ялиниб, ундан залга қайтишни илтимос қилди. Минбарга чиқиб мажлис номидан Б. Намозов ва самарқандлик делегатлардан содир бўлган ноқулайлик ва қўполлик учун узр сўради. Олим Каримов узрини қабул қилдик, унга кўра биз залда қолишни лозим топдик. Ана шу воқеадан сўнгра мен Дадахон Ҳасановдан мажлисни бошқаришни илтимос қилдим. Дадахон ака зўрма-зўраки минбарга чиқиб, мажлисни бошқаришга ҳаракат қилиб кўрди, бўлмади. Шундан кейин мажлисни бошқаришни ўзим қўлга олдим ва бир неча кескин сўзлар сўзладим, ундан сўнг танаффус эълон этдим. Танаффусда тортишаётган тарафлар билан бир қатор фикрлар алмашдим.

Хуллас, танаффусдан сўнг мажлис аҳлини бир мунча тартибга келтириш мумкин бўлди. Ташкилий масалани натижага етказишга эриша олдим. Оқибат, А. Пўлатов раисдошлардан бири бўлиб сайланди. Ҳозир, ўша воқеалардан қарийб ўн йил сўнгра, мазкур сатрлар ёзилаётган замон, 1999 йилнинг феврал ойида энг авал ўзимни ўзим сўкаман. Бошқа бир қатор «Бирлик»чи дўстлар ҳам менинг ўша фаолиятимни кейинги вақтларда тез-тез юзимга солишадилар. А. Пўлатовнинг раисдошликка қайта келишида мени бош гуноҳкор ҳисоблайдилар...

Ниҳоят Ҳаракатнинг 5-Қурултойи 1992 йилнинг 23-24 май кунлари Тошкентда ўтказилди. Қурултойда доимий, ҳамиша қўриладиган масалалар қараб чиқилди, яъни, йиллик ҳисобот, Низомга ўзгартиришлар ва Дастурнинг янги таҳрири кўриб чиқилди ва шуларга мос қарорлар қабул этилди. Ниҳоят, яна ташкилий масала, бу сафар ҳам тортишув билан ўтди. Қурултойда қатнашаётган қўқонлик делегатлар ва тошкентлик делегатларнинг бир қисми «Бирлик» МК раисдошлигига А. Пўлатов номзоди қўйилишига қаттиқ қарши чиқишдилар. Оқибатда, ўз вақтида «Бирлик» ташкил этган митингларни, Фарғона, Қўқон, Ўш воқеаларини кинога туширган кино операторимиз Абдулазиз Махмудов Ҳаракат ичида Марказчилар фракциясини тузганини эълон этди. А. Махмудов гуруҳи, Қўқонлик делегатлар ва яна бошқа бир қатор делегатлар А. Пўлатов номзодига қарши овоз бердилар. Натижада, А. Пўлатов озгина фарқ билан сайланди.»

САЁҲАТНИНГ ҲИКМАТИ

Саксон тўққизининг ноябрида СССР Ёзувчилар Союзи йўлланмаси билан Финляндияга кетдим. Гуруҳда рус шоирлари Белла Ахмадуллина, Алексей Паршчиков, яна бир шоира ва бир танқидчи бор эди. Бу саёҳат мен учун Совет адиблари билан бирликда сўнги саёҳат бўлди.

Иссиқ Тошкентдан сўнгра совуқ Хелсинки асабларимни юмшатди. Фин шоири эски дўстимиз Юкка Маллинен бизга ҳамроҳ бўлди ва ўз халқининг маданияти билан таништирди.

Сафарда Белла Ахмадуллинани яқинроқ танидим. Бу аёл 60-йиллардаёқ Совет Иттифоқида шухрат чўққисига чиққан ва саксон тўққизда ҳам дунёга ўша юксакликдан бокиб турарди. Топ-тоза шоир эди. Илк қарашда бу хонимнинг очиқ кўнгилиги ўйинга ўхшаб кўринарди, аммо вақт ўтган сари унинг самимияти ҳар қандай шубҳани эритиб юборарди. Турмуш ўртоғи Борис ундан шикоят қиларди, аммо уни инжитажак энг кичик ҳаракатга дарров қаршилиқ кўрсатар, бу дарвеш хотинни ҳимоя қиларди. Бу ичкин вафодорлик мени туйғулантирганди.

Алексей Паршчиков янги рус шеърятининг намоёндаси эди. Ўша пайтларда донғи чиққан Иван Жданов ва Александр Еременко билан бир тақимда саналарди. Булар адабий номенклатурадан узок бўлгандек, унга гўё муҳолиф саналган Евтушенко каби либерал

шоир-публиксистлардан ҳам узок турдилар. Улар ўзларини «гоза шеърият» яратаяпмиз, деб тасаввур қилишарди. Ўзи ҳақидаги тасаввурлардан илҳомланишарди. Улар ҳаммаси самимий ва истеъдодли эдилар. Финляндия шаҳарларида айланиб мушоира қиларканмиз, мен ўз шеърларимдан анчагина узоклашганимни ҳис этдим. Уларни ўқиркан, илгаригидай завқланмасдим. Шу боис, учрашувларда қисқа гапиришга, кўпроқ дўстларимнинг чиқишларини эшитишга ҳаракат қилдим.

Бир кишлокқа борганимиз эсимда. У ерда монастр меҳмонхонасида тунагандик. Биз Алексей Паршиков билан сафар программаси тугамасдан Москвага қайтиб келдик. Москвада шеъриятдан асар ҳам йўқ эди. Ҳамма сиёсат ҳақида гапиришарди. Хатто шоирлар ҳам. Шунини кўрқув ичида кўрдим-ки, мен қайтиб боришни орзу қилаётганим у сокин гўша ортиқ бу Советлар дунёсида йўқ эди. Овруполиклар таъбир қилган у «фил суягидан ишланган минора.» илҳом парисининг гўшангаси, шеърият маскани қайта қуриш нағоралари чиқарган шовкин тўлкинларидан бир антик меъморлик обидаси каби қулаб тушганди. Бор-йўғи бир неча йил аввал сирли кўринган шоирларда ортиқ ҳеч бир сирлилик қолмаганди. Илгарилари шоир чўнтагида бир чақа йўқ, ЦДЛ (Центральный дом литераторов) барларида ўтирар экан, тевараги шомон мистиксизми билан ўралган бўларди. Энди эса, ўтирган шоирнинг нафақат киссасида пул, теварагидаги мистик ўртук ҳам ғойиб бўлганди. Бу ғаройиб ҳодиса азим шаҳар Москванинг ҳам шакли-шамойилида айнан такрорланарди. У ҳам салобатини йўқотганди. Либоси ўғирланган киролича каби аянчли эди.

Албатта, бу ғаройибликнинг қайта қуришга алоқаси йўқди, балки қайта қуриш бу ғаройиб ҳодисанинг маҳсули эди. Бу ғаройиблик инсонлар, мамлакатлар, жамиятлар ва уларда кечадиган тарихга ҳоким бўлган мутлоқ бир кучнинг биз ожиз бандаларига кўрсатган сеҳри эди. Агар бу куч лозим кўрса, бутун дунё, бутун коинот худди ўша ЦДЛда ўтирган шоир каби бир сонияда марҳамиятсиз қолган бўларди.

Москвадан Тошкентга учар экан, менда Финляндия сафаридан аввалги оптимизм йўқди.

Тошкентдан ҳам файз кетганди. Фақат мен буни сиёсат билан бўлиб, сезмагандим, кўрмагандим, бош кўтариб, атрофга қарашга

вақт тополмагандим. Энди билардим-ки, Тошкент ҳам худди Москва каби, ҳатто ундан ҳам баттарроқ эди.

Оллоху Таолоҳ бизга ҳурриятнинг бир учини кўрсатганди. Биз ундан одам каби фойдалана олмагандик. Биримиз бу ҳурриятдан маст бўлиб, кўчага чиқдик, иккинчимиз унинг соясида тахтга ўтирдик, учинчимиз уни рад этиб, эски замонларни кўмсадик.

Ва Яратган ҳар кимга лойиқ бўлган мақомини берди: ҳурриятдан сархушларни осий қилди, ундан фойдаланиб тахтга чиққанларни золим айлади, уни рад этганларни эски мақомига, куллика жўнатди.

Бу уч маҳлудан ҳеч бирида бир-бирига марҳамат йўқди. Осийлар бутун кучи билан золимларни, золимлар бор қуввати билан осийларни, қуллар бутун нафрати билан ҳар иккаласини лаънатлай бошлагандилар. Ўзбекистондаги тузум ўша қайта қуриш даврида ёққан лаънат тошлари устига иншо этилгандир. Бу зулм иншооти бизнинг қалбларимизга марҳамат инган кун йиқилажакдир. Қоидаси шудир, бошқа йўли йўқдир. Бошқа йўли бўлса ҳам, у йўл янглишдир. Чунки, бир зулмни иккинчи зулмга алмаштириш билан ҳеч нарса ўзгармайди. Ғоя - зулмдан воз кечиш бўлмоғи керак. Зулм ўрнига марҳамат ерлашмоғи керак. Тўғри йўл дегани шу.

ҚОЧИШ

Тошкентга келиб, «Бирлик» Қурултойининг ўтгани ва у ерда ташкилотнинг янги раҳбарияти сайланганидан хабар топдим. Мени ташкилот фаолиятида янгидан иштирок этишга ундадилар. Мен рад этдим. Рад этиб, тўғри қилганимни бугун англаяпман.

Саксон тўққизнинг охири ва тўқсонинчи йилларнинг бошига келиб, Совет Иттифоқидаги сиёсий вазият янги фазага кирганди. Биз буни ўша пайтда идрок этмагандик, албатта.

Бир шахс, бир гуруҳ ёки бир халқ муайян нуқтада қутилмаган бир ҳаракат қиларкан, бу илк қарашда мангиксиз ва ғайри-ихтиёрий кўринса-да, кейинроқ унинг хайратланарли даражада мангикли ва прагматик экани маълум бўлади. Саксон сакқизинчи йилда Совет Иттифоқи жумҳуриятларида «Народный фронт», «Халқ жабҳаси», «Халқ ҳаракати» номлари остида

тузилган барча миллий ташкилотлар 90-йил бошларида ўз структураларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Юзага келган янги сиёсий вазиятда бу стихияли дунёга келган мўрт ташкилотлар ўзининг лаёқотсизлигини кўрсата бошлаганди. Мобил, интизомли, аниқ мақсадга йўналтирилган, қатъий иерархияли ташкилот давр талабига айланганди. Шунинг учун ҳам Болтиқбўйида, Русияда, Кавказда «Народный фронтлар» парчаланиб, сиёсий партияларга айлана бошлаганди. Бу нормал сиёсий жараён эди. Лекин биз каби узун йиллар мустамлакада қолиб, хуррият парчаси тушган мазлум халқлардан «нормал сиёсий жараён»ни дарров англашни талаб қилиш мумкин эмасди. «Бирлик» ҳаракати етмиш йил мустамлакадан сўнг халқнинг ўзи таъсис этган илк сиёсий ташкилот эди. Жунбушга келган халқ учун бу ташкилотни месимаслик, унинг ўзини месимаслик деган гап эди. Бу ташкилот сафига қўшилиш шараф, ундан чиқиш эса, хиёнат саналадиган бўлиб қолганди. Шундай бўлиб қолганини 89-нинг охирида мен билмасдим. Мен ҳали ҳам индивидуал хурриятнинг измида эдим. Ҳали ҳам истаган жойимга бориб, истамаган жойимга бормаيمان ва боришга мени ҳеч ким, ҳеч нарса мажбур қилолмайди, деб ўйлардим.

Ҳали умумнинг хурриятини яхши танимасдим. Бу хуррият ўзига хос, деспотик бир хуррият эди. Мен буни «Бирлик»дан чиққанимни эълон қилганда ҳис этдим.

Финляндиядан қайтиб, «Бирлик»дан чиққанимни эълон қилдим. Дўстларга қўлимдан келганини бажарганим ва ортиғига кучим етмаслигини айтдим. Ташкилот менсиз ҳам юраверади, балки, тезроқ юрабошлайди, дедим. Улар эътироз билдиришмади. Аммо Ёзувчилар Уюшмасига келаётган халқ «Бирлик»дан кетишимни яхши қабул қилмасди. Эътирозлар борган сари кучайди. Мен бунга эътибор бермадим. Финляндия сафаридан аввал миямда программалашган шеъриятга қочиш фикри мени ҳамон жазб доирасида тутиб турарди.

«Фил суягидан ишланган минора» йиқилган бўлса, ўзим янги минора тиклайман, деб ўйлардим. Ўйлаганим бўлмади. Минораларни тиклаш замони ҳали келмаганди. Минораларни йиқиш даври давом этаётганди.

Менинг «Бирлик»дан айрилишим умумнинг нафсониятига тегди. Умум мени ортиқ ўзининг бир қисми деб биларди. Умум

жунбушга келганда, мен ҳам жазавага тушмоғим шарт эди. Умум бақирган пайтда мен ҳам жим турмаслигим керакди. Умум қаҳ-қаҳа отса, менинг хўмрайиб ўтиришим асло мумкин эмасди. Умум турса туриб, ўтирса ўтирмоғим, ўл деса, ўлиб, яша деса, яшамоғим керак эди.

Мен бундай режимда яшай олмасдим. Менда нафас олиш ритми умумнинг ритмига мос келмасди. Одамларнинг тазйиқи, яхши ниятда қилинаётган бўлса-да, мени «Бирлик»дан янада узоқлаштирди.

Тўқсонинчи йилни «Бирлик»сиз кутиб олдим. Қаршимда яшалмаган бир босқич, ёзилмаган бир саҳифа турар эди. Уни қандай яшаш, унга нимани ёзиш менинг ишим, бошқа ҳеч кимнинг иши эмасди. Ҳарҳолда, мен шундай хаёл қилардим.

1990 йил. ЯНГИ ТАШКИЛОТ

Янги йилда орзу қилганимдек, «шеърят диёри»да гизлана олмадим. Орзу қилмаганимдек, яна ўша сиёсат остонадан кетмай турарди.

Ёзувчилар Уюшмасига келаётган халқ миқдори ўша-ўша, омманинг фаоллиги ҳали ҳам юксакди. Бир илмий институт ходимлари билан учрашувда сиёсий мустақиллик ҳақида гапиргандим. Мавзу мен кутган даражада таважжух кўрмади. Аммо икки-уч кун ўтмай, бу фикр ўз доирасини кенгайтиргани маълум бўлди. Олимлардан бир-иккитаси келиб, бирга бу фикрни муноқаша қилишга урундик.

Сиёсий мустақиллик ғояси ёзувчилар орасида доим тортишилган ғоя эди, аммо халқ олдида чиқиб гапирилмаган эди. «Бирлик»ни тузаётиб ҳам, бу ғояни ҳаракат дастурига киритишни ўйламагандик. Чунки, киритишнинг ҳеч имкони йўқди, тўғрироғи, вақти келмаганди.

Тўқсонинчи йилнинг январ ойида бир неча киши Ёзувчилар Уюшмасида ўтириб, бунинг вақти келганини бир-биримизга айтдик. Мустақиллик ғоясини сиёсий платформага қўйиб, халқ олдида чиқаришнинг вақти келганди.

Балки бу ғоя Совет мустамлакасида нисбатан оз яшаган Болтиқ жумҳуриятлари учун радикал ғоя эмасди, аммо 135 йил рус истибдоди остида эзилган ўзбеклар учун мустақиллик ғояси 1980-

йиллар охирида радикал саналарди. Шу ғоя билан чиқадиган бир сиёсий партия тузиш қарорига келдик. Бу қарорга келганлар яна уч-тўртта киши эди. Худди «Бирлик»ни тузган пайтдагидай уч-тўртта хаёлпараст янги можоро остонасида парвойи-фалак турардик. Менга янги бир ҳаяжон ҳужум қилганди.

Хаётим бўйи тасвир этганим муболаға, лоф, оврупоча айтганда «гипербола» ҳозир амалий бир ҳужжатга айланиши арафасида турарди.

Бор йўғи тўрт йил аввал, саксон олтинчи йилда бу ғоя бир ташбеҳ эди, холос:

Тилчининг дегани

«Эрк» сўзи

Отаси эмасмикан «эркак» сўзининг?

Шундай бўлиши мумкин

Фақат ўтган замонларда.

«Эрк» сўзида балки,

Умуман маъно йўқдир,

«Эрк» сўзи шунчаки

Ўлайётган аскарнинг бўғзидан чиққан

«Ҳиқ»қиллашидир?

Шундай бўлиши мумкин,

Фақат афгон томонларда.

Биз учун эса,

Эринчоқ одам тўқиган сўздай туюлар у,

шунчалар қисқа:

Эрк.

1986 («Орзу фукароси», 1990)

Биз эринчоқ ўзбеклар, ниҳоят, бу сўзни ошкора талаффуз қилишга журъат қилгандик. Янги ташкилотни «Эрк» деб атайдиган бўлдик. Бу ном фақат шеърларда зикр қилинган ғоя эмас, балки, 20 аср бошида Русия ва Туркистон жадидлари тузган сиёсий ташкилотнинг ҳам исми эди. Худди «Бирлик» каби «Эрк» ҳам маълум маънода жадидлар ҳаракатини давом эттиришга бўлган ружу натижаси эди.

Фақат баъзи оғайниларимиз «Эрк»нинг бирданига сиёсий партия деб эълон қилинишига этироз билдиришди. «Харакат» бўлсин, кейинроқ «партия» деб атаймиз деган фикр ўртага ташланди. Бу коммунистик партиянинг ўзига рақиб чиқишига таҳаммул қила олмаслиги билан изохланди. Фикр мангикли кўринди ва апрел ойигача «Эрк» халққа ҳаракат деб танитилди.

«Эрк»нинг тузилиш жараёни оғриқли кечди. «Бирлик»даги дўстлар буни бирданига қабул қила олмади. Пўлатов ва унинг бир-иккита яқини мени «Бирлик»ни парчалаганликда айблаб, ташвиқот машинасини ишга солиб юборишганди.

Энг содиқ бўлганлар, мени узоқ йиллар таниган оғайниларимиз ҳам шубҳа домига тушгандилар. Улар мендан шубҳаланишарди. Бу мени ғазаблангирарди. Худди мендан шубҳа қилиш мумкин эмасдай ғазабланардим. Соддалиқ шу қадар эди.

«Эрк»нинг тузилиш жараёни фақат бизни эмас, ҳукумат шовозни ҳам ҳаяжонлангирганди. Ҳукумат, Худо ёрлакиб, бизни қўллайдиган бир ташкилот қурилса, дея қўлларини ишқаб, енгларини шимариб турарди. «Эрк»нинг тузилиш босқичида, ҳатто кейин ҳам, то апрел ойигача, ташкилотнинг таъсис Қурултойига қадар ҳукумат ўз умидидан воз кечмаганди. Ҳукуматда бу умидни туғдирган нарса «Эрк» дастури лойиҳасида унинг конструктив муҳолифат бўлажаги ҳақидаги баёнот эди.

Шу умид билан, 1990 йил феврал ойида ўтган Олий Кенгашга сайловларда менинг номзодим кўрсатилар экан, ҳукумат қаршилиқ қилмади.

Аксинча, Компартиянинг Тошкент шаҳар секретари Адҳам Фозилбеков менга «номзодингизни Талабалар шаҳарчасидан эмас, Профессорлар шаҳарчасидан кўрсатинг, ғала-ғовур камроқ бўлади, биз ҳам қаршилиқ қилмаймиз,» деб ваъда берди. Ва, ҳақиқатан ҳам қаршилиқ қилишмади. Бу Компартиянинг менга кўрсатган биринчи ва сўнгги толеранси эди.

СОКИН САЙЛОВ

Бу сайлов Ислом Каримов режимидаги илк ва сўнгги нисбатан демократик сайлов бўлганди. Аммо биз у пайтда «бу сайлов демократиянинг бошланиши, ҳали камчилиги кўп, янаги сайловларда демократия янада кўпроқ бўлади,» деб режа қилардик.

Адхам Фозилбеков маслаҳат қилганидек, номзодим Профессорлар шахарчасидан кўрсатилди. Бу округдан яна иккита киши номзодини кўрсатган ёки кўрсатмоқчи экани маълум бўлди. Бири Ўзбекистоннинг собиқ коммунист раҳбари Муҳиддинов, иккинчиси Тошкент Университети ўқитувчиси Мухтор Шапсанов эди. Мен Хоразмга, ота-онамни зиёрат қилишга кетгандим. Тошкентдан телефон қилишди, Муҳиддинов экан. У бизнинг округдан ўз номзодини қайтариб олаётганини айтди. Буни жумҳурият келажаги учун, сиз учун қилаяпман, деди. Муҳиддинов кўпни кўрган дипломат, сиёсатчи эди. Унинг илтифоти ва илиқ гаплари учун ташаккуримни билдирдим.

Тошкентга келганимдан кейин Мухтор Шапсановнинг ҳам ўз номзодини қайтариб олганини эшитдим.

Округда 89 фойиз ерли халқ, 11 фойиз рус тилида гаплашувчи аҳоли бор эди. Бу рақам сайлов натижаларида айнан акс этди. 89 фойиз «ҳа», 10 фойиз «қарши» овоз олдим. Анишчев ва Сатинларнинг менга қарши пропандаси рус аҳолиси ичида хали ҳам устивор эди.

Олий Кенгашнинг 1990 йил вужудга келган таркиби Совет Ўзбекистони учун яп-янги воқеа бўлди. Сайланган депутатларнинг нақд 5 фойизи коммунист бўлмаган одамлардан ташкил топганди. Бу ақл бовар қилмас прогресс эди. Ўтмишда коммунист бўлмаган ҳеч бир кимса депутат бўлиш у ёқда турсин, бу ҳақда орзу ҳам қилолмасди.

Албатта, ҳукумат ҳар бир округда вилоят раҳбарлари ва ўзига яқин одамларни кўрсатишга интилди, аммо уларга муқобил номзод қўйилишига ҳам қаршилиқ кўрсата олмади.

Кўрсатса ҳам бу қаршилиқ ҳамма ерда муваффақиятли чиқмаганди. Олий Кенгашнинг биринчи мажлиси март ойининг бошида ўтди. Мен бу йиғинда қатнаша олмадим. Март ойининг бошида Москвадаги АҚШ элчиси Мэтлокнинг таклифи билан 4 кишилиқ гуруҳ ичида Америкага бир ойлик сафарга чиқдим.

АМЕРИКА

Сафар программаси бир ойга мўлжалланганди. Унга, асосан, Америка этнографияси ва у ерлардаги миллий қавмларнинг турмуш тарзи билан танишув режа қилинганди. Балки, бундай бир

программа даражасида Ўрта Осиёдан чакирилаётган илк киши эдим. Тўғрироғи, шундай программага қатнашишга изн берилган илк одам. Чунки, Совет Иттифоқи ўз фуқароларини миллий қавмлар аҳволи билан қизиқиш, уни муҳокама қилиш даражасида эркин етиштирганди. Бундай муҳокамалар ёзилмаган қонун билан таъқиқланганди. Фақат қайта қуриш туфайли бошқалари қатори бу таъқиқ ҳам бузила бошлаганди. Менинг 80-йилларда демография ва тил ҳақида ёзган мақолаларим Ғарб советологларига таниш эди. АҚШ сафари рўйхатига ҳам шу боис тушиб қолган бўлсам керак. Ҳамроҳларим Москвадаги КПСС институтидан бир фан доктори, СССР халқ депутати бўлган бир гуржи олим ва яна бир этнограф, фан доктори хоним бор эди.

Программа Американинг пойтахти Вашингтон билан танишишдан бошланди. Бизнинг делегациямиз Америка Информация Маркази тарафидан даъват қилингани учун расмий ҳисобланар ва шунга кўра, матбуот ҳам бу тадбирни ёритиш учун огоҳ қилинган эди.

Шу баҳона билан «Америка овози» радиосининг ўзбек шўъбаси бошлиғи Абдулла Чигатой биз турган меҳмонхонани топиб келди. Бу Америкада дуч келганим биринчи ўзбек муҳожири эди. Жуда севиндим.

Вашингтонда узок қолмадик, ўлканинг энг шимолий минтақаси Сиэтл шаҳрига учдик. Сиэтл март ойида совуқ эди. Провинсияга чиқиб бир-икки ҳинду қабилалари йўлбошчилари ва ҳиндуларнинг яшаш тарзи ва урф-одатлари билан танишдик. Албатта, уларнинг яшаш тарзи бошқа америкаликларникидан ҳеч фарқ қилмасди. Фарқи улар яшайдиган жой шаҳар саналмасди. Кўллар, ўрмонлар бор эди. Ҳатто бир майдонда қазилма бойлик ҳам борлигини ва бу ҳиндуларнинг миллий бойлиги эканлиги, унга федерал ҳукумат тегина олмаслиги ҳақида гапиришди. Лекин насли қирилиб битирилган бу ноёб қавмни энди бундай бойлик билан алдаш қийин эди. Чунки, ҳиндулар бу бойликни қазиб ололмасди, қазиб олса-да ишлата олмасди. Бунга уларнинг пули ҳам, ишчи кучи ҳам йўқ эди.

Америка ҳиндуларга баъзи ҳақлар бериб, ўтмишдаги уларга қилинган геноцид учун кечирим сўраётган эди гўё. Аммо бу кечиримни қабул қиладиган халқ йўқ эди. У ер, бу ерда ўзининг ҳинду эканини таъкидлаб, этник кимлигини жамоатга

таништиришга уринаётган гуруҳлар хиндуликни декоратив шаклда тақдим қилаолардилар. Уларнинг хиндулигидан фақат буғдойранг вужуди ва қора сочлари қолганди. Зехнларида эса, аллақачон ўз ҳокимиятни йўқотганди. Сизтлда биз турган меҳмонхонага бир турк кизи келди. Аспирант турколог экан, ўзбекчани ўрганаётган экан. Исми Дилак Элчин, романтик, туркчи бир қиз экан. Ўзбекистондаги сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётдан анча хабардор эди. Унга менинг бу ердалигимни Олмонияда яшайдиган ўзбек муҳожири, тарихчи олим Боймирза Ҳайит айтибди. Дилакхоним менга Сизтлни томоша қилдирди. Ўша куни Боймирза Ҳайитнинг ўзи ҳам телефон қилди. Сизнинг ижодингиз ва сўнги йилларда ёзган ишларингиз билан яхши танишман, деди. Яқинда юрагим амалиёт қилинганди, агар бир ҳафта ичида ўзимни яхши ҳис қилсам, Америкага Сизни кўришга келаман, гаплашадиган гапларимиз кўп, деди.

Қайта куришнинг сўнги босқичида чет элларда яшаётган ўзбек муҳожириларида «Туркистоннинг қутулиши»га умид туғилганди. Улар имконлари доирасида Ўзбекистондан келган хабарларни таҳлил қилар, ватан тақдири билан қизиқишарди.

Боймирза Ҳайит ўзбек муҳожирилари ичида актив фаолият кўрсатган кишилардан бири эди. Иккинчи жаҳон урушида олмонларга асир тушиб, «Туркистон легиони»да рус армиясига қарши жангларда қатнашган бу ўзбек зиёлиси туркистонлик сиёсий арбоб Мустафо Чўқайнинг сафдоши Вали Қаюмхон билан бирга фаолиятга бошлаганди. Боймирза Ҳайит урушдан кейин Олмонияда қолиб, у ерда уйланганди. Эллигинчи ва олтмишинчи йиллар орасида қатор жамиятлар тузиб, Туркистон масаласини дунё жамоатчилигига англантишга урунган фидоий одам.

Сизтлдан сўнгра, янглишмасам, Чикаго минтақасидаги испан тилли аҳоли лидерлари билан учрашгандик. У ерда эски дўстим Индианалик турколог олим Девин Дэвисни тасодифан учратиб қолдим. Бирга қаҳва ичдик, 80-йилларни эсладик. Орадан бор-йўғи олти йил ўтганди, аммо бу қисқа оралик абадият каби кўринарди. Бу қисқа вақт ичида Совет Иттифоқида катта воқеалар юз берганди.

Кейин Луизана, сўнгра Сан-Антонио ва яна бир неча штатда сафар программасини адо этдик. Тўсатдан ёғилган таасуротлар бир оз чарчатди. Нью-Йорк программаси бошланганда мутасаддилардан

колган бир ҳафтада менга ижозат беришларини сўрадим, «йўқ» дейишмади ва мен Нью-Йоркда жойлашган ўзбеклар ёнига кетдим.

У ерда «Туркистон» жамиятининг раиси Неъмат Бегиш кутиб олди. Бир неча ўзбек хонадонида меҳмон бўлдим. Ҳаммаси самимий қаршиладилар. Ўзбекистон ҳақида кўп сўрадилар, кўп суҳбатлашдик. Туркиядан Аҳад Андижон деган йигит етиб келди. Уни танимас эдим. Туркияда ҳам «Туркистон» жамияти бор экан, унинг раиси экан. Ўзи жарроҳ, аммо сиёсат билан қизиқаркан.

Икки кун сўнгра Олмониядан Боймирза Ҳайит учиб келди. Ёши олтмишдан ошганига қарамай, бақувват эди. Фақат юрак амалиётидан сўнгра тўққиз соат учокда ўтириш осон иш эмасди. Оёқлари шишиб кетганди. Мен шунча заҳматнинг кераги йўқ эди, дедим. Э, қизиқсиз, сизларни яна қачон кўрамиз, деди кулиб бу аскар одам. Боймирза ака билан беш кун давомида мириқиб суҳбатлашдик. Миллий масала бўйича қарашларимиз деярли бир хил эди. Унинг китобларини ўқимагандим, аммо унга қарши Совет матбуотида босилган кораловчи мақолаларни ўқигандим. Нью-Йоркда, аср бошида «Босмачилар ҳаракати» номи билан машҳур бўлган миллий озодлик ҳаракати лидерлари Шермухаммадбек (Кўршермат)нинг авлодлари билан ҳам учрашдим.

Кейин Боймирза Ҳайит, Аҳад Андижон ва мен Вашингтонга кетдик. Бизга Нью-Йоркдаги «Туркистон» жамиятининг эски раиси Абдулла Хўжа ҳамроҳлик қилди. Абдулла Туркистон даввоси билан етишган ёшлардан эди. Самимий инсон, Нью-Йоркда экан, унинг уйида колгандим.

Вашингтонда Совет пропагандасининг яна бир салбий қаҳрамони Рўзи Назар билан кўришдим. У саксон иккинчи йилда «Литературная газета»да чиққан бир мақолада Рим папасига суиқасд ташкилотчиларидан бири ўлароқ тасвирланганди.

Рўзи Назар ҳам Боймирза Ҳайит каби «Туркистон легиони» мансубларидан, олмон хонимга уйланган, сўнгра АҚШга келиб, Пентагоннинг тадқиқот бўлимида, дипломатик вазифаларда ишлаган киши. Кўпни кўрган ва жуда кўп нарсани билган одам. Суҳбатларимиз жуда марокли бўлди.

Америкадаги ўзбек диаспораси биз ўйлагандай катта эмас экан. Кичик гуруҳлар ҳолида Вашингтон атрофлари, Нью-Йорк тевааракларига жойлашганди. Ўзбек зехниятидаги катта шаҳарлардан тискиниш хусусияти бу ердаги мухожирлар

турмушида ҳам маълум даражада акс этганди. Кўпчилиги метрополларнинг теварагидан бошпана топгандилар. Ҳар бир ўзбек уйи олдида ёки орқасида кичик боғчаси бўлишини истайди, америкалик ўзбеклар бу стандартга ҳам уйғун яшашга интиланлари кўриниб турарди. Хоналарда кўйилган хонтахта, унда дастурхон безаш услуби ва ерда тўшалган кўрпачалар аждодлари, турли сабабларга билан ўз юртидан айрилган бу одамларнинг инстинктив равишда этник ўзлигини муҳофаза этаётганига ишора қиларди.

Фақат, афсуски, бизга теккан касал, бу ерда ҳам ўзаро жипслик йўқ эди. Бошқа миллий гуруҳлар каби ташкилотланиш, жамоатчиликда ўз ўрнини топишга рағбат суст эди. Аммо буни айтишга мен ҳақли эмасдим, уларнинг меҳмони эдим, холос.

Барибир, уларнинг ёнидан хурсандчилик билан айрилдим. Ҳаммаси яхши ниятли, ўз ватанларини соғинган, унга яхшилик тилаган инсонлар эди. Менинг «Бирлик»дан чиққанимни эшитгандилар. «Эрк»нинг Ўзбекистон мустақиллиги учун курашажagini айтгандим, жуда қувонишди. Жўнаб кетарканман, «Эрк» учун компютер, факс ва нусха кўчириш машинаси ҳадя этишди. Бу ускуналар ҳаракатимиз тарғиботида қўл келди...

ЯНГИ ТОШКЕНТ

Тошкентда бир ой бўлмагандим, учокдан инар экан, шаҳарда ўзгариш ҳавосини ҳис этдим. Баъзи минтақаларда масхат туркларига қарши провакациялар уюштирилиб, вазият таранглашиб турган бўлса-да, умумнинг руҳияти яхши эди. Ҳамма янги Олий Кенгашнинг биринчи сессияси ҳақида гапиришарди. «Москвада Собчак чиққан бўлса, бизда Мурод Жўраев бор, жасур қизимиз Тойиба Тўлаганова бор» дердилар оғиз тўлдириб. Мен жуда севиндим. Бутун андишаларга қарамай, ишимиз ниҳоят ўнгидан келибди-да, дедим кўнглимда. Агар Олий Кенгашда ҳукуматни очиқ танқид қилишга қадар миллатвакиллари бўлса, демак, бу сайлов бекорга кетмабди. Демак, мамлакатнинг қутулиши яқин, дея орзу қила бошлади кўнги.

Ёзувчилар Уюшмасига келдим, у ерда ҳам ҳаракатли бир ҳаёт жўш урарди. «Эрк»нинг ilk газетасини олиб келишди. Машинкада босилиб, А-4 ҳажмдаги қоғозга босилган варақа шаклидаги бир нарсаси. Аммо унда «Эрк»нинг мустақиллик ҳақидаги

илк муждалари ўша ибтидоий «газета»да босилганди. Одамлар илк даъфа ўз юртларининг мустақиллигини шиор қилган бир ташкилотни ишга қилиш учун тўпланиб турардилар. Бир романтик туйғу ҳоким эди. Уни таърифлаш учун ўша 90-йилларнинг найсон (апрел) ойи бошларида Ёзувчилар Уюшмасининг кичик мажлислар залида тортишадиган шоир-ёзувчилар кўзидаги ўтти кўриш лозим бўларди.

11 найсон (апрел) 1990 йил «Эрк» ҳаракатининг таъсис кўмитаси бу ҳаракатни «Эрк» Демократик Партияси деб аташга қарор қилди. Таъсис Кўмитаси «Эрк» Демократик партиясининг Биринчи Қурултойини 30 найсонда ўтказишни белгилади.

Таъсис Кўмитаси мажлисига кўмита аъзоларидан ташқари ҳам одамлар кирганди. Оломон каттайиб, залга сифмади, кўшлар оёқда туришди. Кўтаринки рух, келажакка ишонч барқ урарди юзлардан. Бу мажлисда шу тубандаги нутқни ўқидим:

Бу тонг эмас, шом шафақларидир. Биз Кунчиқарга эмас, Кунботарга қараб турибмиз. Зотан, коммунизм куёши ҳам бир пайтлар - нотабий бир йўсинда - Кунботардан кўтарилганди. Лекин у ботар экан, ўзининг табиий йўлини танлади.

Италия, Олмония, Руминия, Полония, Югославия, Чехословакия ва бошқа Оврупо мамлакатларидаги кескин сиёсий ўзгаришлар ботаётган коммунизм куёшининг шафақларидир.

Коммунизм дохийси Карл Маркс «Инсон ўз ўтмиши билан жилмайиб видолашади» деган экан. Агар коммунистлар бу шом шафақларига қараб, жилмайишга куч топсалар, ҳақиқатни тан олган бўладилар.

Ҳақиқат бир қадар тан олинаётган ҳам. Масалан, Италия коммунистлари ўз партияси номини ўзгартирдилар. Булғористон ҳам шу йўлдан кетди. Руминия коммунизм ғоясидан бутунлай воз кечди. Чехословакия, шарқий Олмония коммунистлари саросимада ва ҳоказо. Коммунизмни фаол ҳимоя қилаётган мамлакатлар унчалик кўп эмас. Ғарбда - Албания, шарқда - Хитой ва Шимолий Қурия, Лотин Америкасида - Куба. Лекин уларнинг орқасида буюк бир давлат - Советлар Иттифоқи бор. Бугун Кубанинг раҳбари Фидел Кастро Совет Иттифоқидаги янги сиёсатни танқид қилаётган бўлса ҳам, Хитой «биз бошқа йўлдан борамиз» деб турган бўлса ҳам, Албания Москов тарафидан келадиган сардорни эшитмаслик учун қулоғини бекитаётган бўлса ҳам, улар батамом

советларга суянади. Улар коммунизм ғоясини ҳаётга биринчи бор тадбиқ этган мамлакатдаги сиёсий структура турли хил маданиятга эга бўлган турли халқлар ҳаётига мислсиз даражада оригинал боғланганлигини ва бу тугунни ечиш Овруподаги каби осон кечмаслигини яхши биладилар.

Улар яна, Совет Иттифоқида сиёсат сахнасига чиқаётган кучлар - халқ ҳаракатлари ва турли партиялар ўзини ўнглаб олгунча, КПСС вақтдан ютиши ва ўз-ўзини чиндан ҳам қайта қуриб улгуришига ишонадилар. Дарҳақиқат, ишончга маълум асослар бор. Биринчидан, янги сиёсий уюшмалар тузилиш жиҳатидан КПССга нисбатан анчагина мўрт ва кураш тажрибалари деярли йўқ. Қанчалик бюрократик бўлмасин, КПССнинг йиллар давомида шаклланган иш услуби мавжуд ва бу услубга ҳам бирор бир янги партия эга эмас. Шунинг учун ҳам янги жорий этилган сиёсий программалар, асосан, жамиятни демократлаштиришга қаратилган ва улардаги сиёсий ҳокимиятга даҳлдорлик фақат яна ўша ҳоким табақа - КПСС аъзолари орқали ўз ифодасини топмоқда. Болтикбўйи ва бошқа минтақалардаги сиёсий ҳаракатларнинг раҳбарлари аксар коммунистлар эканлиги бунинг мисолидир.

Коммунистлар ким ўзи?

Улар бир алоҳида ирқ эмас. Улар биз билан ёнма-ён яшаётган яқинларимиз, оталаримиз, акаларимиз, опаларимиз, ука ва сингилларимиздир. Лекин улар уйдан чиқиб, давлат хизматчисига, зиёлига, деҳқонга айланадилар. Яна нарироқ бориб, давлат деб аталган баҳайбат машинанинг кичик, аммо зарур мурватларига айланадилар. Улар ишга тушар экан, имтиёзли ижтимоий қатлам - ҳоким синфга айланадилар. Ҳокимлик мақоми фақат сиёсий дастак билан эмас, балки, иқтисодий рағбат билан ҳам мустаҳкамлангандир. Бу мақом давлат идоралари, жамоат ташкилотларидан, оилавий муносабатларгача ўз таъсирини ўтказишга қодир.

Бугунги коммунист шахс ким?

Коммунистларнинг аксарияти турмушсевар, нисбатан иродали, ҳокимиятга интилувчи ва бу интилишидан уялмайдиған, ҳаётга кураш деб қарайдиган хушёр кишилардир. Улар идеалга (улкуга) ишонмайдилар. Шу жумладан, уларни ўз паноҳига олган коммунизм идеалига ҳам шубҳа билан қарайдилар. Бир сўз билан айтсак, коммунистлар материалистлардир - улар ҳар бир нарсани

кўл билан ушлаб кўрмаса, ишонмайдилар. Албатта, айнан шу маънода улар ҳақиқий марксчилардир.

Қолаверса, улар ижтимоий ҳаётни ниҳоятда сезгирлик билан кузатадилар ва иқлимга мослашув қобилияти уларда ўткир. Бугун фирқа билетини ташлаётганларга қараб, «нега бу ишни Брежнев даврида қилмадинг?», деб дашном берадилар. Менимча, бу ўринсиз дашном. Ҳар ҳолда, бир неча минг коммунистнинг фирқа билетини улоқтириши бутун бошли компартиянинг ўз номидан воз кечишлари олдида ҳеч гап эмас. «Иқлимни ўзгартира олмасанг, иқлимга мослаш.» Бу ҳақиқатни коммунистлар ёддан билишади.

Советлар қурултойининг дастлабки босқичида мухолифат томонидан киритилган радикал таклифлар бугун коммунистларнинг программасидан жой олди. Улар халқ ҳаракатлари ва янги тузилган сиёсий уюшмаларнинг эртага қандай талаб билан чиқишини олдиндан кўришга интиломқдалар ва таъбир билан айтганда, «қичийдиган жойни бир аввал қашиб кўйиш»га уннамқдалар.

Хуллас, коммунистлар бугун ҳам ижтимоий-сиёсий ҳаётга энг фаол кучлардан бири бўлиб қолмоқда.

Тўғри, кўп жойларда коммунистлар сайловда ютқаздилар, аммо ютқазса ҳам, кўпинча ўз сафдошларига - коммунистларга ютқаздилар. Улар ҳокимиятдаги айрим позитсияларни бой беришмоқда, аммо кетаётиб, ўз курсисини кечаги сафдошларига - бугунги мухолифатчиларга - яна ўша коммунистларга топириб кетаяптилар. Қайга қуриш сиёсати коммунистлар ташаббусидан, аммо унга фаол қаршилиқ кўрсатаётганлар ҳам коммунистлардир. Фақат бошловчилар эмас, бошланганни тугатишга уринаётганлар ҳам жиддий кучлардир. Совет Иттифоқи Конституциясидан VI-модданинг олиб ташланиши ҳам, кўппартиявийлик тузумга хайрихоҳлик ҳам коммунистларнинг ўз кучига бўлган ишончидандир.

Бу куч Совет Иттифоқида КПССнинг ҳокимлик муддатини биров чўзишда ҳал қилувчи рол ўйнаши шубҳасиз. Аммо бунга ҳалал берадиган биринчи ва энг хавфли фактор - иқтисодий зилзиладир. Бунинг олдини олиш учун жорий этилаётган эркин олди-сотди сиёсатини ҳаётга тинч йўл билан тадбиқ этилишини таъминлаш зарур. Бу тадбирнинг давоми ўлароқ, ўз харажатини

коплайдиган колхоз-савхозларнинг ер ва сувини шахсларга абадий бўлиб бермоқ лозим ва ҳоказо.

КПССнинг олдида турган иккинчи тўсиқ, маълумки, миллий масаладир. Қайта қуриш сиёсатини бошлаб берганлар иқтисодий муаммо ҳал қилинса, миллий зиддиятлар сусайишини тўғри тахмин этадилар, аммо ўша иқтисодни йўлга қўйиш учун КПСС жумхуриятларга миллий ҳуқуқлар бериш мажбуриятида қолади. Чунки, биронга жумхурият ўз ери, ўз бойлиги, ўз ҳуқуқи, яъни, миллий ҳуқуқларига эга бўлмай туриб, иқтисодий мустақил бўлолмайдилар. Ва демак, эркин олди-сотди сиёсати, иқтисодий мустақиллик ўзининг мангикий давомини - сиёсий мустақиллик эҳтиёжини туғдиради. Бу ҳолат КПСС стратегиясида кўрсатилмагандир.

КПСС Иттифокда ўзининг ҳокимлик муддатини чўзишни истар экан, (бунга шубҳа йўқ) бугунги сиёсатни федератсион эмас, конфедаратсион давлат тузиш учун йўналтиришга мажбурдир.

Тан олиш керак, коммунизм қуёши ботаяпти. Уни партиялар ушлаб қололмайди. Зотан, коммунистларнинг фаоллиги ҳам коммунизм ғоясини ҳимоя қилишга эмас, ҳокимиятда ўз мавқеини сақлаб қолишга қаратилган. Таъбир билан айтсак, коммунизм ғояси бир худо бўлса, компартиялар бир дин эди. Худо кетди, дин қолди. Эътиқод сўнди, намоз давом этаяпти. Лекин бу намоз - шом намозидир. Албатта, бу бошқа партиялар фаолияти учун майдон тўла очиқ, деган гап эмас. Янги партиялар ўз ғояларининг ҳаётий эканини амалда исбот қила оладими, халқни ўзига эргаштира оладими - гап шунда. Бунинг учун вақт керак. Бу вақт кимнинг фойдасига ишляягагини яна ўша вақт кўрсатади.

Бу нутқдан кейин яна бир неча киши сўз олди. Ҳаммаси бу янги ташкилотни қуришга қатъий қарорли эдилар. Аммо бу ишнинг осон бўлмаягагини билганлар ҳам бор эди. Биринчидан, орамизда ҳеч ким сиёсий партия «тузиб» кўрмаганди. Ягона партия КПСС бор эди, у ҳам Ленин тарафидан тузилганди. Иккинчидан, муҳолиф фикрловчи қатламнинг аксарияти «Бирилик» ҳаракатига қўшилиб бўлганди, уларни янги ташкилотга жалб қилиш қийин эди. Қолаверса, «Бирилик» ичидаги иғвочи гуруҳ «Эрк» ҳуқуматга сотилган деган ташвиқотни авж олдириб юборганди.

Хуллас, «Эрк» тап-тақир чўлда қурилиши лозим эди. Бизда на тажриба, на маблағ ва на-да «ишчи кучи» бор эди. Бизда ғоядан

бошқа хеч нарса йўқди. Мустақиллик ғоясидан бошқа. Бу ғоянинг халқ тарафидан қўллаб-қувватландими, йўқми, уни ҳам билмасдик. Биз, худди «Бирлик» курилишида бўлгани каби, ақл билан эмас, ингиутив зако билан йўлга чиққандик. Йўлимиз тўғри эканлигига ишонч бор эди, қатъиятли эдик. Бу сифатлар бизга кимсасиз саҳрода мустақиллик байроғини кўтариш жасоратини берганди.

*Ҳар бир сонияда юз бор тирилган,
Юз бор сўроқланган шаппатдай диёр,
Сенми ҳали ўша кўкка интилган,
Сенми қоронғуда ахтарган зиё,
Фаровон ҳаётдан ношукур банда,
Нон эмас, Эрк ҳақда ўйлаган сенми?
Ёмон отли бўлиб ҳаммага бунда
Яна ҳамма ҳақда ўйлаган сенми?
Сенми, тутиб қолган Адл қамчисин,
Сенми ҳақ жазога халақит берган?
Сенми, нишон олган кўзёш томчисин,
Сенми, ҳали ўша такаббур мерган?
Сенми, ҳамон бўйинсунмаган бўйин,
Қақраган лабларнинг ол қаҳри сенми?
Қуллар саҳросида кўтариб қуюн,
Ҳеч не кўрмагандай лол даҳрий сенми?
Соқчи уйқуда деб умидла боққан,
Қочишни кўзлаган сенми пиёда,
Бу оғир занжирни шалдиратмоққа,
Журъат этган сенми жим-жит дунёда,
А-ҳа, сенми? 1985 («Олис табассум сояси,» 1986)*

Бу шеър ёзилгандан кейин беш йил ўтганди ва ортиқ саҳро «куллар саҳроси» эмасди. Оёқдаги занжирларимиз шарақларди, аммо биз энди бундан кўрқмасдик. Соқчи уйғониб бўлганди, аммо хеч нарса қилолмасди. Ҳаммага ёмонотлиқ бўлсак ҳам, ҳаммани ўйлашга жазм қилгандик.

Тўқсон иккинчи йилнинг ўнбиринчи найсонида тўпланган «Эрк»чилардаги бу жўшқинлик ўша кун орамиздаги

коммунистларни фирқа билетларини улоқтиришга мажбур қилди. Ҳатто эҳтиёткор шоир Эркин Воҳидов ҳам бу мажлисдан илҳомланиб, «Фирқа билетимни отганим бўлсин,» деган шеър ёзганди.. аммо фирқа билетини отмаганди. Ҳар эҳтимолга қарши, уни яна бир ярим йил, то Янаев хунтасигача асраганди.

Аслида, Эркин Воҳидовнинг бошқа коммунист-зиёлилардан мустаснолиги йўқ эди. Аксинча, уни ўзбек коммунист-ёзувчиларининг типик вакили дейиш мумкин эди. Фақат шоирлиги, касбининг ўзига хослиги уни бошқа коммунистларга нисбатан либералроқ шамойилда кўрсатарди. Қайга қариш бошланганида бу типдаги одамлар ёппасига халқ ҳаракатига қўшилди ва ҳаракатнинг муҳим парчасига айланди. Бизнинг коммунистлар билан муросамиз уларнинг ўша миллий ҳаракатга қўшган ҳиссаси учун кўрсатган иштифотдан бошқа нарса эмасди.

Коммунист раҳбарлар билан муносабатда ҳам уларнинг миллий масалага нақадар ҳайрихоҳлиги биз учун асосий мезон бўлди. Табиий, уларнинг, деярли ҳаммаси бу масалага жорий сиёсий конюктурга доирасида ёндошар, вазият уларнинг фойдасига бўлса, миллиятчи бўлишар, зарарига бўлса, дарров душманга айланишарди. Лекин Оллоҳнинг бизга берган матоҳи, хом-ашёси шу эди. Шу хом-ашё билан ишлаб-чиқаришни йўлга қўйиш лозим эди. Масала, бу коммунист раҳбариятни дўстга айлантира олмасак, лоақал уни душманга айлантормасликда эди. Ундан келиши мумкин бўлган зарарни минимумга индириб, диққатни халқнинг тезроқ уйғонишини таъминлайдиган ишларга қаратиш эди. Бу тактика 90-йилда жуда асқотди. «Эрк» ташкилоти ўз ғояси билан мавжуд тузум илдизига болта ураётганини кўрган раҳбарлар бунга, тишларини ёғирлатиб бўлса-да, чидаб турдилар.

Албатта, бунда Совет Иттифоқида давом этаётган эркинлик руҳининг таъсири бор эди, аммо Ўзбекистон Русия эмас, Тошкент ҳам Москва эмасди. Биз сиёсатимизни шу реал воқелик устига қаришга интилдик. Бу ўз самарасини берди. «Эрк» қисқа вақт ичида жиддий талофат кўрмасдан, оёққа турди, халқ орасида танилди. Сахро одам яшайдиган маконга айлана бошлаганди.

«ЭРК»НИНГ БИРИНЧИ ҚУРУЛТОЙИ

1990 йилнинг 30-найсонида, «Билим жамияти»нинг конференция залида «Эрк»нинг 1- Қурултойи очилди. Қурултойда

200 атрофида делегат ва маҳаллий, марказий матбуот вакиллари катнашди. Тошкент телевидениеси, ҳатто Москванинг «Время» программасидан мухбирлар келиб, бизни хайратга солишди. Йиғинимизга кўсатилган бу таважжух сабабларини Қурултойдан кейин ўргандик. «Эрк»нинг программаси тезисларини ва кириш нутқини мен ўқигандим. Бошқа маърузачилар чиқиб гапиришди. Ташкилотнинг раҳбар органлари сайланди. Партия раислигига номзод кўрсатилдим. Бир неча қарши овоз чиқди, аксарият қўллади ва «Эрк» партияси раиси сайландим.

«Эрк» 20 йиллардаги жадидлар ҳаракатидан кейин пайдо бўлган биринчи миллий партия эди. Қайта қуриш даврида пайдо бўлган «норасмий» ташкилотларнинг «байналминалчилик», «социализмнинг инсоний юзи» каби риторикасидан воз кечиб, мақсадини ошқора ўртага қўйган илк ташкилот эди. Бу фарк, Қурултойдан кейин, айниқса, яққол кўринди.

Қурултойнинг эртаси куни ўзбек матбуоти ҳам Москвадаги матбуот ҳам Қурултой ҳақида лом-мим демади. Телевидение мухбирлари олган суратлар, газетачилар ёзган хабарларнинг бирортаси чикмади. Воқеани ёритиш шахсан И.Каримов тарафидан таъқиқлангани маълум бўлди. Мен Марказқўм бўлим мудирини Шаҳобиддин Зиёмовга телефон қилиб, нега шундай қилинганини сўрадим. У бундан масъул эмаслигини, бу масаланинг юқорироқ мақомда кўрилганига ишора қилди. Яна бир неча кундан сўнг «Эрк» газетасининг (тўғрироғи, варақасининг) сўнгги сониди босилган «аксилсовет» фикрлар учун Тошкент шаҳар прокурори менга чақирув қоғози юборди. Депутатлик дахлсизлигим бор эди гўё, аммо барибир прокурор чақираётганди. Демак, дахлсизликка дахл қилишга кодир бир шахс тарафидан юборилганди бу. Мен эркчилар билан маслаҳатлашиб, боришга қарор қилдим. Прокурор «кечирасиз, сизни чақиришга мажбур бўлдик, чиқарган варақаларингиз ҳукуматимизга ёқмаяпти.» деб очиқ гапни айтди. Мен қайта қуриш даврида миллий масалаларнинг фақат бизда эмас, кўпчилик жумҳуриятларда очиқ ўртага қўйила бошлаганини тушунгирдим. Норозилиги бўлса, Каримовнинг ўзи айтсин, мени Олий Кенгашда истаган пайтда кўриши мумкин, дедим.

Аммо Каримов «кўришни» у қадар истаётгани йўқди. Масалани ҳуқуқ органлари воситасида, очиқ бўлмаса-да, сезиларли тазйик ёрдамида ҳал қилишни ўйлаётганди. Депутатни прокурор

чақириши маълум маънода ҳақорат эди. Депутат бўлдинг, аммо «норасмий»лигингча қолдинг, демоқчи бўларди бу билан Каримов. «Эрк» Курултойи унинг ҳафсаласини тамоман «пир» қилганди. «Эрк»нинг конструктив муҳолифат тезиси ҳеч бир шаклда «ҳукумат тарафдори» деган маънони бермаслиги Курултойда ўқилган нутқ ва хулосавий ҳужжатлардан кўриниб турарди. Айнан шу сабабли, Курултой ҳақида матбуотда бир кичик хабар ҳам чиқмади, матбуот вакиллари унинг саси ўчирилди.

«Эрк» тимсолида Ўзбекистон Компартиясига қарши илк сиёсий рақиб пайдо бўлганди, Компартия бошида эса, Ислоҳ Каримов турарди. Унинг рақибга ҳам, рақобатга ҳам ҳеч тоқати йўқ эди. Аммо унинг бу хусусияти 90-йилда очик кўринмасди. Мен бу одамни яхши танимасдим, кўпчилик қатори ундан хайирли ташаббуслар кутаётгандим.

Ўша пайтдаги сиёсий режимга бўлган мендаги муносабатнинг холис гувоҳлари бўлган иккита америкаликнинг 90-йилда чоп этилган китобидан бир неча жумла келтираман: «Муҳаммад Солиҳ Ўзбекистоннинг Биринчи Секретари Ислоҳ Каримов ҳақида шундай дейди: У анча демократик қарашларни баён этди, биз умидлимиз. Қараб кўрамиз. Биз фақат умид қилишимиз мумкин, умиддан бошқа ҳеч нарса йўқ.» (Nadia Diuk & Andrian Karatnysky, «The Hidded Nation», 1990, page 174)

ОЛМОНИЯ

90-йилга келиб, Хитой деворидан кейин, энг узун девор бўлган Берлин девори йиқилди. Берлин деворининг йиқилиши Дунё геополитикасининг яқин келажакда кескин ўзгаришидан дарак берарди. Икки Олмониянинг бирлашуви Ғарб учун бир принцип, бир ҳадаф ҳолига келганди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Оврупо халқларида олмон ирқига қарши пайдо бўлган кин ва нафрат, Совуқ Уруш даврида русларга томон йўнала бошлаганди. АҚШ Президенти Роналд Рейганнинг 80-йиллар бошида Совет Иттифоқини «Ёмонлик Салтанати» дея радикал услубда қоралаган Ғарбнинг ҳам қарашини ифодаларди.

Лекин Қайта қуриш бошланиб, Берлин девори йиқилар экан, бу Ғарб ва Шарқ ўртасидаги муносабатларнинг янада шаффофланажигидан мужда эди. Совет кишилари учун Ғарб ўлкаларига бориб келиш, у ердаги одамлар билан алоқа қуриш

нисбатан осонлашди. Май ойининг бошида менга Франкфуртдан бир таклифнома келди. Оврупо Турк-Исломо Бирлиги (АТИБ) деган ташкилотдан экан. Қурултой тайёрлашган эканлар, шунга меҳмон сифатида таклиф қилишибди. Бу ташкилотни ҳеч қачон эшитмагандим, кейин билсам миллий-диний жамият экан. Анжуманга борадиган бўлдим. Ҳар эҳтимолга қарши, Тошкентга билдирмасдан, тўғри Москвага бордим, у ердан виза олиб, Франкфуртга учдим. У ерда мезбон ташкилотнинг раҳбари Сардор Чалабий қаршилади. Туркча яхши ўқирдим, аммо яхши гаплашолмасдим. Лекин бир-неча соатдан сўнгра секин-секин тилга кирдим. Сардор Чалабий улкучи бўзқуртлар (бўзбўрилар)дан экан. 84-йил Рим папасига суиқасд тайёрлашда қатнашган, деган гумон билан тўрт йил Рим турмасида ўтириб чиққан экан. Ҳақиқатан ҳам, 1982 йил «Литературная газета»да Рим папасига суиқасдда гумон қилинаётганлар ичида Чалабийнинг ҳам отини ўқиганимни эсладим. Газетада яна икки кишининг исми тилга олинганди: Рўзи Назар, Анвар Олтойли. Буларнинг ҳар иккисининг ҳам келиб чиқиши ўзбек эканлигини мен Америкада ўргангандим. Бу инсонлар Туркиянинг 70-йиллардаги энг кучли сиёсий ташкилоти бўлмиш «Миллиятчи Ҳаракат партияси»нинг ёш қаноти вакиллари эди. Улар 80-чи йил юз берган ҳарбий тўнғаришдан кейин бошланган репрессияда қора рўйхатга тушгандилар. Туркияга қайтиб келишлари мумкин эмасди. Олмонияда қолиб, ҳар хил жамиятлар қуриб, Туркия ичидаги сиёсий вазиятни ўзларича мутаассир этишга ҳаракат қилишмоқда эди. Турклар уюшқоқ бир халқ. Олмониядаги нуфузи 2 миллион, олмон экономикасидаги сармояси 80 миллиард марк, 30 мингдан ошиқ бой ишбилармон бор. Олтмишинчи йилларда Олмонияга қора ишчи бўлиб кетган туркнинг боласи бугун олмон интеллектуал дунёсига кириб бормоқда. Турк диаспораси ўзининг миллий, маданий эҳтиёжларини бир демократик ўлка имкониятлари даражасида қондириб, Оврупо маданиятига интеграция бўлиш арафасида. Аммо интеграция ассимиляцияга асосланмасмикин, деган қўрқув ҳам бор. Масалан, Олмонияда турк тилида мактаб йўқ. Олмон мактабларининг бошланғич синфларида турк тили ўқитилади, аммо бу чекланган таълим олмон тилида тотал хабарлашма соясида йўқ бўлиб кетади. Турклар бундан бир оз хавотирда. Бу таълим бўшлиғини маълум маънода сивил (фуқоровий) ташкилотларнинг ташаббуси билан очилган таълим

курслари тўлдиради. Бу ташкилотларга маданий, ижтимоий ва диний йўналишдаги жамият ва вақфлар киради.

Сардор Чалабий бошчилик қилган АТИБнинг Олмония ичидаги фаолияти, асосан, диний ва миллий кадриятларнинг тарғиботига қаратилганди. Мен АТИБ Қурултойидан икки кун аввал келгандим. Эртаси куни меҳмонхонага Анвар Олтойли келди. У ҳам Франкфуртда яшар экан. Шаҳарни айланишга чиқдик. Нон чиқарадиган кичик нонвойхонаси бор экан, кўрсатди. Ўзбекистонга бориб келганини айтди. Госкомиздат раиси Убайдуллоҳ Абдураззоқовни танир экан. Қурултойга кичик нутқ тайёрладим. Ярим ўғуз, ярим ўзбек шеvasида бир нутқ. Анвар Олтойлига ўқиб бердим, бўладими, десам, бўлади, деди. Халқ тушунадими, десам, тушунади, деди.

Қурултой Франкфуртнинг катта спорт залларидан бирида бўлди. Бир неча минг одам бор эди. Татаристондан, Афғонистондан, Булғористондан ва яна бошқа юртлардан меҳмонлар чақирилган экан. Бу машваратга Кёлен шаҳридан Боймирза Ҳайит, Саудия Арабистонидан Зухриддин Туркистоний, Мюнхендан Темур Хўжа ҳамкелишгандилар. Кўришиб, кучоқлашдик.

Темур Хўжани «Озодлик» радиосининг ходими сифатида билар ва хурмат қилардим, аммо ҳеч қачон кўришмагандим. Унинг 20-йилда қурилган Бухоро жумҳуриятининг раиси Усмон Хўжанинг ўғли эканини ҳам ўша ерда ўргандим. Шунингдек, Туркияда танилган туркчи-миллиятчилардан Соди Сомунжиўғли ва Ойвоз Гўкдамир билан ҳам ўша Қурултойда танишдик.

Нутқим ҳақиқатан ҳам тушунарли чиқди, шекилли, Қурултой катнашчилари чапак чалдилар. Балки, меҳмон бўлганим учун илтифот кўрсатгандилар. Мени ўз нутқимдан кўра умримда кўрмаган одамларнинг нутқлари кўпроқ кизиқтира бошлаганди. Тўғрироғи, уларнинг нутқларидаги пафоснинг юксаклиги, улардаги ғаройиб илҳом ва самимий артистизм мени ҳайратга солганди. Гарчанд,ғ артиситлик ва самимийлик бир-бирига зид тушунчалар бўлса-да, туркларнинг минбардаги нутқ сўйлаш услубини шу бир-бирига қарши сўзлар билан ифодаламоқ мумкин. Энг мункайган турк ҳам минбарга чиқса, дарров оташин ногикка айланар, кўзларида ўт, қўлларида йилдирим чакнай бошларди.

Курултой тугагандан сўнг Темур Хўжа билан Мюнхенга кетдик. Эртаси куни узоқ йиллар давомида «темир парда» орқасидан бир томонга хуррият ғояларини совурган машхур радиостанцияга бордик. Бу “Озодлик” радиоси эди. Уни меннинг интим радиом десам ҳам бўларди. Чунки, 70-80 йилларда яшириниб эшитадиганимиз радио шу «Озодлик» эди.

Ўзбек ва рус редакцияларида Ўзбекистон ҳақида билги бердим, журналистлар билан суҳбатлашдим. Бу «СИАнинг агентлари» нормал инсонлар экан. У ерда менга 1987 йилда ўз фикри билан ёрдам берган Энн Шихи исмли журналист-тадқиқотчи билан ҳам кўришдим. Русларнинг Ўзбекистонда туғилишни камайгириш кампаниясига қарши бир мақоламда «буржуазия олими» Шихи хонимнинг дискриминация ҳақидаги фикрини ишлатиб, бошим балога қолганди. Аммо фикр «буржуазия»ники бўлгани учун кечиришганди.

Олмонияда бир ҳафтача қолдим ва бир нарса диққатимни тортди: бу ўлканинг шаҳарлари бизнинг Совет Иттифоқидаги шаҳарларга нисбатан хайратланарали даражада сокин эди. Бу сокинлик шаҳар аҳолисининг юзларида ҳам акс этарди. Кейинроқ бу хусусиятнинг фақат Олмония эмас, Ғарбнинг бутун шаҳарлари ва уларда яшаган одамларига хос эканини кўрдим. Бизнинг эса, шаҳарларимиз каби қиёфаларимизда ҳам бир нотинчлик, бир шовкин-сурон, бир безовталиқ бор эди. Совет кишиси, миллатидан қатъий назар, Ғарб ўлкаларидан бирига келса, уни катта оломон ичидан дарров топиб олса бўларди. Нотинч юзи уни доим фош қилиб турарди. Бу нотинчлик тоталитар давлатнинг ўз фуқаролари юзига урган тамғаси эди.

ЎШ ВОҚЕАЛАРИ

Фарғонадиги турк-масхатларга қарши зўравонликдан роппа - роса бир йил ўтгач, 1990 йил июн ойининг бошида, Қирғизистон худудида жойлашган ўзбекларнинг вилояти Ўшда бу жанжалнинг қирғиз варианты айнан такрорланди. Фитнанинг КГБ тарафидан Фарғона воқеаларининг бир йиллигига махсус тўёна сифатида тайёрланганлигига ҳеч шубҳам йўқ. Албатта, яна ўша маҳаллий мафия ва маҳаллий жаллодлар ёрдамида тайёрланди.

Қирғиз каллакесарлари ўзбек каллакесарларидан ҳам шафқатсизроқ чиқди... Ўшда, Ўзганда ёш-қари, хотин-халаж демай

зўрлади, ўлдирди, ўт қўйди. Бу хусусда «Бирлик» ҳаракати аъзоси, кинооператор Абдулазиз Махмудов олган видеоқўринишлар одамни даҳшатга солади. Ташкилотимиз Ўш, Ўзгандаги қирғинни тўхтатишни талаб қилиб бир гуруҳ фаолини Қирғизистонга, иккинчисини Москвага жўнатди. Тошкентда Ўш-Ўзгандан қочиб келган қочқинларга бошпана, кийим-кечак ва ҳақозо билан ёрдам уюштиришда иштирок этди. Фарғона бўлими фаоллари Андижон ва Ўш чегарасида тўпланган мингларча дарғазаб ўзбекларни Ўшга бостириб боришининг олдини олишда ёрдамлашдилар.

Жанжалнинг учунчи куни Тошкентга махсус уюшма Чингиз Айтматов келди. Биз билан маслаҳатлашмоқчи экан, аэропортда, ҳукумат саломида учрашдик. Бош министр Мирсаидов, ёзувчи Одил Ёқубов бор эди. Сухбат қовушмади. Чингиз Айтматов қирғизларнинг қилаётган ишларидан қаттиқ уялаётгани қўриқиб турарди. Ёзувчилар Уюшмаси Раиси Одил Ёқубов билан биргаликда қирғиз телевидениесидан чиқиб, иккала халққа мурожаат қилишадиган бўлишди. Бундан ҳам яхшироқ маслаҳат топилмади.

Ўш-Ўзган фожеаси ўзбеклар ва қирғизлар ўртасидаги қардошлиққа катта фyuтyр eтказди. КГБнинг СССРни сақлаб қолиш учун қилган бу ифволари билан мақсадига етолмаган бўлса-да, бизнинг халқларимизга мустақил давлат қуриш даврида зарур бўлган дўстликнинг заифлашувида бу ифвонинг катта таъсири бор. Бугун Қирғизистонда ўзбек минтақаларида қирғиз раҳбарларини тайинлашга интилиш, қирғиз бўлгаларида ўзбекларни ишга олмаслик тамойиллари совет даври ифволярининг мевасидир.

МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ

Май ва июн ойларида янги қурилган «Эрк» партиясининг жойлардаги тизимларини тузиш билан машғул бўлдик. Ташкилотнинг ижтимоий тамалидаги ўзак, худди «Бирлик»да бўлгани каби, зиёлилар эди. Шаҳарларда адабиёт, санъат ва илм аҳли, қишлоқларда эса ўқитувчилар ташкилотни ҳаракатга келтирувчи куч эди. Май ойининг охирида «Эрк» аъзоллигига қабул қилинган одамлар сони, янглишмасам 5 мингдан ошган эди. Норасмий ташкилотлар ичида аъзоларга партия билетлари таҳсис қилиш, уларнинг адреси, иш жойи ва ҳақозо ишга тааллуқли билгиларни қайд этишни илк ўларок «Эрк» удумга киритди. Бу -

ташкilotнинг маълум система ичида ҳаракат қилишини таъминлар ва ҳар бир қарори учун масъулигини оширар эди. Ақидамиз бўйича, лидер оломон орқасидан эмас, оломон лидер орқасидан юрмоғи лозим эди. «Эрк» муҳолифат ўлароқ оломонга лидерлик қилиш иддаоли билан майдонга чиққан экан, у оломоннинг инстинктлари билан иш кўролмади. У ўз программасида қабул қилинган ғояни қатъийлик билан ўзига эргашган инсонлар зехнига тадбиқ этмоғи лозим. Муҳолифат - халқнинг шижоати ва дод-фарёди эмас, халқнинг шижоати ва сиёсий иродаси бўлмоғи керак. Булар «Эрк» ташкilotининг яшаш тамойиллари эди. Биз буларни сўйлар экан, халқнинг бу сўзларни ҳазм қилиш ёки қилмаслигини ўйламасдик. Унинг демократияга тайёр ёки тайёр эмаслиги ҳам бизни кам қизиқтирарди. Социологик сўров ўтказишга на фурсат, на имкон бор эди, биз, аввал айтилганидек, интуитив шаклда атак-чечак олға силжир эдик.

«Бирлик»даги тотал эркинликдан сўнгра «Эрк»нинг жорий этгани нисбий интизом унинг ижтимоий базасини кенгайтиришга хизмат қилди. «Эрк» тузилган пайтда «бу ҳам навбатдаги норасмий» дея бурун жийирган давлат идоралари секин-аста унга нисбатан юмшай бошлади, баъзи бюрократлар, яширинча, бу норасмий ташкilot аъзолигига ўтдилар. Олий Кенгашда ҳам «Эрк» тарафдорлари пайдо бўлди.

Бу факторларни ҳисобга олган ҳолда, ташкilot Ўзбекистоннинг «Мустақиллик декларацияси»ни тайёрлаб, Олий Кенгашнинг 20 июнда бўладиган навбатдаги сессиясига тақдим этиш ва уни сессия кун тартибига қўйиш учун фаолият бошлашга қарор қилди.

Декларацияни «Эрк» котиби Отаназар Ориф тайёрлади. Матнинг илк қораламасида биз Ғарб давлатлари тарихларида ўқиганимиз «мустақиллик декларация»ларининг ҳиди келиб турарди, биз бир оз таҳрир қилиб, «миллий заминга» мослаган бўлдик. Аммо «Ўзбекистон» калимасидан бошқа бутун сўз ва иборалар яна байналминал сиёсатда қабул қилинган терминалогия доирасидан чиқолмаганимиз эсимда. Матн қисқа тезислардан тузилиб, бир саҳифага жо бўлди.

Декларацияни Олий Кенгашга олиб борар экан, мен унинг қабул қилинишига, тўғриси, ишона олмаган эдим. Умр бўйи халқ ва озодлик сўзларини муқаддаслаштирган кимса, «халқ тўлқиндир,

халқ денгиздир, халқ кучдир.» дея атрофдагиларни ишонтиришга уринган одам, бу сўзларга ўзим ишонмаётган эдим. «Халқ корни тўйса бўлди, унга озодлик шарт эмас,» деган коммунистик ташвиқот менинг ишончимни ҳам маълум даражада захарлаганди. Хужжатни «Ошкоралик Қўмитаси» бошлиғи Эркин Воҳидовга бердим ва кейин бу билан ҳеч машғул бўлмадим. Сессияга уч кун қолганди, уч кун ичида Олий Кенгашдаги бутун Қўмиталар бу хужжат билан, норасмий бўлса-да, танишиб улгурганди. Сессия кун тартибини бир кун аввал белгилаётган Ҳайъат «Декларация»ни кун тартибига киритмади. Аммо депутатлар ўз ораларида бу хужжатни қўлайдиганларнинг рўйхатини туза бошлагандилар. Янглишмасам, 170 га яқин миллатвакили «Декларация»ни Сессия кун тартибига қўйишга чорлаб, Олий Кенгаш Ҳайъатига таклиф киритди. Сессия 20 июн куни ўз ишини бошлади. Декларация матни кўпайтирилиб, бутун депутатларга тарқатилганди. Бунда Ошкоралик Қўмитаси депутатлари ва яна бошқа ташаббускорларнинг хизмати катта бўлди.

170га миллатвакилининг Декларацияни кун тартибига киритиш таклифи қабул қилинди.

Бу катта воқеа эди. Декларация овоз ололмаса ҳам, унинг овозга қўйилиши катта воқеа эди. У пайтлар, дориломон пайтлар, Олий Кенгашда кўтаришган масалалар телевидениада қайчиланиб бўлса-да, халққа кўрсатиларди. Бу ғоя пропөгандаси учун жуда муҳим эди. Декларацияни Олий Кенгашга тақдим қиларкан, кутилган максимум манфаат ҳам шу эди. Биз ундан ортиғига умид қилмагандик, аммо ундан ортиғи юз берди.

20 июн 1990 йил Тошкентда, Ўзбекистон Олий Кенгаши Сессиясида Ўзбекистоннинг Мустақиллик Декларацияси кўпчилик овоз билан қабул этилди. У пайтларда электроник ҳисоблама йўқ эди, қўл кўтариш усули билан овоз бериларди. Шу туфайли ҳатто руслар ҳам Ўзбекистон мустақиллиги учун овоз бериб юборди. Ёнида ўтирган ўзбеклардан андиша қилгани учун ёки улар овоз бермаса ҳам декларация ўтишини билганлари учун овоз беришди. Кенгаш раиси Йўлдошев Декларациянинг қабул қилинганини эълон қилганда депутатлар ўрнидан туриб, узоқ давом этган қарсақлар билан ўзларини ўзлари олқишладилар. Ўзбекистон Компартиясининг биринчи Секретари Ислом Каримов Декларацияни қабул қилмаслик учун ҳаракат қилиб кўрди, аммо

миллатвакиллариинг вазоҳатини кўриб, очиқ қарши чиқишга журъат қилмади. Декларация муҳокамаси пайгида Каримов ўз ўринбосари Шукрулло Мирсаидовни минбарга чиқариб, унинг воситасида Декларацияни танқид қилди. Мирсаидов Декларация матнини ҳавода силкитиб, «бу бир парча қоғоз» дея залга мурожаат қилганда, миллатвакиллари қаттиқ реакция кўрсатишди. Вазиятнинг тахмин қилинганидан мураккаброқ эканини тушунган ҳукумат Декларацияни овозга қўйишга мажбур бўлди ва лекин унинг қабул қилинишини ҳукумат ҳам кутмаганди.

Шунда Декларациянинг баъзи жузъий таҳрирталаб ерлари бор, деган баҳонада Таҳрир комиссияси тузилди. Таҳрирдан кейин, сўнгги қабул қилинган вариант Кенгашга ўқиб берилиши келишилди. Таҳрир комиссияси аъзолари «таҳрир» қилиш учун кулис орқасига ўтишди. Сессия бошқа масалаларни кўришда давом этди. Вақт ўтаётгани, аммо «таҳрирчи»лар ҳануз чиқишмаганди. Мен бир оз безовта бўлдим. Ҳукумат ҳужжатни ўзларича таҳрир қилиб, Кенгашга ўқимай, эртасига эълон қилиши мумкин эди. Шуларни ўйларкан, кулис орқасига чақиришди. Бордим. Кичик залда Шукрулло Мирсаидов билан Ефимов (Ўзбекистон Компартиясининг иккичи секретари) ўтиришарди. Олдларида Деларация матни. Сал нарироқда икки-учта депутат гаплашиб туришарди. Эркин Воҳидов билан Нурали Қобил экан.

Шукрулло Мирсаидов Декларация матни ҳақида фикримни сўради. Кенгашга тақдим қилинган вариант бизни қониктиришини айтдим. Бўлмаса, шуни бирга таҳрир қилайлик дея, матнни менга узатди. Янги илова қилинган сўз ва иборалар ҳужжат мазмунини деярли ўзгартирмаганди, аммо унга бир жумла илова қилинган эди-ки, муҳолифат буни ҳеч қабул қилолмасди. Матн сўнгида: «Ўзбекистан свои отношение с другими республиками будет строить на основе Союзного Договора», деб ёзилганди.

Ўша даврда Совет ҳукумати Империянинг парчаланиш хавфини сезиб, республикаларга баъзи ҳуқуқлар бериш тактикасини ишга солган ва «Союзный Договор» деган ғояни ўйлаб чиқарганди. Бу амалда ўша эски иттифоқ статусини сақлаб қоладиган бир Шартнома бўлиши керак эди.

Мен бир миллатвакили сифатида ҳам, муҳолифат вакили сифатида ҳам сўнгги жумлани ҳужжатга киритишга қаршиман, дедим. Декларация Олий Кенгаш тарафидан қабул қилинди, уни

ўзгартиришга ҳаққингиз йўқ, дедим. Нуқта, вергули бўлиши мумкин, аммо мазмунини ўзгартиришга ҳеч кимнинг, Каримовнинг ҳам ҳаққи йўқ, дедим.

Ўша пайтда, худди эшитиб тургандай, Каримовнинг ўзи пайдо бўлди. Кулиб, ёнимизга келди.

- Яна жанжал қиляяписизми, - деди итжайиб.

Матн шундай ўзгартириладиган бўлса, ҳозир залга кириб, халқ вакиллариининг тасдиқлаган ҳужжати ўзгартирилаяпти, деб эълон қилишга мажбур бўламан, дедим.

- Хўп, шу жумлани олиб ташласа хурсанд бўласизми, ахир? - деди Каримов.

- Фақат мен эмас, халқ хурсанд бўлади, - дедим.

- Шунини ҳал қилинлар, - деди у Мирсаидовга ва Кенгаш залига чиқиб кетди.

Каримов кетгандан кейин Мирсаидов юзида сўроқ ифодаси билан Ефимовга қаради. Ефимов агар «Союзный Договор» ҳужжатга киритилмаса, катта жанжал бўлади, деди. Мирсаидов икки ўтнинг орасида қолганди. Бу кишининг табиати юмшоқ, аммо керак бўлса, чапанилик ҳам қилиб юборадиган одати бор эди. Аммо Декларациядаги Ефимовнинг «ижоди» бўлган сўнги жумлани олиб ташлаш учун фақат чапаниликнинг ўзи етмаслиги кўриниб турарди.

Матн устида тортишаркан, Ефимов овозини баландлатиб гапира бошлади. Мен унга кўпол қилиб, «бу ишга, яхшиси, аралашманг», дедим. Хўп, бўпти, деди Ефимов ва тўрсайиб ўрнидан турди.

Мирсаидов ён босиб турганди, Ефимов кетгандан кейин «нимани олсангиз олинг», деб матнни узатди. Матндаги сўнги жумланинг устига чизиб, унга қайтардим. Машинага бераверамиз, деди ва бир йигитни чақириб, матнни унга топширди. Ўша пайт залнинг бурчагида жойлашган телефондан Ефимовнинг Москвага телефон қилаётганини кўрдик. У баланд овозда, балки, атай бизни эшитсин деб, марказга шикоят қиларди. «Вы не представляете, что здесь творится», дерди у Москвадаги шефларини уйғотишга ҳаракат қилиб.

«Шеф»лар-ку уйғонганди, аммо кеч уйғонишганди. Ўзбекистонда қабул қилинган «Мустақиллик Декларацияси»

Москва учун янгилик эмасди. Баҳорда шундай бир «Декларация»ни Литва жумҳурияти ҳам эълон қилганди. Гап, Мирсаидов айтгандай, қабул қилинган «бир парча қоғоз»да эмас, балки, балки бу «қоғоз»ни қабул қилган миллатвакиллари, халқ иродаси маҳсули бўлмиш бу ҳужжатни нақадар ҳимоя қила олишида эди.

1991 йил март ойида Совет Иттифоқини саклаб қолиш учун ўтказилган Референдумдан Ўзбекистон раҳбари Ислом Каримовнинг бу «халқ иродаси»ни бир чақага олмаслиги маълум бўлганди. Халқ сайлаган миллатвакиллари ҳам ўзлари қабул қилган Мустақиллик Декларациясини ҳимоя қилаолмагандилар.

Совет Иттифоқи йиқилиб, Ўзбекистон мустақил бўлишга мажбур бўлганидан кейин, Ислом Каримовнинг лаганбардорлари «хатто ўша 20 июн Декларацияси ҳам, Каримов истамаса, қабул қилинмасди,» дейишади. Ҳолбуки, Декларацияни Каримов қабул қилмади, Декларацияга овоз берилаётганда у Кенгаш залига кирмади, ташқарида қочиб юрди. Кейин, Декларация деярли бир овоздан қабул қилинганидан саросимага тушган Каримов, буни Ўзбекистон матбуоти, радио-телевидениесидан эълон қилишни таъқиқлади. Ўзи Мирсаидов билан Фарғона водийсига кетди.

Декларация қабул қилинган куни, 20 июн саот саккизда мен уйда ўтириб, Ўзбекистон ТВсидан бу муҳим воқеа тўғрисида хабар кутдим. Москва қисқа хабар берди, аммо Тошкент бермади.

Мирсаидовга телефон қилдим. Унинг Каримов билан Фарғонага кетишганини, у ердан Қирғизистонга ўтишажagini айтдилар. Тошкент Компартия бўлими котиби Адҳам Фозилбековни машинасидаги телефон орқали топдим. (Фозилбеков у пайтларда ҳукуматга энг яқин одамлардан эди).

Олий Кенгашда қабул қилинган ҳужжат ҳақида хабар йўқлигига у ҳам хайрон бўлганини айтди. Мен унга «илтимос, Каримовга етказинг, агар Декларация эртага матбуотда эълон қилинмаса, биз Тошкент марказида кўпмингикишлик митинг уюштирамиз», дедим. Фозилбеков бу гапни Каримовга етказажagini айтди.

Соат ўнларда телефон жиринглади. Мирсаидов экан. Илтимос, шовқин қилмай турунлар, бу аблах Ефимовнинг иши бўлса керак, ҳаммасини ҳал қиламиз, деди ва, мана, Ислом аканинг ўзи гаплашмоқчи, деб, трубкани Каримовга берди. Каримов, биз

эртага кечкурун қайтаяпмиз, батафсил гаплашамиз бу масалани, деди. Гаплашадиган ҳеч гап йўқ, бутун дунё кўрди, Олий Кенгаш Ўзбекистоннинг Мустақиллик декларациясини қабул қилди, бу ҳақда Москва хабар берди, бизникилар эса жим, дедим. Эртага эрталаб хабар чиқмаса, биз кўчага чиқамиз, дея таҳдидни такрорладим. Каримов эртага тушдан кейин телевидениеда хабар берилажагини ваъда қилди. Нега «тушдан кейин»лигини англамадим. Балки, Каримов Москвадан кетган хабарнинг реакциясини кутиб, шунга кўра ҳаракат қилишни ўйлаган бўлиши мумкин.

Ҳар ҳолда, 21 июн кuni тушдан кейин Олий Кенгаш қабул қилган Ўзбекистон Мустақиллиги Декларацияси муҳокамаси ва унга овоз бериш жараёни ёзиб олинган телевизион кўрсатувини ТВ намойиш қила бошлади.

Лекин матбуотда икки кун кечиқиб чиққан Декларациянинг номи «Декларация о независимости Узбекистана» ўрнига «Декларация о суверенитете Узбекистана» деб хоинларча ўзгартирилганди. Зотан, СССР конституциясида барча совет жумҳуриятлари шундоқ ҳам «суверен» ҳисобланардилар.

Лекин ўзбек халқи ўзи танлаган вакиллари воситасида 1990 йил 20 кuni Ўзбекистоннинг мустақиллик Декларациясини қабул қилганди. Декларация мазмунини ўзгартириб, уни «бир парча қозоқ»га айлантирганлар тарих олдида кечириб бўлмас жиноят ишладилар.

ЯНГИ КОНСТИТУЦИЯ ХАЁЛИ

Ўзлари тайёрлаган Мустақиллик Декларациясининг Олий Кенгашда қабул қилиниши «Эрк»чиларни қанчалик севинтирган бўлса, унинг бузилган ҳолда эълон қилиниши шунчалик қайғулантирди. Ҳукумат жамоатчилик тазйиқидан кўрқиб, бу сиёсий ҳужжатни эълон қилган бўлса-да, унинг халқ орасидаги тарғиботини қатъиян таъқиқлади. Олий Кенгашнинг 20 июн сессиясидан кейин биронта расмий йиғилишда бу ҳужжат тилга олинмади.

Бизнинг Мустақиллик Декларацияси асосида Янги Конституция тайёрлаш ва қабул қилиш ҳақидаги таклифимизни Каримов ҳукумати жавобсиз қолдирди. Шунга қарамай, «Эрк»

партияси Ўзбекистоннинг Янги Конституцияси лойиҳасини ишлашда давом этди.

Ўзбекистон Компартияси секретари Каримов эса, Янги Конституция эмас, ўз партиясининг халқ ичида таъсирини кучайтириш орзулари билан яшарди. «Правда Востока» газетасининг 16. 08. 1990 йил сонида босилган ЎзКП Пленуми резолюциясида шундай дейилади: «Пленумнинг асосий вазифаси халқ оммаси орасида сиёсий ва мафқуравий таъсирни ошириш ва халқ онгига марксча-ленинча таълимотнинг ижодий интерпретацияси шаклини беришдир.»

Каримов 20 июн куни Олий Кенгаш залидан қочган пайтда, унинг иккинчи секретари Ефимов Москвага шикоят телефони қилаётганди. Бу манзара «марксча-ленинча таълимот»нинг Ўзбекистондан даф бўлиши учун фақат Ефимовлар эмас, Каримовлар ҳам, унинг атрофидаги бутун коммунист ялоқхўрлар ҳам даф бўлиши кераклигини кўрсатиб турарди.

Аммо биз бу манзаранинг маъносини йиллар сўнгра англадик. Биз, коммунистлар ўзгариши мумкин, деб умид қилгандик. Мана, Москвада ўзгараяпти-ку, деб ўйлардик. Аммо ўйлагандек бўлмади. Бизникилар Москвадагиларга ўхшамас эканлар, лойи пишиқ жойдан олинган экан, ҳеч ўзгаришмади, аксинча яна-да коммунистроқ бўлдилар. Коммунистликни Сталиндан ҳам ўтказдилар.

Декларация можаросидан кейин баъзи «Эрк»чилар ҳукуматга таъйиқ воситаси бўлган намойиш ва митингларни янгидан жонлантириш заруратини сўйлай бошладилар.

Оммавий йиғинлар босими билан Олий Кенгашда биз истаган ҳужжатларнинг қабул қилинишига эришиш фикрини олға сурдилар. Аммо намойишчилар бир марта калтаклангандан сўнг, иккинчи йиғинга биринчи йиғинга чиққан одамнинг ярми ҳам келмасди. Буни «Бирлик» даврида тажриба қилиб кўргандик.

Одамлар митингга байрам ва шанликка келгандай келишни истардилар. Одамлар митингга келиб, калтак ейишни, ҳақорат эшитишни истамасдилар. Буни истамаслик уларнинг фуқаровий ҳақлари эди. Аммо уларнинг кўнглидагидек митингларни Оврупода ўтказиш мумкин эди. Бу ер эса, Ўзбекистон эди. Бу ерда намойишчи калтак ва ҳақоратга тайёр бўлиб келиши лозим эди. Ҳатто бу намойишчи аёл бўлса-да, ҳатто бола бўлса ҳам.

Дунёнинг ҳеч бир ерида намойишлар Тошкентда ўтгани каби осойишта ва маданий ўтмаган, аммо ҳеч бир ерда бу маданий намойишчилар Тошкентдаги каби ваҳшиёна калтакланмаганди.

Бу вазият «Эрк»чиларни шундай хулосага олиб келди: агар намойишчилар сони ҳокимиятнинг калтагидан кейин янада кўпайса, намойиш ташкил қилишда давом этиш керак. Аксинча, бу сон озайса, намойишни тўхтатиш керак, чунки, одамлар у пайтда фақат намойиш эмас, миллий ҳаракатнинг бошқа тадбирларидан ҳам ҳуркадиган бўлиб қолишади. Масала - ҳокимият урса-да, қирса-да майдонда туроладиган, урган сари озайиб эмас, кўпайиб борадиган динамик оломон масаласи эди.

Шу мулоҳазалар асосида митинг ва намойишлар вақтинча ўтказилмаслигига келишилди. Олий Кенгашнинг октябр ойига мўлжалланган сессиясига баъзи қонун лойиҳаларининг алтернативларини тайёрлаш ва энг муҳими, Конституция лойиҳасини тезроқ битириб, бирор бир матбуот органига бериш ҳақида партия қарор қабул қилди.

ДИНИЙ ГУРУҲЛАР

Тўқсонинчи йилга келиб, совет даврида жуда тор доирада фаолият кўрсатган диний гуруҳлар ҳам жонланиб қолди. Улар ўз табиати билан коммунистик тузумнинг ашаддий душмани эдилар ва бошқа ижтимоий гуруҳлардан фарқли ўлароқ шўролар ҳокимиятининг инсоний йўнда ислоҳ бўлишига ишонмасдилар. Бу тоифадаги диндорлар Совет мактабида 8-синфгача ўқиган, аммо диний илмни системали эгаллаган кишилар эди. Улар 60-йиллардан то 80 йиллар охиригача ёш болаларга яширин равишда Қўрьони Каримни ўргатиб, ислом динини Ўзбекистонда яшатишга муваффақ бўлгандилар. Аммо ҳеч қачон сиёсатга аралашмаган, бирор сиёсий гуруҳга ҳайрихоҳлик билдиришмаганди. 89-90 йилларда миллиятчи ҳаракатлар уларни ҳам журъатлангирди ва айри-айри фаолият кўрсатган кичик гуруҳлар бирор мулла атрофида уюша бошладилар ва дарров конкрет фаолиятга ўтдилар. 1989 йил бошида Тошкентдаги мадраса муаллими бўлмиш Мухаммадсодиқ Мухаммадйусуф атрофида тўпланган гуруҳ ўша пайтдаги Ўрга Осие Диний Бошқармаси бошлиғи муфтий Бобохонни «ағдариб» ўрнига Мухаммадйусуфни қўйдилар. Бу диний ҳаракатнинг биринчи ғалабаси эди. Диндорлар митинг,

намойиш йўли билан, улар ёмон кўрганлари ўша «демократик» услуб билан ҳам «адолатнинг тантана қилиши»га сабачи бўлиши мўмкин эканлигини кўрдилар. Бу бошқа гуруҳларни ҳам илҳомлангирди, уларнинг ташкилотланиш жараёни икки карра тезлашди. 90-йилларнинг охирида Ўзбекистонда ўз программасини эълон қилишга тайёр камида учта гуруҳ мавжуд эди. Улар жамиятда фуқаровий ташаббусларнинг аҳамиятини ҳис қила бошлагандилар, демократия тиргакларидан бўлган институтлар - вақф, жамият, тўғарак ва партияларнинг легал заминда давлат сиёсатига таъсир қилиши мумкинлигига қаноат ҳосил қилгандилар. Бу жуда муҳим ижтимоий воқеа эди. Аммо ҳукумат буни англамади. Ҳали сиёсий ҳаракатлар муаммосини ечишга улгурмай, диний жабҳанинг пайдо бўлиши ҳукуматни чинакамига кўрkitиб кўйди. Унинг икки жабҳада урушишга на кучи, на имкони бор эди. Шунинг учун буларни, жабҳага айланмасдан олдин, бир-бир йўқ қилиш режасини туза бошлаганди.

Аслида, 90-йилда диний ҳаракатларни ўлка ижтимоий ҳаётига соғлом бир шаклда интеграция қилиш имкони пайдо бўлган эди. Аммо ҳукумат ўзининг калтабин сиёсати билан уларни бутун ҳақларидан жудо қилди, радикализм ботқоғи томон ҳайдади. 2000 йилга келиб Ўзбекистонда ва Марказий Осиёда пайдо бўлган истиқорсизликнинг бош сабаби Ўзбекистондаги режим юритган ўн йиллик сиёсат эканини жуда кўпчилик билмайди.

Кейинроқ, 93-94 йилларда пайдо бўлган «ваҳобий»лар атамаси, аслида, 90-йил Ўзбекистон КГБси тарафидан халқ ичига сиздирилган тушунча эди. 90-91 йилларда «ваҳобий»лар ватани деб иддао қилинган Саудия Арабистонидан ўзини диндор деб атаган, аммо динга алоқаси бўлмаган, пулдор маишатпарастлар Ўзбекистонга келиб бизнинг мулаларимизга ақл ўргатишга интишгани бор гап. Ўзбек - диндор миллат, фалончи Маккадан келибди, деса, унинг этагини ўпадиган одати бор. Лекин минг уч юз йил шариат ва суннатга боғлиқ яшаган халқнинг бир йилда «ваҳобий»га айланиши мумкинми? Бунга ишонган ё аҳмоқ ёки мунофиқ. Ҳукуматни, албатта, аҳмоқ дейиш қийин. Аммо уни иккичи сифат билан сифатлангирсак, унга ҳақорат бўлмайди. Ўзбекистон ҳукумати «ваҳобий» калимасини шу қадар удумга киритди-ки, бугун бу уйдирма калима бутун коммунист диктаторларнинг оғзидан тушмайди. Ҳатто демократ саналган

Елдин, унинг меросхўри Путин ҳам «вахобий» билан ётиб, «вахобий» билан тура бошладилар. Бу сўз Ғарб дунёсида мода бўлган «террорист», «фундаменталист» тушунчалари билан рақобатлашадиган даражага келди. Ўзбекистон Президентининг ўз мамлакатида, Русия раҳбарларининг Чеченистонда қилган тажовузкорликлари «вахобий» калимаси билан оқланди.

«Вахобий» шунақа ғаройиб топилма бўлди. Уни 1990 йилда Ўзбекистоннинг «шонли» КГБси топди.

Ўзбекистондаги диний гуруҳларнинг аксарий қисми 1992 йилдан бошлаб қайтадан «ер ости» фаолиятига ўтди. Кичик бир қисми сиёсийлашди, Хизби-ут Таҳрир деб аталган ташкилот реал замиңдан узоқлашиб, баъзи араб ўлкаларида мода бўлган «халифаликни тиклаш» ғоясини тарғиб қила бошладилар. Баъзилари кўлига қурол олиб, жиҳодга шайланмоқдалар. Уларнинг баъзиларида аламзадалик, ўзидан бошқани «кофир», деб аташга мойиллик бор. Агрессиянинг бу кўриниши Ўзбекистон ҳукуматининг ўз халқига кўрсатаётган атеистик хуружининг айнан акс тасвирларидир.

Мен 80-90 йилларда Ўзбекистондаги мавжуд диний гуруҳларнинг етакчиларини яқиндан таниганман. Улар билан муносабатимиз доим очик ва самимий бўлган. Маълум тушунча соҳиби сифатида бир-биримиздан ўрганадиган нарсамиз кўп эди. Ҳеч ким бир-бирини жоҳилликда айбламас, ўз билганини маданий бир шаклда изоҳлар, тортишаркан, ҳеч ким ҳаддидан ошмасди. Шундай суҳбатларимизда кўп иштирок этган биродарлардан Аловуддин Мансурни ҳурмат билан эслайман.

Балки, Ўрта Осиё диний лидерлари ичида номенклатура, мансаб ва сарой ўйинларига энг оз аралашган, тўғрироғи, ҳеч аралашмаган бир одам. Илми чуқур, лисони тоза ва фикри қотиб қолмаган замонавий мулла. Диний гуруҳлар шундай зехниятдаги шахслар атрофида ташкилотланса, бундан кўркиш эмас, қувониш керак. Тўғри йўлда бирлашган кучдан жамиятга фақат фойда келиши мумкин.

90-йил охирида сиёсийлашган диний гуруҳлардан баъзилари «ислом давлати» ва «халифалик»ни асос қутқарувчи куч эканини гапира бошладилар. Бу дунё учун оригинал ғоя бўлмаса-да, биз каби тушунчаларини эркин айтишга эндигина ўрганаётган жамият учун оригинал эди. Бошқа тарафдан «ислом давлати» вағ

«халифалик» ҳақида гапираётган одамлар на исломни, на-да давлатни билишарди. Улар Осиё ва Африка қитъаларида ўзларини «ислом жумҳурияти» деб атаган ўлкалар ҳақида жўн ва чекланган тасаввурларига суянган ҳолда мушоҳада қилишарди.

Пайғи келган экан, бу хусусда бир неча сўз айтмоқ истаيمان: биринчидан, «исломий давлат» термини нотўғри термин. Чунки, давлат исломий ёки насроний бўлолмайди. Давлат бир воситадир, бошқарув воситаси. Давлат бир механизм, инсонлар фойдаланадиган бир тизим, янада кўполлаштирсак, бир иншоот. Иншоот ҳеч қачон исломий бўлолмайди.

Лекин бу иншоотни бошқарган, бу иншоотда яшаган одамлар муслимон бўлишлари мумкин. Давлат раҳбарлари исломий бўлишлари мумкин. Худди шунингдек, Қуръони-Каримни «бу бизнинг Конституциямиз» дейиш ҳам Қуръони-Каримни камситиш, уни инсонлар яратган махлуққа тенглаштиришдир. Қуръони-Карим маъно эътибори-ла наинки бир давлат, бир жамият, ҳатто ер юзидаги бутун давлатлар, балки, бутун Коинот муаммоларини қамраган мисли йўқ, илоҳий китобдир. Айни пайтда Қуръони Карим Оллоҳнинг бирлигини таниган инсонлар учун индирилгандир.

Бу китоб муслимларнинг, яъни, Оллоҳга таслим бўлганларнинг китобидир. Инсон зоти яратган давлатда эса, Оллоҳга инонганлар қаторида, инонмаганлар ҳам яшайдилар. Уларни муслимон қилиш ёки қилмаслик Оллоҳнинг ихтиёридадир. Бир муслимон раҳбар, муслимон ҳукумат, муслимон халқ ичида ғайримуслим бўлган одамлар ҳам яшашлари мумкин. Марҳаматли Оллоҳ қатида уларнинг ҳам ҳақ-ҳуқуқлари бор. Бу ҳақ-ҳуқуқларни муслимонлар бошқарган давлатнинг поймол қилишга ҳаққи йўқ. Муслимонлар ҳуқуқи билан баробар ғайримуслим ҳуқуқлари ҳам давлат тарафидан муҳофаза қилинмоғи шарт. Қуръонда мусулмонга фарз қилинган нарсаларни ғайримуслимдан талаб қилишнинг илоҳи йўқ.

Демак, давлат фақат муслимон эмас, ғайримуслимни ҳам қамрайдиган Конституция чиқариши керак. Бу ҳолда, давлат Конституциясини Қуръонга тенглаштириш нафақат маънавий, балки ҳуқуқий жиҳатдан ҳам нотўғри бўлади.

Лекин давлат ўз қонунларини Қуръони Каримда кўрсатилган мукамал инсон бўлиш мезонларига асосланиб тайёрлаши мумкин.

Фақат бу қонунлар ҳеч қачон шариат бўлмагани каби, бу қонунлар жамғармаси асло Қуръони Карим бўлолмайди.

Халифалик ҳақида бир оғиз сўз. Бу ғояни ташвиқ қилишга интилаётганлар ҳам Хулофай-рашидиндан сўнгра (тўрт халифа - Ҳазрати Абубакр, Умар, Усмон, Али радиоллоху анҳлардан кейин) Пайғамбаримиз башорат қилганларидек, муслимонларни халифалар эмас, маликлар (подшоҳлар) бошқаришини билишмайдиганга ўхшайди. Кейин ўзини «халифа» эълон қилганлар қайси подшоҳ кучли бўлса, ўшанинг номига хутба ўқиганини ҳам билишмайди.. Халифалик қуришдан аввал, шу ўзимизнинг қишлоқдаги учта мулланинг бошини бир ерга келтиришни, кейин кенгроқ миқёсда, туман миқёсида муслимонларнинг ҳамжамиятини сақлаш, кейин куч ва умр етса, вилоят ва ҳатто Ўзбекистондаги мўъминлар бирлигини ўйласак, ҳам ўзимизга ҳам бошқаларга яхшилик қилган бўлар ва балки, шу билан Оллоху таолонинг розилигини қозонган бўлардик.

БЕРЛИН ДЕВОРИ ВА ТУРКИЙ БИРЛИК ҒОЯСИ

Ғарбга очилишни истаган, унинг неъматларидан фойдаланиб - аммо унинг мафкуравий тузоғига тушмай - коммунизм сари чопишни мўлжаллаган Совет давлати 90-йилга келиб ортиқ чопоолмаслигини англади. Берлин деворининг йиқилиши Советлар орзу қилган «очилиш»дан ошиб тушди. Горбачевнинг «прораб»лари Берлин деворидан кичкина тешик очиб Евроосиёнинг «хаста одами» СССРга бир-неча қултум тоза ҳаво (хуррият) юттирмакчи эди, девор тамоман кулаб тушди. Тоза ҳаво шу қадар кучли босим билан оқа бошлади-ки, хастанинг заифлашган ўпкалари уни кўтаролмади.

Дунёнинг янги геополитикаси ўша йиқилган девор чизигидан бошланди. У йиқилгандан сўнг фақат икки Берлин қўшилмади, балки икки Овруро - Шарқий ва Ғарбий - бирлашдилар. Бу, албатта, аҳамиятини бирдан қамраш қийин бўлган буюк тарихий силжишлардан бири эди. Ўзбекистонда бу воқеа омма ичида у қадар акс-садо уйғотмаган бўлса-да, зиёлилар дунёнинг ортиқ ўзгаргани, уни ўзгаришдан тўхтатиш қийин бўлажagini ҳис этишганди. Шу боис 20 июнда қабул қилинган Мустақиллик декларацияси ҳукумат тарафидан бойкот қилинса-да, бу ғоя тарафдорлари тушқунликка тушмадилар, аксинча, ажиб бир

некбинлик ила, нафақат Ўзбекистон, балки, бутун Туркистонни «озод этиш»ни хаёл қила бошладилар. Ҳатто «Туркистон» номи билан бир халқ ҳаракати ташкил қилишди, «Туркистон» деб номланган кичик газета чиқара бошлашди. Улар ҳам, айтиш мумкин-ки, Марказий Осиёнинг бўлинган халқлари ўртасида тикланмиш «девор»ларни йиқмоқ учун бел шимарган эдилар. Бу жуда олийжаноб мақсад эди, аммо унга эришмоқ учун мужодала компонентлари - лидер, маблағ, ташкилотчилик - етишмагани сабабли ҳаракат ривожланмади. Бундай бир ҳаракат Ўзбекистонда оёққа турган тақдирда ҳам унинг бошқа туркий жумҳуриятларда муваффақият қозониши осон бўлмасди. Чунки, бу жумҳуриятлардаги маҳаллийчи зехният Ўзбекистондагидан кучлироқ эди. Умумтурк манфаатлари, бирлик ғоялари ўзбек зиёлилари орасида тортишилгани каби, у ўлкаларнинг мунавварлари ўртасида муноқаша қилинмаганди. Қолаверса, қозок, қирғиз, тожик, туркман ҳам ўзбеклардан келиши мумкин бўлган «акалик» иддаосидан доим чўчиб туришарди.

«Туркистон бирлиги» ғоясининг 90-йилда режаланмаганлигига яна бир муҳим сабаб, минтақа зиёлилари хали бошқа зўраки Бирликдан, Советлар Бирлигидан қутулиш йўллари йўлаб туришарди. Ўз энергиясини рус ҳегемониясига қарши тузилган миллиятчи ҳаракатларга бераётгандилар.

«Туркий бирлик» ғояси Совет Иттифоқи йиқилиб, туркий жумҳуриятлар мустақил бўлгандан сўнг сиёсий адабиётдан ғойиб бўлди. Чунки, уни ташиган инсонлар сиёсатдан узоқлаштирилди. Баъзилари камалди, баъзилари сургун қилинди. Уларнинг ўрнида «Туркистон умум уйимиз» қабилидаги сохта шиор пайдо бўлди. Ўзбекистон раҳбари Ислом Каримов бу шиорни кўрсатаркан, бир тарафдан ўзбек зиёлиларининг олқишини олмоқ истаган бўлса, иккинчи тарафдан, қардош ўлкаларга ғоя берган йўлбошчи унвонини олишни орзу қилганди. Аммо на униси, на бунисига эришди. Чунки, қилаётган амали бу қардош ўлкаларни камситиш, ўзига қарам қилишга ингилиш, қўрқитиш ва ҳақозо аёғерча ҳаракатлардан иборат эди.

«Туркистон бирлиги» мафкураси, Ўзбекистонда демократик режим ўрнатилса, хурфикрлилик ва инсон ҳақлари тикланса, янгидан жонланиши мумкин.

УММАТЧИЛИК

89-90 йилларда Ўзбекистонда умматчи гуруҳлар ҳам пайдо бўлди. Улар коммунистлар ҳам, демократлар ҳам, миллиятчи демократлар ҳам бир гўр, мамлакатни умматчи мафкура бошқариши керак, деган ғояни олға сура бошладилар. Бу янги ғоя эмасди. Рус истилосига қадар Туркистон ҳудудида жойлашган учта давлат - Қўқон хонлиги, Бухоро амирилиги ва Хива хонлиги умматчилик мафкураси билан идора этиб келинган ва бу ижтимоий кайфият 20-аср бошида ҳам ўзгармаганди. Миллиятчилик Ғарбда пайдо бўлган модерн мафкура бўлиб, Осиё ҳудудларига ҳали кирамаганди.

Ленин бошчилигидаги давлат тўнтаришидан кейин Туркистон халқларида мустамлакадан қутулиш умиди пайдо бўлганди. 1919 йида Туркистонга юксак мартабали бир мусофир ташриф буюрди. У Москвада Владимир Ленин билан кўришиб, унинг тавсияси билан Туркистонга келганди. Туркистонда октябр ихтилоли ғояларини устивор қилишда маҳаллий халққа ёрдам бермоқ учун келганди. Ҳар ҳолда, Тошкентдаги рус идорасига келган хабар шу мазмунда эди. Аммо мусофирнинг мақсади бошқа эканлиги кўп ўтмай маълум бўлиб бўлди. У Туркистонда турк қавмларининг бирлашиб, рус бўйинтуруғидан қутулишини истаган бир хаёлпараст эди. Исми Анвар Пошшо, ўзи Турк Султонинг куёви, Турк армиясининг собиқ Бошқўмондонни, руслар билан бўлган Сарикамиш тўқнашувида тактик хатога йўл қўйиб, мингларча турк аскарининг совуқдан ўлиб кетишига сабабчи бўлганди. Кейин Туркияни тарк этиб доим хаёлида кўрган Туркистон йўлига тушганди.

Анвар Пошшо аввал Тошкентга, кейин Бухорога боради, у ерда ўзини «ёш бухороликлар» деб атаган сиёсий гуруҳ билан яқинлашади, Бухоронинг бўлажак Бош вазири Усмон Хўжа билан танишади. Бирга миллий қутулиш ҳаракати режасини тузадилар. Анвар Пошшога Туркистонда русларга қарши тарқоқ қурашаётган қуролли гуруҳларни битта байроқ остида тўшлаб, қўмондонлик қилиш топширилади.

Анвар Пошшо Туркияда аср бошида пайдо бўлган «ёш турклар» ҳаракатининг лидери пантуркчи Исмоил Гаспирали ғояларини Туркистонда амалиётда синаб кўришга интилган илк сиёсий арбоблардан бўлди. Аммо Туркистон халқи, бир ховуч

зиёли мустасно, Гаспирали ғояларини қабул қилишга тайёр эмасди. Анвар Пошшо тарқоқ гуруҳларни бирлаштиришда «уммат фактори»нинг аҳамиятини ҳис этди ва байроғини уммат байроғига айлангирди.

Бу тактика турк генералининг ташаббусларини бир муддат муваффақ қилган бўлса-да, Туркистондаги гуруҳларни бирлаштириш учун фақат умматчилик шиорининг ўзи камлик қилишини кўрди. «Босмачи» деб аталган бу гуруҳлар жангнинг энг масъул пайгида «сен ўзбексан, сен қипчоқсан, сен лақайсан, сен қирғизсан», деб ишнинг белига тепар ва муҳораба натижасини йўққа чиқарарди. Бу реал воқелик турк генералини қаттиқ изтиробга солгани шубҳасиздир. Анвар Пошшо ҳам, қавмчи «босмачилар» ҳам Туркистон мустақиллиги учун шахид бўлдилар, Оллоҳ уларга раҳмат қилган бўлсин. Туркистон қавмларининг бирлиги масаласи ҳам «Босмачилар ҳаракати»дан кейин тарих қоронғиликларига кўмилди.

Лекин 70 йил сўнгра, Советларда бошланган Қайта қуриш йилларида бу ғоя яна ўртага чикди. Бу сафар Туркистон бирлиги ғоясининг иккита либоси бор эди. Биттаси - туркчилик, иккисиси - умматчилик. Ҳар иккаласи ҳам «бирлашишда» ўзининг бошқасига қараганда эффективроқ эканини иддао қиларди. Албатта, 90-йилларда туркчилик ва умматчилик тарафдорлари жиддий программа билан жамоатчилик қаршисига чиқиш даражасида уюшган эмасдилар. Туркистон бирлиги ғоясидан воз кечмаган идеалистлар ғоянинг халқ орасида устивор бўлиши учун йиллар лозимлигини кўришди. Яна қайта қуриш даври туркчилик ва умматчилик синтезини ифодалайдиган янги мафкура заруратини ўртага қўйди. Бундай синтез сунъий, волонгаристик усуллар билан, сиёсат лабораториясида яратиладиган нарса эмас, ижтимоий-сиёсий онгдаги сиёжишлар натижасида пайдо бўладиган нарса эди.

1991 йил. РЕФЕРЕНДУМ

90-йилда бир нечта жумхуриятнинг ўз мустақилликларини эълон қилиши Совет ҳокимиятини чинакамига доводиратиб қўйди. 91-йил январда Боқудаги намоёнчиларнинг танклар билан мажакланиши, Болтиқбўйи ўлкаларида Совет қўшинларининг аҳолига хуружлари, Горбачев режимининг мамлакатни

парчаланишдан қутқариб қолиш учун қилган астойдил уринишлари эди. Бу уринишларнинг самарасизлигини кўрган Москва вазиятни ҳуқуқий йўл билан ҳал қилишга уринди. 91-йил март референдуми шу мақсад билан ўтказилди. Референдумда халқ «Совет Иттифоқининг сақланиб қолишига тарафдормиз» деган битта саволга «ха» ёки «йўқ» деб жавоб бериши лозим эди.

Ўзбекистон раҳбарлари 90-йилда қабул қилинган «Ўзбекистон Мустақиллиги Декларацияси»ни унутиб, ўз халқини Москванинг янги тузоғига тушириш учун тайёргарликни бошлаб юборишганди. Ўшанда «Бу демократлар мустақиллик, деб бизни жарга судраяпти, биз Иттифоқсиз қандай яшаймиз?» деган хитоблар бугун ўзларига «Мустақиллик қаҳрамони» ордени тақиб олган юртбошилар оғзидан тўкилганди.

Референдум биз, мустақиллик тарафдорлари учун хайирли ишорат эмасди. Референдумда «ха» овозини берганлар устунлик қилиб, Ўзбекистон яна Совет Иттифоқи таркибда ўз ўрнига ўтирса, Москва ўз сиёсатини янада қаттиқлаштириб, қайта қуриш принципларидан воз кечиши мумкин эди.

Ҳар ҳолда, биз шундай деб ўйлардик. Ва Референдум натижаларига таъсир қилиш учун «Эрк» ташкилоти миқёсида ҳаракатга кечдик. Шу йўналишда бирга ишлаш учун «Бирлик» ҳаракати масъуллари билан ҳам кўришдим. Бу 89-йилдан кейин «Бирлик»га қилган илк зиёратим эди.

Ҳаракат раҳбарларига мамлакат тақдири ҳал бўлаётган шу пайтларда гина-қудуратни бир четга кўйиб, бирга ишлашимиз кераклиги айтдим. Улар яхши қабул қилишди. Икки ташкилот номидан халққа чақириқ тайёрладик.

Аммо бир-неча кун сўнгра, доим бўлгани каби, яна фитна чиқди. Буни чиқарганлар кимлигини билмасдим, билишни ҳам истамасдим. «Эрк» Ҳайъатини чақириб, янги чақириқ тайёрладик, кўпайтириб, вилоятларга тарқата бошладик. Вақт оз қолганди, бизнинг имконларимиз жуда чекланганди, тарғибот-ташвиқот ишлари ниҳоятда ибтидоий усулларда олиб борилди ва Референдумдан биз хавотир олган натижа чиқди: ўзбек халқи Ислом Каримов бошчилигида Ўзбекистоннинг Совет Иттифоқида қолишини истаб овоз берди. Бу биз учун қутилган, қаттиқ зарба эди... Референдумдан сўнгра Горбачев муҳолифлари анча жонланиб қолди. Референдум уларнинг тилини узайтирди, совет

халқи, Болтикбўйи жумхуриятлари мустасно, Иттифокига яна бир марта ўз «садоқатини» намоиш қилганди.

Аммо аввал ҳам эътироф қилинганидек, Совет Иттифоқи тепасида Парчаланиш руҳи кезишда давом этмоқдайди. Бу руҳ ҳеч бир сиёсий иродага, ҳеч бир халққа (хатто энг буюк халққа) бўйинсунмасди. Совет Иттифоқининг умри тарихан битганди ва ўша руҳ унинг жонини олгани келганди. Совет Иттифоқини ортиқ ҳеч ким, қудратли Совет Армияси, ундан-да қудратлироқ КГБ ҳам қутқариб қололмасди.

ХУНТА

1991 йил 19 август куни Совет Империяси фанатиклари бу давлатни саклаб қолиш учун сўнгги марта чирпиниб кўрди. Қудратли Совет Армияси ва КГБси бирлашиб, давлат тўнғариши эълон қилишди. Аммо тўнғарувчилар тўнғарар эканлар, қутилмаганда қўллари қалтирай бошлади. Совет Империясининг жонини олишга келган ўша Руҳ тўнғарувчиларнинг қўлларини қалтиратаётганди. Москва кўчаларига чиққан танклар ҳам, фалаж бўлган кўнғизлар каби, буюрилган жойга юра олмадилар. Бу фалаж кўнғизлар устига чиқиб, хунтага қарши нутқ сўйлаганлар кейин рус халқининг миллий қахрамонига айланишди.

Мен 19 август куни эрталаб Ёзувчилар Уюшмасига келганимда фавқулодда ҳаракатлилиқни кўриб, бир оз хайрон бўлдим. Янгиликни биринчи дуч келган кутубхоначи Лола опадан эшитдим:

- Москвада «переворот» бўлибди, - деди у.

Қайта қуриш даврида попуги пасайиб қолган коммунист-ёзувчилардан бири ёнимдан ўтиб кетаётиб, «ниҳоят тартиб ўрнатиладиган бўлди.» деди баланд овоз билан.

Тез «Эрк» партияси Ҳайъатини чақирдик. Ҳайъат аъзоларининг ҳаммаси Хунтага қарши норозилик билдириш тарафдори бўлди. Йўқотадиган нарсамиз йўқ, аллақачон КГБ бизни таъқибга олди, деди Ҳайъат аъзолари. Ётиб қолгунча отиб қолишимиз керак, дедилар.

Тушга яқин Хунтага қарши манифест матни тайёр бўлди. Ўша заҳотиёқ «Озодлик» ва «Озод Европа» радиоларига ўқиб берилди. Айни пайтда, «Эрк» газетасининг тайёрланаётган сони

биринчи саҳифасига материаллар ўрнига партиянинг Хунтага қарши баёноти ва халққа мурожаатини қўйиб, тез чоп қилдик. 19 август куни кечкурун «Эрк»чилар, одатдагидек, Ёзувчилар Уюшмасида тўшланмади. Ҳамма уй-уйига тарқади. Ғалати бир кутиш бошланди. Москвадаги демократларни ҳибсга олиш бошланса, бизда ҳам аynи ҳаракат такрорланиши муқаррар эди. Буни ҳеч ким бир-бирига айтмаганди, аммо ҳар ким ичида бунга тайёргарлик кўраётганди.

Бу ваҳима эмасди. Вазиятнинг қалтислиги шундоқ кўриниб турарди. Москвада асаби нозик баъзи таниқли демократлар 19 август синовиға дош беролмай, Америкага қочишганини бир неча кундан кейин эшитдик. Бизнинг «Бирлик»нинг баъзи раҳбарлари ҳам 19 август куни Қирғизистонга «шошилиш сафарга» кетгани кейин маълум бўлди.

Ўша куни оқшом «Эрк» ҳайъати аъзоси бухоролик йигит Тошпўлат Йўлдошев менга телефон қилди. Хунтанинг келажаги борми-йўқми, телемуҳоқама қилдик. Йўлдошевнинг фикрича, Хунтанинг келажаги йўқ эди. Йўлдошев, совет системасини ичдан танирди. Бир неча йил дипломатик вазифаларда чет элларда ишлаган тажрибали маъмур эди. Унинг башороти тўғри чикди, Хунта уч кунга бормади.

Аммо шу уч кун Ўзбекистон тепасида турган раҳбарларнинг нақадар принципсиз шахслар эканини фош қилишга етди. Хунта тўнтариш эълон қилган куни Дехли сафаридан қайтаётган Ўзбекистон Компартиясининг биринчи секретари Каримов самолёт бортидан Хунта бошлиғи Янаевга табрик телеграммаси жўнатди. Ўзбекистонда Каримовнинг ўрнига қолган Бош вазир Мирсаидов Хунта фармойишларини ўзбек газеталарида бажонидил чоп қилиб берди. Чоп қилибгина қолмай, бу фармойишларни амалда ижро эта бошлади. Бу фармойишлар республика Прокурори, шаҳар ва вилоят Прокурорларига жўнатилиб, бу асосда ҳаракат қилишга, тўғрироғи, амр келган захоти репрессия машинасини юргизиб юборишга тайёр туриш буюрилди.

«Эрк» партиясининг аввалдан режалаштирилган Қурултойи 21 август куни ўтиши керак эди. Тошкент шаҳар Ижрокўми бу Қурултойини ўтказиш ГКЧП (Хунта) фармойишларига кўра мумкин эмаслигини бизга расмий хат билан билдиргани эсимда.

20 август куни Хунтага қарши баёнотимиз босилган «Эрк» газетасидан бир нечта нухасини олиб, Олий Кенгашга бордим. Бир неча депутатга таркатдим. Кейин Олий Кенгаш Раиси Йўлдошев қабулхонасига кирдим. У ерда ҳам саросима ҳоким эди. Йўлдошев кабинетида йўқ эди. Бу кабинет тўрида осилиб турадиган Горбачев портрети ҳам худди Йўлдошевнинг ўзидай ғойиб бўлганди. «Эрк»нинг бир нухасини Йўлдошевга шахсан беринг, деб унинг секретарига узатдим. Аслида, фақат Йўлдошев эмас, Ўзбекистоннинг бутун раҳбарлари ўз кабинетларидаги Горбачевнинг портретини 19 август куни олиб ташлашган эдилар. Бу халқ «йўлбошчилари» Брежнев замонидаги куллик бўйнуғини такрор киймоқ учун бўйинларини эгиб, кутиб туришарди. Шу куни кечкурун, яъни, 20 августда Ислом Каримов Компартия активи билан Олий Кенгаш Президиуми аъзоларини тўшлаб, мажлис ўтказди. Бу мажлисда Ўзбекистонда ГКЧП ташкил қилишга эҳтиёж йўқ, чунки, биз шундоқ ҳам фавқулудда ҳолатда яшаймиз, тартиб-интизом бизда кучли, деган қарорга келишди. Бу Совет Иттифоқида Хунтага бўлган энг «оригинал» муносабат деб топилди. Бу очиқчасига мунофиқона муносабат эди.

Хунта фармойишларини Қирғизистон ўз газеталарида чоп этмади. Қирғизистон раҳбари Акаев, Хунтага расмий норозилик билдирди. Биз унинг жасоратидан фахр туйдик. Чунки, у ўзимизнинг туркистонлик лидер эди. Ўзбекистон раҳбарлари ҳам тарихнинг бурилиш нуқталарида шундай матонатли бўлишни орзу қилардик. Биз муҳолифат бўлиб, Каримовни қаттиқ танқид қилсак ҳам, у бизнинг ўлкамизнинг раҳбари эди. Унинг дунё микёсида обрўсизланишини бир ватанпарвар сифатида ҳеч истамасдик.

19 август, афеуски, бизнинг раҳбарларга обрў келтирмади. Хунтанинг мағлубияти эса, уларни ўз ореинтацияларини яна бир марта 180 даражага ўзгартиришга мажбур қилди. Бу янада аянчлироқ манзара эди.

БИР ҲОВУЧ ХАЛҚ

Ўзбекистонда 19 август синовидан юзи оқ чиққан ягона сиёсий ташкилот «Эрк» партияси бўлди ва биз бундан ғурур туярдик. Мустақиллик ғоясини шу «бир ҳовуч» эркчилар шиор қилиб кўтарганди, уни ҳимоя қилиш пайти келганда, майдонда яна ўша «бир ҳовуч» эркчилар қолди. Агар Хунтанинг умри уч кун

эканлиги аввалдан маълум бўлсайди, унга ҳамма қарши чиқарди, лекин бу маълум эмасди. Унга қарши чиқишга журъат қилган одамлар ҳам озчилик эди. Бу одамлар нафақат Тошкентда, балки, Империя пойтахти Москвада ҳам, Совет Иттифокининг бошқа шаҳарларида ҳам озчилик эди. Нима бўлар экан, деб кутиб турган миллионларга нисбатан оз эди. Балки, хунта келиб, корнимиз тўяр, деб умид қилаётган моддиятчиларга нисбатан оз эди. Хуррият душманларига нисбатан, тоталитар давлат мухлислари, айғокчилар, шовинистлар ва ҳатто лаганбардорларга нисбатан ҳам озчилик эди хунтага қарши чиққанлар. Яна бир тошбех айтсак, «бир ҳовуч» эди қарши чиққанлар. Лекин бутун дунё газеталари Москвадаги давлат тўнғаришига халқ қарши чиқди, деб ёзди. Биз ҳам шундай, деб ёздик. Хунта энгилганини кўрган камтар кўпчилик ҳам ўша озчилик ҳақида «халқ» деб гапира бошлади. Халқ қарши чиқди, халқ ғалаба қилди, халқ жасорат кўрсатди.

Яъни, бир ҳовуч озчилик - халқ бўлди-қўйди.

Бир ҳовуч халқ.

Бу уч сўздан иборат ибора менинг озодлик ҳақида ёзган сўнги шеърим эди.

ХАССОС МАВЗУ - МУСТАҚИЛЛИК

Биз «Эрк» Қурултойини зудлик билан ўтказишга қарор қилдик. Саросимада турган ҳукуматни бир қаттиқ туртиб қўйиш зарур эди. Ўзбекистоннинг Совет Иттифокидан чиқиши учун бундан қулайроқ фурсат ҳеч қачон келмаяжagini ҳамма тушуниб турарди. Аммо «Бирлик» ҳаракатининг маълум раҳбарлари «агар Совет Иттифокидан чиқилса, Каримов Марказнинг жазосидан қутулиб қолади, Москва Каримовни ишдан олсин, мустақил кейинроқ бўлайлик» кабилида гап-сўз бошладилар.

Тўғри, Иттифокдан чиқиш Ислом Каримовни хунгани қўллагани учун келиши муқаррар бўлган жазодан қутқарарди. Биз майли, қутқарсин, дедик. Майли, Каримов қутулсин, Ўзбекистон мустақил бўлса етар, дедик. Чунки, мустақиллик фақат Каримовни эмас, бутун Ўзбекистонни, бутун халқни Империя жазосидан қутқарарди. Агар Каримов ёки бошқаси бизга ўн йил зулм қилиб, унинг ўлимини тилаб турган бўлсак-да, халқимизнинг мустамлакадан қутилиши золимнинг жазосидан қутулишига

боғлиқ бўлиб қолса, биз ҳеч иккиланмай золимнинг қутулиши учун овоз берган бўлардик.

«Эрк» партияси ҳукумат билан бир марта мураса қилган бўлса, фақат шу мустақиллик йўлида мураса қилган бўлиши мумкин. Ҳукуматнинг адолатсизлиги, найранглари ва ҳатто зулмига кўз юмган бўлиши мумкин. Чунки, у пайтда халқнинг мустамлакадан озод бўлиши масаласи биз учун ҳамма нарсадан, ҳатто демократиядан, ҳатто биз учун доим мўътабар бўлган шахс эркинлигидан ҳам олдин келарди. Бу бир ҳақиқатдир. Ундан ҳеч бир эркчи бугун юз ўгирмоқчи эмас.

Биздаги бу ҳассосиятни у пайтдагина эмас, бугун ҳам, англамаганлар бор. Бизга хайрихоҳ, бизни севган дўстларимиз орасида ҳам бу нозикликни бошқача таҳлил қилганлар бор.

Москва Пенклуби лутф қилиб, 50-ёшга тўлганим муносабати билан дўстларни тўплаб, бир суҳбат уюштирган экан, унинг видеотасвирини менга юборишди, соғ бўлсинлар. Бу суҳбатда менинг жуда ҳурмат қилганим жамоат арбоби, Хелсинки Инсон Ҳақлари Федератсияси Президенти Людмила Алексеева 90-йиллар Ўзбекистонини хотирлар экан, «Бирлик»нинг аввал демократия, кейин мустақиллик, «Эрк»нинг эса, аввал мустақиллик, кейин демократия, шиорини олға сурганларини эслади. «Энди, Муҳаммад Солиҳ ўз хатосини тушуниб, қаттиқ афсус чекаётгандир, мустақиллик деб сургун бўлди, қариндош-уруғлари қамалди, ҳақиқатан ҳам, революцияни идеалистлар қилиб, мевасини аблаҳлар ейди.» дея менга ҳамдардлик билдирди Людмила Михайловна. Албатта, бу ҳамдардлик учун миннатдорчилигим чексиздир. Людмила Михайловна самимий инсон, гапирар экан, шунчаки гап бўлсин деб эмас, куюниб гапирётганди. Фақат мен, у тахмин қилаётгани каби 90-йилларда мустақиллик тарафдори бўлганимга асло афсусланмаётганимни билмасди. Бунинг сабабини халқи узоқ вақт мустамлакада яшаган одам тушунади. Халқи узоқ вақт мустамлакачи бўлган одам қийинроқ тушунади. Шунинг учун Людмила Михайловнани мен тушунаман.

Людмила Михайловна каби, ўзбек зиёлилар ичида ҳам («Бирлик»ни айтдим) Русиядан айрилиш фойдадан кўра зарар келтиради, деган фикрда бўлганлар оз эмасди. Озгина демократия келсин, бир неча йил кутайлик, мустақиллик қочиб кетмайди, деган дўстларни кўп учратгандик.

«Бирлик»даги баъзи ақллилар бизни узокни кўрмасликда айблаб, мустақил бўлсак, Каримов ўз хонлигини ўрнатиб олади, дея кўрқитишарди. Камина бўлажак хонлик ҳақида 90-йил Олий Кенгаш сессиясиларининг бирида гапиргандим. Биз иккита зулм остида яшаяпмиз, бири Москва, иккинчиси маҳаллий ҳокимият зулми. Лекин мустақиллик йўлида маҳаллий ҳукуматни қўллашимиз мумкин. Аввал зулмнинг каттаси - Москвадан озод бўлайлик, кейин ўзимизнинг маҳаллий зулмга қарши курашаверамиз, деганимда Ислом Каримов Олий Кенгаш президиумида кулиб ўтирганди.

Биз мустақилликни унга эришгандан кейин олам гулистон бўлади, деб химоя қилганимиз йўқ эди. Мустақилликни битта партия, битта авлод, бир давр учун шиор қилмагандик, уни бутун халқ учун, бутун даврлар учун, абадият учун истаганимиз сабабли шиор қилгандик. Мавзунинг биз учун бўлган ҳассосиятини яна қандай тушунтириш мумкин?

20-йиллар Туркистонда «Босмачилар ҳаракати» деб аталган миллий ҳаракатдан сўнг Ўзбекистон мустақиллиги ғоясини илк кўтарган ва демократик усуллар билан дунёга қабул қилдирган ягона сиёсий ҳаракат «Эрк» ҳаракати эди. Бунга ўлкамизнинг сўнг йиғирма йиллик ёзилмаган тарихи гувоҳдир.

«ЭРК» ҚУРУЛТОЙИ

Қурултойга рухсат тез келди. Хунганинг мағлубиятидан кейин мулзам бўлган ҳукумат «хоҳлаган жойини беринглар» деб амр қилибди ва Тошкент шаҳар Ижрокўми бизга Жумҳурият радиоси ёнида қурилган ҳашаматли «Бизнесцентр»нинг замонавий жиҳозланган залини берди.

Қурултой 25 август куни эрталаб соат 10да бошланди. Зал лиқ тўла эди. Одамларнинг кайфи чоғ эди. Байрам хавоси бор эди. Қурултойда шу нутқни ўқидим:

«Ҳурматли дўстлар, тарихда шундай даврлар бўлади-ки, унинг соати йилларга, йили асрларга тенг келади. Бу ҳақиқат шу кунгача биз учун бир образ, китобий таъбир эди. Бугун бу нарса бизнинг кўз ўнгимизда турибди. Биз шу буюк воқеанинг шоҳиди бўлдик. 19 августда содир бўлган давлат тўнтариши ва унга қарши кўтарилган мардонавор халқ ҳаракати бу ҳақиқатни намойиши этди. Қайта қуриши деб номланган олти йиллик тарихий

жараённинг 19 августгача бўлган қисми бир давр бўлса, ундан кейинги ўтган олти кун мутлақо бошқа бир даврдир. Бу инқилоб шу қадар тез юз берди-ки, уни ҳамон ақлга сиғдира олмаямиз. Чунки, ўша таҳликали уч кун ичида биз ўтган демократик йўлнинг масофаси қайта қуриш кечган олти йиллик масофадан каттароқдир. Ва бу икки инқилобнинг принципиал фарқи шунда-ки, биринчи инқилоб тепадан бошланган бўлса, иккинчи инқилобнинг ижодкори халқнинг ўзи бўлди.

Худди шунингдек, олти йил ичида митингларда қатнашган халқдан 19 августда кўчага чиққан халқ мутлақо фарқ қиларди. Бу халқ шу кунгача мавжуд тузумни танқид қилиб келган бўлса, энди бу тузумни бутунлай алмаштиришни талаб қила бошлади. Аввал милитсия тўқмоғига қарши турган бўлса, бу сафар танкларга қарши, бир сўз билан айтганда, ўлим билан юзма-юз турди. Жамиятдаги бу динамизм Совет Иттифоқи деб аталган мамлакат тарихини кескин бурилишларга олиб келди.

Лекин шунини ҳам унутмаслик керак-ки, 19 августда ўлимга рўпара турган бу халқни ўша қайта қуриш тайёрлади. Бугун демократия галабасидан бошимиз айланиб, «қайта қуриш ва Горбачевни Елтсин қутқарди, Совет Иттифоқини Русия қутқарди», демоқдамиз. Чиндан холос этган нарса ўша «боши берк кўчага кириб қолган қайта қуриш» эди. Шу маънода, Горбачев ўзини ўзи қутқарди, шу маънода, ўз-ўзининг ҳалоскори бўлди Шу маънода, қайта қуриш асло боши берк кўчага киргани йўқ, аксинча, у бугун ўзининг буюк галабасини нишонляпти. Қайта қуриш ҳеч қачон бугунгидай юксакликка кўтарилмаган эди. Муҳолифлар «халқ оч-ялангоч, жиноятчилик кучаймоқда, иқтисодий бўҳрон чуқурлашмоқда, сенинг демократиянг нима беради?» дея савол бермоқдалар. Тўғри, халқ оч. Лекин бунга демократиянинг нима алоқаси бор? Тўғри, жиноятчилик кучаймоқда. Лекин демократияда нима айб? Тўғри, иқтисодий бўҳрон чуқурлашмоқда, уни демократия чуқурлаштирдими? Аксинча, бу фожеалар демократия ҳамон тўсиққа учраётганидан, ҳамон қуруқ сўз бўлиб қолаётганидан, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётимизга сингиб кетмаётганидан эмасми?

Шуниси қизиқ-ки, давлат тўнтаришини ташиқил этган ҳарбий-партиявий хунта ҳам айнан ўша халқнинг очлигини, иқтисодий бўҳроннинг чуқурлигини рўкач қилиб майдонга чиқди. У

бир ҳафта ичида аҳволни тубдан ўзгартиришга ваъда берди. Бунинг далили сифатида Москвадаги дўконларда узоқ қутилган озиқ-овқат пайдо бўлди. Агар хунта яна ўн беш кун яшаса, бу неъматлар бошқа шаҳарлар дўконларида ҳам пайдо бўлар эди. Бунга шубҳа йўқ. Лекин халқ алданмади. У нон эмас, озодликни танлади. Чунки, бу халқ ҳатто нон ҳам озодлик ўрнини босишга қодир эмаслигини англаган халқ эди. Мен халқ деганда, рус халқини назарда тутаяман. Бу ҳақиқатни тан олиш керак. Зотан, хунтанинг йўлини тўсган асосий куч - москваликлар ва Русия ҳукумати бўлди.

Хунта ўз режаларини эълон қилгандан сўнг, баъзи жумҳуриятларда иккиланиш яққол кўзга ташланди. Нафақат жумҳуриятлар, балки, чет давлатларининг деярли ҳаммаси дастлабки соатларда берган маълумотларида хунтага қарши бирон гап айтолмади. Фақат халқнинг кўзголганини кўриб, унга суянган Русия ҳукуматининг журъатини кўриб, иккиланганлар қарори қатъийлаша бошлади. Фақат шундан кейингина улар рус халқини қўллай бошлади. Бундан келиб чиқадиган сабоқ шуки, фақат халқнинг ўзигина ўзини қутқариши мумкин. Агар халқ уйғонмаса, чет эл ҳам, унинг иқтисодий ёрдами ҳам унга нажот бўла олмас экан.

Яна бир сабоқ бор. Буниси маънавий сабоқдир. Хунта даврида иккиланган жумҳуриятлар ҳам эришилган галабадан баҳраманд бўлажаклар. Худога шукр. Аммо биз шунини унутмаслигимиз керак-ки, ҳеч қачон ҳеч бир халқ бошқа бир халқ кураши эвазига озод бўлмаган. Агар бўлса ҳам, бу озодлик унга татимаслиги аниқ. Чунки, бу совга қилинган озодликни ҳимоя қиладиган халқ бўлиши керак. Акс ҳолда, бундай озодлик қанча тез қўлга киритилган бўлса, шунча тез йўқотилиши муқаррар. Ҳеч ким танк олдига ётиб, Конституцияни муҳофаза этмайди, чунки, халқ Конституция нима эканлигини билмайди. Ҳеч ким «демократия учун» дея ўққа кўкрак тутмайди, чунки, халқ нонни озодликдан устун қўяди. Ҳеч ким президентни ҳимоя қилиб кўчага чиқмайди, чунки, бу халқни кўчага чиқишга ўргатишмаган. Хуллас, совга қилинган озодликни фақат ўша совга қилган халққина ҳимоя этишга қодир. Ҳали «ҳимоя қиламан,» деб кеп қолмаса яхшийдди. Бу аччиқ ҳақиқат ва унга тик қарай билишимиз керак. Ва айни шу

сабаб, «Эрк» партиясининг биринчи вазифаси - халқни уйғотишидир. Бусиз мустақиллик бугунгидай қозғоғда қолаверади.

Халқлар устида уч кун осилиб турган таҳлика Ўзбекистонга қандай таъсир қилди? Биз ўзимизни қандай тутдик? Эҳтимол... Хуллас, «эҳтимол»лар кўп. Шахсан мен бу таҳликали кунларда кўрганам - бир лавҳани ҳеч унутолмайман. Йигирманчи август куни ҳукуватимиз ташиқил қилган мажлисда Шайхов ва Ўразаев деган депутатлар чиқиб, хунтанинг бошлиғи ҳақида «ўртоқ Янаев ҳам айтдилар. Ўзбекистонга қўшин киритишига ҳожат йўқ экан,» деганларида, ер ёрилиб, ерга кирмадим. Чунки, бу вазиятда «қўшин кирмагани» биз учун шараф эмас эди. Чунки, бу қўшин қонунни ҳимоя қилиши эмас эмас, қонунни топташ учун кирар эди. Бу қўшин демократияни тиклаш учун эмас, уни йўқ қилиши учун кирар эди. Айтмоқчиманки, шубҳасиз, зиёлилардан бўлган ва шубҳасиз, ўзларини инсонпарвар санаган бу одамларнинг фаросати шу бўлса, ўқимаган, далада умр бўйи кетмон чопаётган деҳқондан - халқимизнинг қарийб саксон фойизини ташиқил қилувчи оммадан хафа бўлишига ҳаққимиз йўқ.

«Эрк» тутган позитсиясига келсак, бу ҳаммангизга маълум, Демократик партия ўлароқ, «Эрк» биринчи куниеқ бу машъум тўнтарилишга ўз муносабатини билдирди. Унинг хунтага қарши Баёноти ва Елсинга мадад телеграммаси шу куниеқ дунёга тарқалди. Маҳаллий матбуотда эълон қилиши имкони бўлмаганидан, бу ҳужжатларчэт эл радиостансияларидан, хусусан, «Свобода» ва «Свободная Европа»лардан ўқиб эшиттирилди.

Бу тарихий воқеадан учта хулоса чиқади:

1. Мавжуд система қанчалик демократияга интилмасин, жамият учун хавfli бўлган ва уни ўн йиллар ортга улоқтириб ташлашга қодир механизмни ўзида сақлаб келаяпти. Горбачев давлат тўнтарилишигача учта кеманинг бошини тутиб келди: КПСС раҳбари, Президент ва Бош қўмондонлик вазифалари. Шу учта кучни қўлга олиши учун хунтанинг битта одамни - Горбачевни четлаштириши кифоя қилди. Бир-неча соат ичида улкан бир мамлакат реал хавф остида қолди. Демак, токи ҳуқуқий давлат тўзилмас экан, ҳокимиятлар қатъий ажратилмас экан, давлат тўнтарилиши хавфи тураверади.

2. Ҳар қандай «суверен давлат» деб аталган субъектнинг ўзини ҳимоя қиладиган армияси бўлиши шарт. Акс ҳолда, бу «суверенлик» сохтадир. Буни Русия ҳукумати хунта хуружқилаётган кунларда чуқур тушунди. Буни Ўзбекистон ҳукумати ҳам тушунмоғи лозим.

3. Биз тўла мустақил бўлмас эканмиз, фақат иқтисодий эмас, сиёсий ҳам мустақил бўлмас эканмиз, ҳеч қандай «янгиланган федератсия» бизга нажот бўлолмайди. Чунки, бу система ҳамон бир шахс иродасига боғлиқ бўлган система бўлиб қоляпти. Бугун Елсин бор, Горбачев бор. Лекин эртага Янаев келмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Кафолат - халқимизнинг тўла мустақиллигидир.

Бу ҳақиқатни сўнги икки кун ичида Совет Иттифоқида юз берган воқеалар исбот қилиб турибди.

Давлат тўнтаришидан кейин мамлакатдаги сиёсий вазият янада шиддатлироқ ўзгара бошлади: КПСС сиёсий партия сифатида парчаланди. Мустақилликка ўтиш даври кечаётган иккита болтиқбўйи жумҳуриялари - Эстония ва Латвия ўзларининг тўла мустақиллигини эълон қилдилар.

Кеча Украина парламенти ҳам бу жумҳуриятнинг тўла мустақиллигини эълон қилди. Маълумки, тузилаётган «Иттифоқ шартномаси» асосан учта славян жумҳуриялари - Русия, Украина, Белорусия ва Ўрта Осиё жумҳуриялари билан Қозогистон ўрталарида тузилиши мўлжалланаётган эди. Бу субъектлар ичида энг нуфузлиси - Украина Иттифоқдан чиқиб кетар экан, «Иттифоқ Шартномаси» аввалги моҳиятини сақлаб қололмайди.

Бу воқеа шу кунгача «Шартнома»нинг марказий субъектларидан бири бўлиб турган Русиянинг ҳам позитивиясини ўзгартириши муқаррар. Бу ерда иккита вариантни тахмин қилиши мумкин. Биринчиси: Русия, агар «Шартнома» тарафдори бўлса, аввал сўраётган имтиёзларини янада кенгайтиришига ҳаракат қилади ва бунга эришади ҳам. Бу ҳолда бугунги Марказ ўзининг марказлигини бутунлай йўқотади ва Русия Марказга айланади.

Бу янги вазият мустақилликка интилаётган Ўрта Осиё жумҳуриятларининг шу кунгача олиб бораётган сиёсатини кескин ўзгартиришини тақазо этади: улар ўз жумҳуриятларининг ҳам тўла мустақиллигини эълон қилишлари ёки янги тузилган

марказлашган бир давлатнинг бўлаклари сифатида қолишга мажбур бўлажаклар. Иккинчи вариант: Русия ҳам Иттифоқдан чиқиб, ўзининг тўла мустақиллигини эълон қилиши мумкин.

Бу ҳолда Иттифоқ ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Биз зудлик билан Ўзбекистон олий Кенгашининг фавқулодда сессиясини чақирилишини талаб қиламиз. Унда бугунги сиёсий вазият очиқ таҳлил этилиши лозим.

Ўзбекистоннинг тўла мустақилликдан бошқа йўли йўқ. Бугунги тарихий имконни қўлдан бой бермаслигимиз керак».

ҲУКУМАТНИНГ МУСТАҚИЛЛИГИ

Олий Кенгаш «Эрк» партияси Қурултойидан беш кун кейин 30 августда Фавқулодда сессиясини чақириб Ўзбекистон мустақиллигини иккинчи марта эълон қилди. Ҳукумат биринчи марта мустақилликни эълон қилиб, ўзи бойкот қилган бўлса, буни эълон қилар экан, Москванинг бойкот қилишидан кўрқиб турарди.

30 августда эълон қилинган Мустақиллик ҳукуматнинг мустақиллиги эди. Ҳам тўғри, ҳам кўчма маънода. Ҳукумат Москвадан мустақил бўлаётганди. Халқ бир йил аввал, тўксонинчи йил 20 июнда ўз мустақиллигини эълон қилганди. 30 августда ҳукумат мустақиллик эълон қилганда, миллатвакиллари миқ этмади. Чапак чалиш у ёқда турсин, овоз чиқармади. Шунда шўрлик президент «нега чапак чалмаяпсизлар?», дея хайқирди залга қараб. Бир-икки чапак янгради. Аммо кўпчилик қайсарларча жим қолаверди. Бундай сукунат дунёнинг мустақиллик эълон қилган бирон бир Парламентида бўлмаган бўлса керак. Миллатвакиллари ҳукуматнинг мустақиллигидан кўрқишаётганди. Илгари бирор адолатсизлик бўлса, оға русга мурожаат қилишарди, энди кимга мурожаат қиламиз, деб ўйлаётганди шўрлик халқ вакиллари. Улар адолатсизликни йўқ қилиш учун оғага қарам бўлиш янада кўрқинчлироқ эканини сезишмасди. Чунки, қарам бўлиб ўргангандилар. Адолатсизликни йўқ қилиш учун курашиш мумкинлигини эса, хаёлига ҳам келтирмасдилар. Кураш улар учун бегона сўз эди. Улар ўтирган ўрндан туриб, раҳбарга шу гапингиз адолатсиз бўлди, деб ҳеч қачон айтмагандилар. Бунга жасорат қилганларни «телба» деб айтардилар. Бу 500та халқ вакилининг тўксон фойизи номенклатура қаноти остидан чиққан жонзодлар

эди. Улар болалигида автоматик равишда октябрят, ўсмирлигида пионер, балоғатга етгиб комсомол бўлган ва дарров коммунист бўлиш учун навбатга турган сип-силлиқ инсончалар эди. Улар ўзлари эгаллаган ҳеч бир мақомга сиёсий мужодола билан келмагандилар. Улар ўзидан юқорида турганнинг оёғи остига елкасини кўйиб, секин-аста тепага кўтарилишганди. Шу боис, уларнинг ҳеч бири сиёсатчи эмасди, уларнинг сиёсат ҳақида бирорта мустақил фикри йўқди, сиёсий вазиятда қарор олишни билмасдилар, довдираб қолишарди. Шу маънода «норасмий» деб ном олган муҳолифат ташкилотларининг ўрта савиядаги бир аъзоси бу сипо кийинган жаноблардан кўпроқ сиёсатчи эди. Чунки, у ўзи ишонган нарса учун кураша олар, адолатсизликка қаршилик кўрсата биларди.

Тўқсон биринчи йил 30-августда бу миллатвакиллари Каримовнинг зулмидан кўрқиб, мустақилликдан ҳам воз кечиб туришга тайёр эдилар. Уларнинг мустақиллик эълон қилинганидаги сукути шу мутеликнинг ифодаси эди. Уларда 90-йилги шахд йўқ эди. 90-йилда улар Каримовни диктатор бўлиб олади, деб ўйламагандилар. Шунинг учун Июн Декларацияси олқишлар билан қабул қилинганди.

Албатта, Мустақилликни олқишламаган халқ вакиллари унинг учун юз фойиз овоз бердилар. Мустақиллик куни қилиб 1-сентябр белгиланди. Тўғриси, бу байрам менинг ҳам кўнглимни ёритмади. Умумруҳ мутаассир этди, балки. Ёки мустақиллик учун ажратилган севинч захирасини тўқсонинчи йилда керагидан ортиқроқ сарфлаб қўйдимми, билмайман. Ҳар ҳолда, бу воқеанинг нақадар аҳамиятли эканини ҳис қилган ҳолда, бахтиёрлик туйғуси лозим бўлганидек жўш урмади.

«ЭРК» - РАСМИЙ ПАРТИЯ

5-сентябр куни «Эрк» партияси Адлия вазири томонидан расмий партия сифатида рўйхатга олинди. Яна бир неча кундан сўнг «Бирлик» ҳаракати ҳам расман рўйхатдан ўтди. Бу, албатта, муҳолифатнинг ўлкада ташкилотланиши учун катта имконият яратарди. «Эрк»чилар йўлларга тушдилар. Бутун жумҳурият миқёсида ташкилотнинг бўлимлари тузилди, аввал тузилганлари мустаҳкамланди. Халқ ташкилотимизга мислсиз таважжуҳ

кўрсатди. 91-йил октябрига келиб, аъзоларимиз сони 50 минг атрофида эди.

Мен Президент Ислом Каримов билан бир-неча марта учрашиб, муҳолифатнинг янги қурилаётган давлат учун нақадар аҳамиятли эканини англашишга интилдим. Айна фикрларни Олий Кенгаш сессияларида ҳам давомли тилга келтирдим. Каримовга ҳар хил вариантларда доим бир нарсани такрорладим: бизнинг ташкилотимиз учун давлат мустақиллиги ҳар нарсанинг устида бўлган. Бугунги босқичда ҳам шундай. Русия ўзига келмасдан олдин бу мустақилликни мустақамлаб олишга шошилишимиз керак, давлатни чинакамига мустақил қиладиган иқтисодий ва сиёсий тадбирлар олинмоғи керак, бу ишлар қилинса, биз бир муҳолифат ташкилоти сифатида сизнинг ҳукуматни қўллашга ҳозирмиз. Бизга на мансаб, на шуҳрат лозим, биз шу Оллоҳ ато қилган хурриятимизни сақлаб қола оلسак, биз учун етарлидир. Фақат сиз ҳам бизга лутф қилинг-да, муҳолифат танқидини душманлик сифатида қабул қилманг, муҳолифат ҳукуматни танқид қилиш учун яратилган бир механизм, бутун дунёда шундай..

Мен гапирар экан, бир одам иккинчисига умум манфаат ҳақида гапиргани каби, ўйин қилмасдан, самимий гапирардим. Фақат бу гапларни самимий эшитган Президент, мен Олий Кенгаш минбаридан чиқиб, ҳукуматни танқид қилганим заҳот, дарров тўнани тескари кийиб оларди. Биз буни ўзаро гаплашдик-ку, нега яна минбардан гапиради, дея жиғибийрони чиқарди. Муаммоси бўлса, менга ими-жимиди айтсин, мен ҳал қиламан-ку, деб хафа бўларди. Аммо мен бу муаммоларнинг «ими-жимиди» ҳал бўлишини истамасдим. Бу муаммолар Президентнинг кайфий буйруқлари билан эмас, қонун асосида ечилишини орзу қилардим. Ўлкадаги аҳвол битта кишининг кайфиятига қараб ўзгариб туриши - мамлакатни қонунсизликка судрайди, деб ўйлардим.

Албатта, менинг орзуларим эрта пишган орзулар эди. Мендаги оптимизм коммунистларни баҳолашда панд берди, аммо уни ўзгартириш менинг ихтиёримда эмасди. Мен орзу қилишга ва орзуларни имкон бор жойда тилга келтиришга маҳкум эдим. Талашиб-тортишиб «Эрк» партиясининг ойда бир марта 30 дақиқалик телевизион программаси учун Каримовдан рухсат ундирдим. Аммо бу программа сентябр-октябр ойида икки марта эфирга чиқди ва таъқиқланди. Президент ўз саховатига чидолмади.

«Эрк»чилар шу икки ойнинг олтмиш минутада ёқимсиз гапларни шу қадар кўп гапириб ташладилар-ки, бу 60 минут ҳукуматга 60 кун каби кўришиб кетди ва программа таъқиқланди.

Яна тарғиботимизнинг асос минбари «Эрк» газетаси бўлиб қолди. Бу ҳам оз эмас эди. Газета расмий рўйхатдан ўтгандан сўнгра тиражи бирдан юксалди. Бир марта 100 мингга чиқди. Босмаҳона мудирлари «Эрк»дан ортиқча бир неча минг босиб, ўзлари сотиб «бизнес» қилабошлагани маълум бўлди. Биз бунга индамадик. «Эрк» халқ ўртасида тарқалса, бўлди деб ҳисобладик. Чунки, алтернатив матбуот аҳоли учун ўша йили купонга берилаётган ёғ ва шакар каби муҳим эди.

91-йилда Марказий «Эрк» газетаси билан бир қаторда яна тўртта вилоят газетасини чиқара бошладик. Бу газеталар ўз минтақаларида тез обрў қозонди. Одамлар ортиқ коммунистларнинг матбуотига эмас, бизнинг газеталарга ўз дардини айта бошлади. Бу қисқа, бир йил ҳам давом этмаган матбуот эркинлиги ҳукумат писанд қилмаётган аҳолининг плюрализмга етарли даражада тайёр эканлигини кўрсатди.

ДЕМОКРАТИК ИҲТИЛОЛ

Олий Кенгашнинг навбатдаги сессияси октябр ойида бўлиши керак эди. Мен бир иш билан Москвага кетгандим, сессиядан бир кун аввал қайтиб келдим. Ўша кечқурун бир депутат ошнализдан телефон келди:

- Эртага жангга тайёرمىсиз? - деб сўради у.

- Албатта, тайёрман, - дедим.

Депутатнинг саволида бир ғайритабиийлик кўрмадим. Мен ҳар бир сессияда ҳукуматни танқид қилардим, танқид қилинадиган нарса шу қадар кўп эди-ки, биров «жангга тайёرمىсиз,» деб сўрашининг ҳам кераги йўқди. Эртасига Олий Кенгаш залига кирдим. Депутатлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб қаҳ-қаҳ отишар, нималарнидир одатдагидан қизикроқ, сирлироқ муҳокама қилишарди. Сессия иш бошлади. Биринчи бўлиб, Алижон Кўчқоров деган депутатга сўз берилди. У қутилмаганда Президентни танқид қилабошлади. Қайсидир фармонни ногўғри чиқарганликда айблади. Унинг чиқиши мени севинтирди. Ниҳоят, тил кирди Парламентга, дея севиндим.

Қўчқоровдан кейин сўзни Тошкент шаҳар Куйбишев тумани ижрокўми раиси Шуҳрат Нусратов олди. Бу йигит ҳеч қачон сессияларда гапирмасди. Биринчи сўз беришганини кўриб, бирор бир эълони бўлса керак, деб ўйладим. Лекин у ҳаммани ҳайратга солди (кейин ҳаммани ҳайратга солмагани маълум бўлди). Минбарга келиб русчалаб тахминан шундай деди:

- Президент Конституцияга хилоф иш тутаяпти, бунга фалон-фалон воқеаларни мисол келтириш мумкин. Конституцион Суд Раиси Ўрозаев қаерга қараяпти, биз унинг миллати ўзбек эмаслигига қарамай, уни сайлагандик...

Нусратов 5 дақиқа давомида Президент Каримовни шундай танқид қилди-ки, унинг бу журъати менда бир оз шубҳа уйғотди. Ундан кейин чиққан яна бир депутат айни шиддатла Каримовга ташланди. Бу одам ҳам аввал қочадиган жойини тайинлаб қўймасдан бундай «жасорат»га қодир эмасди. Бу одамлар ўтган мажлисларда мен минбарга чиқиб, Президентни танқид қила бошлаган захот ер тепиб, «бўлди энди!» дея бақирган, Каримовга лаганбардорлик қилган одамлар эди.

Уларнинг 180 даража ўзгарганида мутлақо бир синоат бор эди, аммо буни ўйлаб охирига етмасдан, минбарга мени таклиф қилишди. Сўз олиш учун навбатга ёзилгандим, аммо навбат бунчалик тез келишини кутмагандим. Ҳар ҳолда, нутқим тайёр эди, минбарга чиқдим. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида муҳолифат вакилларига бўлаётган тазйиқлар ҳақида, ҳукуматнинг бу воқеаларни жўрттага билмаганга олаётгани ва Каримовнинг буюруғисиз бундай тазйиқ ўтказиша олмаёягаги ҳақида ёзилганди нутқ.

Гапимни бошламасдан олдин мендан аввал чиққан депутатларни танқид қилишни ўрганаётганлиги билан табриқладим. Аммо уларнинг самимиятига ишонмайман, дедим. Кечагина президентни танқид қилганларга «бўлди, етар», деб ер тепган одамлар қанчалик носамимий бўлган эсалар, бугун ўзлари Президентни танқид қилганда ҳам шунчалик носамимийдирлар, дедим. Ва ўз нутқимни ўқий бошладим. Нутқ битди, бориб жойимга ўтирдим. Олқиш ҳам, қарғиш ҳам йўқ, зал жим-жит эди.

Кейин бир нечта депутат Мирсаидов гапирсин, деб бақира бошлади. Шуқрулло Мирсаидов ўша пайтда Вице-президент эди. Авваллари Президент Каримов билан жуда қалин эдилар, 91-йил

ўргаларига келиб, оралари бузилганди. Каримов уни Бош министрликдан олиб, Вице-президентлик лавозимига ўтказганди. Бунга исён қилган Мирсаидов депутатлардан бир қисмини Каримовга қарши тайёрлаб, унинг ўрнини эгаллашни режа қилганди. Олий Кенгаш раиси Мирзаолим Иброҳимов ҳам бу ишнинг ичида эди, шунинг учун ҳам сессияда сўз олганлар маълум тартиб билан чиқиб гапира бошлагандилар. Менинг бу ишдан мутлақо хабарим йўқ эди. Сессиядан бир кун олдин менга «жангга тайёرمىсиз?» деб сўраганларида бу саволнинг бир парол эканини билмасдим. Мен чиқиб Президентни танқид қилдим, аммо мендан олдин чиққан одамларни ҳам носамимийликда айблаб кўйгандим. Бу ихтилолчиларга қутилмаган чиқиш бўлди. Улар мендан кўмак кутишганди, мен буни билмагандим. «Мирсаидов гапирсин!» деб бақираётган депутатларнинг вазоҳатидан вазиятнинг анчагина жиддий эканини сездим. Президиумда ўтирган Ислом Каримовнинг юзи оқариб кетгани шундоқ кўриниб турарди. Каримовни Президент қилиб сайлаган Олий Кенгаш эди, уни бу лавозимдан олиш ҳам жорий қонун бўйича Олий кенгаш депутатларининг қўлида эди. Агар «Мирсаидов»чилар ўз ишларига янада пухтароқ тайёрланишганида ва улар эргашган лидер жасоратлироқ ҳаракат қилганида, эҳтимол, ютиб чиқишарди. Чунки, Олий Кенгаш депутатларининг аксарий қисми Каримовни ёқтирмасди. Лекин Мирсаидов депутатларнинг талаби билан минбарга чиқиб, уларнинг хафсаласини пир қилди:

- Илтимос, мени тинч кўйинглар, менга ҳеч нарса керак эмас, тиз чўкиб яшагандан, тик туриб ўлган яхши.. ва ҳақозо гапларни айтди.

Режа бўйича, Мирсаидов программ нутқини сўйлагандан кейин министрлар Убайдуллоҳ Абдураззоқов, Алихон Отажонов каби яна тўрт мансабдор шахс Каримовнинг ўз лавозимига лаёқатсизлигини исбот қилиши ва Олий Кенгаш уни вазифасидан четлаштириши керак эди. Бу ҳақиқатан ҳам яхши тузилган план эди. Аммо Мирсаидов ўйинни охиригича ўйнай олмади. У шундай камтарлик билан четга чиқиб турай, депутатлар мени мажбурлаб тахтга ўтказишади, деб ўйлаганди, балки.

Аммо тахтга даъво қилаётган лидернинг ўзи бу иш учун таваккал қилмаса, унинг орқасида турганлар нега таваккал қилсин? Мирсаидов минбардан камтарона узоклашганидан кейин ҳеч ким

сўз сўрамади. Залнинг шашти қайтганди. Буни сезган Каримов ўзига келиб, қарши хужумга ўтди...

Олий Кенгашнинг 1991 йил октябр сессияси Каримовни демократик йўл билан ҳокимиятдан узоқлаштиришнинг сўнгги имкони эди. Бундан буёғи, америкалик тадқиқотчи профессор Марта Олкотт айтганидек, Каримов ва Ниёзов қабилаф фақат сарой тўнғариши оқибатида ҳокимиятдан кетишлари мумкин.

ПРЕЗИДЕНТ САЙЛОВИ

Ўзбекистон Мустақил бўлгандан кейин ўзининг мустақил Президентни сайлаши керак эди. Октябр исёнидан кейин эҳтиёткорликни оширган Каримов сайловдан олдин Олий Кенгашдаги муҳолифларни баргараф қилмаса-да, бетараф қилишга киришди. Октябрда минбарга чиқиб, ўзига ташланган биттасини маслаҳатчи қилиб ёнига олди, бошқасига каттароқ лавозим берди ва ҳокозо йўллар билан «мирсаидовчи» гуруҳни тинчитди.

Ноябрда Олий Кенгашнинг Фавкулудда сессияси чақирилиб, декабр ойига Президентлик сайловлари белгиланди. Бизнинг гуруҳ сайловларни 1992 йилда ўтказилишини талаб қилди. Лекин Каримовнинг тазйиқи остида Кенгаш сайловларни 1991 йилнинг 29-декабрига тайинлади.

«Эрк» партияси сайловда қатнашиш қарорини аввалдан олганди. Фақат биз сайловларни 1992 йилга кўчиришга умид қилгандик, бўлмади.

Мен Олий Кенгашда «Эрк» партиясининг сайловларда қатнашиш қарорини эълон қилдим. Бу эълон ҳукуматга совуқ сув сепгандек таъсир қилди. Ўша куниёқ уйга одам юборишди. Ҳозирча партияни мустаҳкамлаб олиши кераклиги, бу қийин даврда ҳукуматга келиш обрўни тушириши муқаррар эканлиги ҳақида «фойдали маслаҳатлар» берилди. Бу одамнинг айтган гаплари, асосан, тўғри эди, аммо бу тўғри гапдан кўзланган ният - «Эрк» ташкилотини Каримовнинг қаршисига чиқармаслик эди. Мен бу одамга раҳмат айтдим, ташкилот сайловда қатнашиш қарорини олган, у билан маслаҳатлашай, балки қарорини ўзгартирар, дедим. Одам қувониб чиқиб кетди.

Эртасига саройдан, адабиётчилардан чиққан бир маслаҳатчи кўнғироқ қилиб:

- Тўғри қарор қабул қилибсизлар, - деди.
- Нима қарор, сайловда қатнашишми? - деб сўрадим.
- Йўқ, қатнашмаслик қарори, - деди маслаҳатчи, - кўрасиз, бунинг фойдаси кўп бўлади ҳали..!
- Номзодни рўйхатдан ўтказайлик, қайтиб олиш ҳақида гапириш ҳали эрта, - дедим маслаҳатчига.
- Сизни тушундим, - деди, севинч билан бечора.

Аммо у мени тушунмаганди. У менинг «қайтиб олиш ҳақида гапириш эрта» деганимни қайтиб олади, деб ўйлаганди. Агар бу тасодифий сўз тузилиши бўлмасайди, балки, менинг номзодим ҳеч қачон рўйхатга олинмасди. Албатта, «Эрк» партияси машру, расмий ташкилот эди, у сайловда қатнашиши учун тарафдорлар имзоси ҳам талаб қилинмасди, партия пленумида сайловга номзод кўрсатилса, бас, сайлов комиссияси бу номзодни регистрация қилишга, қонун бўйича мажбур эди. Аммо Ўзбекистонда қонун Президентнинг чўнтагида бўлгани учун, у истаган нарса қонуний, истамагани ноқонуний, деб топилаверарди. Демак, «Эрк»нинг сайловларда қатнашувини Президентга боғлиқ бўлган қонун билан эмас, ўз иродамизга боғлиқ тадбир билан кафолатлаб қўйишимиз керак эди. Ва биз буни кафолатладик. Энди Каримов то сайлов кунига қадар «Эрк» ўз номзодини эртага қайтариб олади, деб умид қилаверсин, дедик.

Албатта, «Эрк»чиларнинг энг хаёлпарастси ҳам сайловда ғалаба қиламиз, деган орзудан йироқ эди. Биринчидан, тарғибот учун ташкилотнинг пул-маблағи йўқди. Давлат ҳар бир номзодга ажратадиган маблағни бир баҳона топиб «Эрк»ка бермаслиги мумкин эди. Айнан шундай бўлди. Иккинчидан, овоз бериш қутилари нозорат қилишга «Эрк»чиларни йўлатмасликлари мумкин эди. Айнан шундай бўлди. Учинчидан, сайлов натижалари сохталаштирилиши мумкин эди, бу ҳам худди шундай бўлди.

Лекин биз сайловда қатнашишга қарорли эдик. Бутун бу бизнинг фойдамизга бўлмаган нарсалар ичида битта фойда бор эди. Сайлов бизга халқ билан юзма-юз учрашиш, унинг дардини тинглаб, бу асосда «чоралар программаси» тайёрлаш, айна пайтда партия ғояларини тарғиб этиб, унинг ижтимоий базасини кенгайтириш имконини яратарди.

Сайлов кампанияси бошланган бўлса-да, мен ўн кун давомида Тошкентдан чиқолмадим. Сайлов комиссияси менга ишончли вакил бўлган одамларни тасдиқламай, ўзининг илк таъйиқларини бошлаганди ва 10 куним ўшанақа бюрократик тўсиқлар билан «курашга» кетди.

Нихоят, кўрдим-ки, буларни енгиш қийин, ишончли вакиллардан воз кечиб, Самарқандга кетдим. Каримовнинг ватанидан бошладим «юриш»ни.

Вилоят театри залида сайловчилар билан учрашдим. Одамларнинг кайфияти яхши эди. Сўзлаган нутқим яхши акс-садо берди. Савол-жавоблар самимий бўлди. Мажлисни бошқараётган Самарқанд вилоят раҳбари ҳам ўзини вазмин тутди. Президентдан кўриб, мажлис руҳини ўзгартиришга ҳаракат қилмади. Бу ҳолат эсимда қолди, чунки, кейин ўтказилган барча учрашувларда вилоят раҳбарлари худди игна устида ўтиргандай ўтирдилар. Одамлар менинг деганларимга қарсак чаларкан, раҳбар шўрликлар кўлларини каергадир яшириб, Президентга ўз садокатини изҳор қилишга мажбур бўлгандилар. Учрашувларнинг бирортаси, қиска хабарлар мустасно, на радио, на-да телевидениеда берилди. Зотан, учрашувлар ҳам вилоят марказларида бўлди, ярим-юмалоқ қилиб ўтказилди. Сал чеккароқда ташкил қилинганлари ҳокимият тарафидан зўрлаб тарқатиб юборилди. Ёки учрашув залларининг поли бўялиб, сайловчилар ичкарига қўйилмади. Ёки электрни ўчириб қўйдилар, сув бостирдилар, ремонт қилдилар. Ёки сайловчиларга Муҳаммад Солих фалон жойда учрашув ўтказди, деб тўртта адрес беришди, бу тўртта адресга одамлар бориб, президентликка номзод келмагандан кейин, қарғаб-қарғаб тарқалдилар. Ишқилиб, қизиқ хангомалар бўлди бу сайловда.

Сайлов кампаниясининг ўргаларида Саройдан Шаҳобиддин Зиёмов келди. У билан суҳбатлашдик. Нияти маълум бўлди. Номзодимни қайтариб олиш учун илҳомлангирмоқчи, аммо очик таклиф қилишдан чўчийди. 12-декабрда президент бошчилигида 10 кишилиқ давлат аркони Туркияга кетаётгиди, юқори савияда қабул бўлади, Ислом ака (Каримов) Сизни шу ҳайъатга ўн биринчи бўлиб кўшилишингизни истаяпти. Учоқда сайлов масаласида келишиб оласизлар, деди. Мен ўйлаб кўраман, дедим. Аммо Сарой шу қадар шошилган эди-ки, дипломатик паспортимга Москвадан виза қўйдириб, уйга ташлаб кетишибди.

11-декабр куни Зиёмов телефон қилиб, «Эртага кетаяпсиз, унутманг яна.» деб кулди. Мен «эртага кетмайман, чунки, ишим кўп экан.» дедим. Нима ишингиз бўлса, Оқсоқолга айтасиз, илтимос, бизни уялтирманг, деди Зиёмов. Мен қатъий бормаслигимни айтиб, уни уялтирадиган қилдим. Бошқа чора йўқ эди. Буёғига Саройни умидлантиришда давом этиш мумкин эмасди. Оқиқ кураш, тенгсиз, аммо машру курашнинг пайти келганди. Энди Президент менинг номзодимни ҳеч бир баҳона билан рўйхатдан ўчира олмасди. Чунки, ўзи телевизорга чиқиб, алтернатив номзоднинг борлигини тан олган, уни «менинг рақибим.» дейиш ўрнига «менинг душманим» деб, ҳаммани лол қолдирганди. Ортиқ «Эрк» партиясининг ҳеч бир имконият ва тайёргарликсиз давлатнинг бутун моддий имкониятлари ва ташкилотларига ҳоким бўлган коммунистлар партиясига қарши майдон ўқиганини бутун дунё эшитганди. Бу ишни тўхтатиб бўлмасди. Қирқ кунлик сайлов кампаниясида менга бир марта телевидениеда чиқишга имкон бердилар. Ўнбеш дақиқа гапирдим. Унинг уч дақиқасини Президентга ҳақорат қилинган деб, қайчилашди. Лекин менинг кайфим чоғ эди. Коммунистик партиянинг ичи бўш, иродасиз бир маҳлуқ эканини кўргандим. Озгина имкон, озгина тайёргарлик ва озгина ғайрат билан бу маҳлуқнинг оёғини осмондан келтириш мумкинлигини кўргандим. Сайловдан олдин биринчи сабоқ шу бўлди.

Иккинчи сабоқ - биз ўз кучимизнинг нимада эканлигини ўргангандик. Бизнинг кучимиз тўғрилиқда, ҳалолликда ва биз ташиган ғояларнинг самимиятида эди. Бизнинг кучимиз анъанавий сиёсатни рад этиб, халқнинг дардлари билан чинакамига ўртоқлашганимизда эди. Бир сўз билан айтганда, бизнинг Кучимиз коммунистларга ўхшамаганимизда эди.

Сайловда 12.7 фойиз овоз олдим, бундан на хурсанд, на хафа бўлдим. Натижалар сохталаштирилганининг исботи сифатида йигитлар бир неча халта сохта бюллетенни халққа намоиш қилмоқчи эдилар, тўхтатдик. Чунки, сайловдан кейинги босқич ташкилот учун жуда муҳим эди. Сайлов халққа бизга нисбатан фавқулудда кучли таважжуҳ уйғотди, бу юксак тўлқинни қочирмаслигимиз шарт эди. Унинг устига миниб, денгизга томон очилишимиз зарур эди. Майда нарсаларга чалғимаслик керак эди. Ҳукуматнинг қўшимча ғазаби бизга қўшимча юк бўларди, холос.

Ҳисобли ҳаракат қилишга мажбур эдик. Шу мулоҳаза билан сайловнинг сохталаштирилгани ҳақида кўп ҳам шовқин қилмадик. Сайловдан кейин сайловни кузатган сенатор Де Кенсини бошчилигидаги ҳайъат партия марказий биносига келиб, биз билан фикр алмашди... Уларнинг гап-сўзидан неокоммунистик Ўзбекистон учун шундай «сайлов» ҳам ёмон нарса эмас, кабилидаги қараш сезилиб турарди. Умуман, 1991 сайловларига барча Ғарб ўлкалари биз кутгандек талабчанлик билан ёндошмади. Энди мустақилликка эришган ўлка, дарров демократия талаб қилавермайлик, бир неча йилдан кейин, секин-аста демократлашар, деган умид билан шундай қилинди. Аммо бир неча йил ўтиб, аҳволнинг бешбаттар бўлишини, ҳокимиятини мустаҳкамлаган коммунист лидернинг аввал зоҳир бўлмаган атавистик майллари юз кўрсатиб, ўлка аҳолисини сталинча катағонга дучор қилажагини ҳеч ким билмасди. Сайлов деб аталган бу томошадан менинг эсимда қолган бир ёрқин манзара - бу менинг Фарғона водийсидаги ишончли вақилим, ҳофиз Дадахон Ҳасаннинг қайсидир қишлоқда, бир уйнинг деворига суяниб турган сурати. Бу уйнинг олдида, қишда, декабр ойида, биз ўзимизнинг юпун кийинган, камбағал, бечора сайловчиларимиз билан учрашаётгандик. Дадахон Ҳасан деворга суяниб тураркан, унга сўз беришганда, дарров жонланиб, ҳозиргина юзини қошлаб турган тундлик ғойиб бўлар, кўзлари чакнаб, овози янграб, кимга овоз бериш кераклиги ҳақида куйлай бошларди. Сўзини тугатганда эса, юзига яна тундлик ёйилар, худди ҳозирги оташин нутқни у гапирмагандай, нигоҳини узоққа эмас, ўз ички дунёсига қадаб, деворга суянганча қотиб қолаверарди.

Бу иррационал манзара 1991 йил сайлов кампаниясидан кўнглини ёритадиган ягона хотира бўлиб қолди.

16 ЯНВАР

Соат кечқурун тахминан саккиз эди. Шоир Омон Матжоннинг уйида бир-икки дўст билан меҳмонда эдик. Дастурхон ёзилиб, чой кўйилганди, телефон жиринглади ва мени чақириваётганини айтишди.

- Ассалому-алайкум, - деди, русча талаффуз билан таниш овоз, - сиз билан Ислом Абдуғаниевич гаплашмоқчи, телефонни уласам бўладими?

- Уланг, - дедим.

- Яхшимисиз, - деди президент ва қисқа ҳол-ахвол сўрашгандан кейин:

- Бу одамларингизга айтиб қўйинг, тўс-тўполон қилишмасин, бошқаларга ҳам ўзларига ҳам зарар беради аммо, - деди ўпкали оҳанг билан президент.

- Қайси одамлар, мен тушунмадим, - дедим мен.

- Эшитганингиз йўқми, ВУЗгородокда талабалар сизнинг номингизни плакатга ёзиб, намоиш қилишяпти, милисага хужум қилишди, қаттиқроқ чора кўришга тўғри келди, агар яна давом эттирсалар, ёмон бўлади лекин айтиб қўяй... Мен бу воқеаларни биринчи марта эшитаётгандим. Талабалар билан ишлаётган бўлим ҳам менга намоиш ҳақида ҳеч нарса демаганди. Аммо Президентнинг овозидаги таҳдид оҳанги менга ёқмади, жавобим дағалроқ чиқди:

- Кечирасиз-у, бутун кўчага чиққанлардан мен масъул бўлолмайман, биз агар намоиш қилмоқчи бўлсак, ижрокўмга ариза берган бўлардик, - дедим.

- Илтимос, шуни тинч йўл билан ҳал қилайлик, бизга ёрдам беринг, қон тўкилмасин, - деди Каримов, - ҳозирча уларни изоляция қилдик, аммо эртага яна кўтарилиши хавфи бор...

Президентнинг «қон тўкилмасин» дегани воқеанинг анча жиддий эканлигидан дарак берарди. У пайтда қоннинг аллақачон тўкилгани ва уни хаспўшлаш учун президент менга ва бошқаларга телефон қилаётганини, албатта, билмасдим. Бизникиларга телефон қлиб вазиятни аниқладим. Жанжал ошхонада чиқибди. Ноннинг баҳоси ошганига норозилик билдириб, бир гуруҳ кўчада тўшлангач, милиса уни тарқатмоқчи бўлган, лекин оломон каттаяверган. Кечқурунга қараб талабалар намоиши сиёсий тус олган, шiorлар ҳукуматнинг ғазабини қўзгаган ва «омон»чилар талабаларга ўт очган, оқибатда иккита талаба шахид тушиб, ўнларча киши ярадор бўлган. Лекин талабалар исёни давом этган. Шаҳарча тун бўйи милиса кордони билан ўраб турилган.

Эрталаб «Эрк» партиясининг котиби Абдулҳай Абдурахмоновни ёнимга олиб Талабалар шаҳарчасига жўнадик. Соат ўнлар чамаси эди, талабалар шаҳарчаси ичидан ўтган марказий кўча одамга тўла эди. Йўл четида тикланган панжара устига чиқиб олган икки-учта кишидан бигтаси «бирлик»чи

Абдуманноп Пўлатов эди, у талабаларга қарата нимадир деб гапираётганди. Мени ҳам шу «панжара-минбар»га таклиф этишди.

«Минбар»дан оломонга кечаси шахид бўлганлар учун таъзия ихзор қилдим. Шикоятларини тингладим. Талабалар хибсга олинган бир гуруҳ сафдошларининг кўйиб юборилишини талаб қилдилар. Биз «омон»чилар қароргоҳига бордик. У ерда Тошкент шаҳар ҳокими Адҳам Фозилбеков ва Жумҳурият Прокурори Мустафоев бор эдилар. Талабаларнинг талабини айтдим. Улар қабул қилишди, фақат оломонни тинчлантириш керак, дедилар. Мен, сизлар бу ерда бекиниб ўтирсангизлар тинчланмайди, талабаларнинг муаммоларини ўз оғизларидан эшитинг ва чора кўринг, дедим. Биз борамиз-у, фақат талабалар агрессив, кеча иккита одам ўлдирилди, жанжал яна бошланмаса, деб кўрқаяпмиз, деди Фозилбеков. Мен талабаларнинг ёнига бордим ва уларга ҳокимият вакилларини олиб келаман, фақат ур-қир қилмайсизлар, дедим. Оломон «хўп» деди. Фозилбеков, Жумҳурият Прокурори Мустафоев, Абдуманноп Пўлатов навбатма-навбат гапира бошладилар. Биз, нотиклар, хали ҳам ўша «панжара-минбар»да омонат туриб дарахт шохларидан ушлаб, нутқ қилардик. Манзара кулгили эди. Тўладан келган Прокурор «минбар»га зўрға пишиллаб чиққанди, оғзидан чиққан ҳар сўз минбардан кулаш хавфини туғдирар ва шу боис овозини секин чиқарарди. Пастда турган ёшлар эса «қаттиқроқ гапиринг.» дея бакиришарди. Фозилбеков ҳам Прокурор ҳам шляпаларини энсасига суришган, терлаган манглайларидан буғ кўтариларди.

Намойишчилар ерда ўтириб тинглашаётганди. Ўтирган одам тикка турган одамдан сокинроқ бўлади, деб ўйлардик ва қайта куриш йилларида ўтказилган йиғинларнинг аксариятида бу усулни кўллагандик.

Мулоқот яхши кетаётганди, ҳокимият вакилларининг ваъдалари оломонни анча тинчлантирди. Бу оломон ичидаги провакаторларга ёқмади. Мен аниқ кўрдим, бошига қимматбохо савсар телпак кийган 40 ёшлар чамасидаги бир кимса биз томонга худди ҳазиллашаётгандай, юзида табассум, кичик бир тош отиб юборди. Бир неча сония сўнгра худди шундай кичик тошча иккинчи бир нуқтадан отилди, кейин учинчи, тўртинчи ва борган сари бу тошлар каттая борди.

- Бизнинг йигитларни ўлдиришга шу Мустафоев буйруқ берди! - деди бир ваҳший овоз.

Оломон оёққа қалқди. Тошлар ёмғир каби ёға бошлади. Ёнимда турган нотиклар ўзларини таппа-таппа ерга ташлаб жуфткани рослашди. Оломон тош отишни тўхтатиб бизга томон югура бошлади. Менинг ўнг оёғимга тош тегиб ғазабим жунбушга келганди.

- Бас қилинг, ҳайвонлар!, - дея бақирганимни билмай қолдим. Бу сўкинч худди қамчи каби таъсир қилди, оломон тўхтади. Аммо 50-60 киши қочаётган нотикларни қувалаб бораётганини кўрдим.

Оломонни қайгадан ўтиртирдик. Талабаларга «сизлар жанжал қилмаймиз, деб сўз бердингизлар, аммо аҳдингизга вафо қилмадингизлар,» дедим. Тўғри, тўғри, ичимизда ифвогарлар бор эди, дея бақирди ёшлар.

Оломон ғалати бир ҳилқат. Ичида ифвогар борлигини билади, унинг нияти ёмонлигини билади, аммо у ифвосини бошласа, оломонжон бу ифвога учиб, бузишга, синдиришга, майиб қилишга, ҳатто ўлидиришгача бориши мумкин. Албатта, талабалардан иккитасини ўлдирган ҳокимият ўз жазосини тортиши керакди. Аммо оломоннинг линч қилишни истаётгани - на Фозилбеков, на Мустафоев буни ҳақ этганди. Жазони ҳақ этган давлат эди, давлат эса, битта одам эди. У одам 1991 йилги президентлик сайловларидан кейин ўз халқи билан учрашишни бас қилганди. Ва ортиқ ҳеч қачон учрашмайжак эди. Эртаси куни «Комсомольская правда» газетаси 17 январ ҳақида «бирлик»чилар маълумотига таяниб ёзилган бир мақола чоп этди. Мақола «студенты забросали камнями недавнего своего кумира Мухаммада Салиха,» дея хабар берарди. Бу «Бирлик» ҳаракатидаги «Эрк» муҳолифларининг илк дезинформацияларидан бири эди. Кейинроқ бу кичик гуруҳ муҳолифликни янада ашаддий аламзадалиқ билан юритажанини, режим четда қолиб, бутун фаолиятини «Эрк» ва каминага қарши сохта хабар тарқатишга қаратишини ҳеч ким тасаввур қилмаганди.

ТАФТИШ ГУРУҲИ

16-17 январ воқеаларининг сабабларини ва иккита талабанинг ўлдирилишида айбдорларни аниқлаш учун Олий Кенгашда тафтиш комиссияси туздик. Бир неча кун шу иш билан машғул бўлдим ва кўрдим-ки, талабаларга ўқ отиш буйруғини ким

берганини бу тафтиш комиссияси ҳеч қачон айтолмайди. Чунки, буйруқ берган одам Ўзбекистон президенти И.Каримов эди. Мен тафтиш комиссияси Раисига ҳақиқатни халққа айтишларинг керак, акс ҳолда, сизларнинг қотил ҳукумат билан тил бириктирганингиз ҳақида дунёга билдирамиз, дедим.

Бу таҳдидга жавобан, бир неча кун сўнгра, президент Каримов ҳукумат активида чиқиб «16-январ воқеаларида «Эрк» ва «Бирлик»нинг ҳеч қандай роли йўқ» деб баёноот берди. Бу мени тинч кўйсаларинг, сизларга ҳам айб кўймайман, дегани эди. Лекин «Эрк» газетаси талабалар шаҳарчасидаги қотилликнинг бош сабабчиси давлатнинг энг юқори лавозимида ўтирган киши эканлигини ёзди. Цензор Эркин Комилов билан катта жанжал бўлди.

Газета номери кечика бошлади ва мақола цензорнинг истаганидай босилди. Матбуот вакиллари чакириб мен тафтиш комиссиясининг кўзбўямачилик учун тузилганини эълон қилдим ва комиссия таркибидан чиққанимни билдирдим. Бу ҳукумат билан очиқ конфронтацияга ташланган биринчи қадам бўлди.

Феврал ойида ҳукумат бизнинг ташкилотга қарши ёшпасига хужумга ўтди. Вилоят газеталаримизнинг бир нечасини ёпди. Партия аъзоларига очикча тазйиқ ўтказилиб, уларни ҳар хил баҳоналар билан ишдан, ўқишдан ҳайдай бошлади. Бор йўғи олти-етти ой (1991 август - 1992 январ) ўз фикрини эркин айтиб кўксига шамол теккан халқ энди совет давридан ҳам баттар бир давр бўсағасида турарди.

1992 йил. ЖИПСЛАШУВ

Умумидрок янги туғилаётган шайганатнинг муҳтамал агрессиясини тасаввур қилди, шекилли, дарров жипслашув сигналени берди. Ўзбекистонда қайта куриш даврида тузилган истисносиз бутун норасмий ташкилот раҳбарлари «Эрк» партияси биносида тўпланиб, бирлашув қарорига бордилар.

Март ойида «Эрк», «Бирлик», «Туркистон», «Тўмарис», «Демократик ислохотлар ҳаракати» ва «Ёш олимлар уюшмаси» бир бўлиб «Ўзбекистон Демократик Форуми» тузилганини эълон қилишди. Форумга фақат ташкилотлар эмас, шахслар ҳам аъзо бўлишлари мумкин эди. Олий Кенгашдан 15 га яқин миллатвакили Форумга кирди.

Собиқ бош Вазир Шукрулло Мирсаидов ҳам шулар ичида эди. «Эрк» партияси Форумга параллел равишда 20 дан ошиқ иқтисодчи олимни тўшлаб, уларга Ўзбекистоннинг иқтисодий жуғрофиясини яратиш ва ўлкани бўҳрондан чиқариш Дастурини ишлаб чиқаришни топширди. Олимлар бу вазифани бажонидил қабул қилиб, илҳом билан иш бошладилар. Олимлар гуруҳи ўлка маорифи ва илмида ўрни бўлган фан докторлари ва номзодларидан таркиб топганди.

Бу инсонлар бир оғиз илиқ сўзимизга «лаббай» деб келган, ватанга фақат чиройли сўзлар билан эмас, амалда хизмат қилишга бел боғлаган фидоий кишилар эди. Бугун уларни катта миннатдорчилик туйғуси билан эслайман. Уларга бизнинг ташкилот на мансаб, на пул ва на-да обрў олиб берарди.

Аксинча, бу инсонлар бизнинг қароргоҳга тирикчилигини, мансабини хавфга қўйиб, ҳукуматнинг ғазабига учраш эҳтимolini кўзга олиб, келишганди. Баъзи тушкун кайфиятли муҳолифатчилар «зиёлилардан умид йўқлиги» ҳақида ёзғира бошлаганда доим мен уларга ўша 1992-да тузилган иқтисодчилар форумини хотирлатаман.

Иқтисодчилар «Эрк» партиясининг мажлис залида бор-йўғи уч марта тўплана олди, аммо шунинг ўзигина ҳукуматни иқтисод мавзусида бу ташаббусни айнан такрорлашга мажбур қилди. Ҳукумат Бош вазирликда иқтисодчиларни тўплаб «Эрк» партиясининг нафақат ғоясини ўзлаштирди, балки, бу гуруҳни аташда ҳам «Эрк»жа таклид қилди. Айни пайтда бизнинг гуруҳга тазйик ўтказга бошлади. «Эрк» алтернатив ҳукумат тузаётганмиш, деган миш-мишлар илк даъфа ўша кунлари чиқарилди.

Ҳукумат бизга муқобил тузилган иқтисодчилар гуруҳини телевидение орқали бот-бот намоийш қилиб турди. «Эрк» гуруҳига тазйикни борган сари ошира борди. Ниҳоят, ҳар эҳтимолга қарши, гуруҳ аъзоларининг хавфсизлигини ўйлаб, йиғилишларни вақтинча тўхтатгандик, ҳукумат ҳам ўз гуруҳини намоийш қилишдан тўхтади.

Кейин эшитсак, бу гуруҳ ҳеч бир жиддий нарса устида ишламаган, ҳеч қандай программа ҳам ҳозирламаган экан. Энг ажаблანарлиси, «Эрк» гуруҳи ўз мажлисларини тўхтатгандан сўнг ҳукумат гуруҳи ҳам тарқатилиб юборилган.

Бу ғаройиб воқеанинг сирини бугун ҳам англамайман. Мақсад бизнинг гуруҳ фаолиятини тўхтатиш бўлса, буни одатдагидек тазйиқ-таъқиб билан тўхтатса бўларди-ку, зотан, шундай тўхтатилди ҳам. «Муқобил гуруҳ» тузишга зарурат бор эдими?

АҚШ ДАВЛАТ СЕКРЕТАРИ ТАШРИФИ

Март ойининг бошларида АҚШ Давлат Секретари Жеймс Бейкер Ўзбекистонга келди. Президент Каримов билан учрашгандан кейин «Эрк» ва «Бирлик» раҳбарлари билан кўришди. Учрашув Дўрмондаги ҳукумат резиденциясида ўтди. Бейкер учрашувда яна бир марта ўтган Президентлик сайловлари хусусида фикримизни сўради. Сайловнинг холис ўтмагани биз тарафдан баён қилинди. «Бирлик»чилар ўз номзодларининг сайловда кўрсатилмаганини айтиб, шикоят қилишди.

Сайловда номзод кўрсатиш учун ўзлари тўплаган бир неча минг одам имзосини Давлат Секретарига етказишга ваъда бердилар. Бейкернинг Ўзбекистонга ташрифи ва муҳолифат билан учрашуви дунёнинг ягона супер кучи бўлиб қолган давлатнинг Марказий Осиёга жиддий эътибор бераётгани ва у ердаги режимлардан демократия ва инсон ҳақларини устивор тамойиллар сифатида талаб этажагига ишора эди.

1992-йилда мустақил ҳукмронлик туйғусидан сархуш ўзбек Президенти ўз юргининг иқтисодий жиҳатдан оёққа туриб, истиқлолини мустаҳкамлашда Ғарб ва АҚШнинг таъсир микёсини тахмин қилаолмасди. У дунёни худди минатюра расмларидагидек перспективсиз кўрарди, Ўзбекистон меники, истасам эшигини ёпамаң, истасам очамаң, «нима менга Америка?» дерди ўз ҳамшаҳари шоир Ҳамид Олимжонга ўхшаб.

Бейкернинг ташрифи 16-январдан кейин муҳолифатга қарши кучайган тазйиқларни бир оз юмшатди. АҚШ Давлат Секретари Каримовни муҳолифат билан ишлашга очиқча даъват қилди. Умуман, АҚШ жумҳуриятчилар иқтидори Марказий Осиёда янги пайдо бўлган диктаторларга нисбатан анча «жумҳуриятчи»роқ муносабатда бўлганди.

1995 йил мен Вашингтонда Жеймс Бейкерни зиёрат қилиб, суҳбатлашгандим. «Ҳеч нарса ўзгаргани йўқми?» деб сўради у қулиб. «Йўқ, баттар бўлди.» дедим.

ДЕМОКРАТИК КУЧЛАР ФОРУМИ

Март ойининг охирида янги ташкил қилинган «Ўзбекистон Демократик Кучлари Форуми»нинг биринчи мажлисини ўтказдик. Мухолифатдаги ташкилотлар 89-йилдан бери илк даъфа бир шамсия остида тўпланаётгандилар. Мажлисда ўлкадаги сиёсий вазият хусусида шундай маъруза килдим:

«Бугунги йиғилишимизни Демократик кучларнинг анжумани деб атадик. Бу ном албатта шартли бир номдир. Бу номни бемалол мухолифатдаги кучлар анжумани, деб ҳам аташ мумкин. Чунки, бугун бизнинг жумҳуриятда ҳар қандай демократик гуруҳ фақат мухолифатда бўлиши мумкин.

Биз Ўзбекистон БМТга аъзо бўлиб, Хелсинки Шартномаси ва бошқа халқаро ҳужжатларга имзо чекканидан бошимиз осмонга етди. Аммо аччиқ бўлса ҳам тан олиш керак-ки, бу тарихий воқеалардан сўнг демократияга қарши хуруж авж олишини барча демократлар ботинан билар эди.

Бу хуруждан нолиётганлар «бу қандай сиёсат, ишим битди, эшагим лойдан ўтди, сиёсатими?», дея ҳайқирмоқдалар. Улар «Бирлашган Миллатлар ташкилоти Ўзбекистонни демократик давлат бўлгани учун эмас, аксинча, демократик бўлмагани учун, ундаги демократик жараёнга тезроқ тўртки бериш учун ўз сафида қўшди,» дейдилар.

Бу нормал бир мантиқдир. Бу мантиқ шу қадар нормалдир-ки, у фақат нормал бир жамиятда қабул қилиниши ва англаниши мумкин. Бизнинг жамиятимиз нормалми?

Мен шу ҳақда гапирмоқчиман ва нутқимни «қайта қуриш» деган кўҳна тушунчадан бошламоқчиман.

Қайта қуриш даврида сиёсатиунослигимиз янги атамалар билан бойиди. Буларнинг энг кўп тарқалгани «демократия» ва «ошкоралик»дан ташқари, «тоталитар тузум», «коммунистик режим» ёки «диктаторлик бошқаруви» кабилардир. Шунини айтиш керак-ки, бу атамалар бугун Русия ва болтиқбўйи давлатлари учун эскиргандир. Бу атамалар бизда кўпроқ қўлланилади. Ўзини радикал деб санаган кишилар жумҳуриятдаги номлайдилар. Янги ҳукуматни «неокоммунистик» дея, президентни эса «яккаҳоким,» деб атайдилар. Бир қарашда, бу атамалар ўз ўрнида ишлатилаётгандай туюлади. Чунки, жумҳуриятда демократик принциплар ҳақиқатан ҳам қарор топгани йўқ. Чунки, бозор

иқтисодиёти ва хусусий мулкчиликка муносабат ҳам эскича. Чунки, бошқарув усуллари ҳам, давлат тизимлари ва унда ўтирган одамлар ҳам эскидир. Ва ниҳоят, Президент чиндан ҳам барча ҳокимиятни ўз қўлида марказлаштиришига мойиллик кўрсатмоқда. Тоталитар тузум дегани шу эмасми, дея хитоб қилади радикаллар. Яккаҳокимлик шу-да, дея ҳайқиради улар.

Тузумни танқид қилар экан, уни «тоталитар» дея Лекин вазият чуқурроқ таҳлил этилса, мавжуд тузум ҳам, янги номенклатура ҳам, давлат бошлиги ҳам аввалгиларидан мутлақо фарқлидирлар. «Тоталитар тузум» атамасини олайлик. Бу атама бизнинг турмушимизни асло белгилай олмайди, чунки, тоталитар тузум, биринчи навбатда, мустаҳкам ҳокимият деганидир. Бундай ҳокимият бугун собиқ Иттифоқнинг бирорта жумҳуриятида, шунингдек, бизнинг жумҳуриятимизда ҳам йўқдир. Шу маънода, бирорта жумҳурият иккинчи жумҳуриятдан ўзиб кетгани йўқ ва улар бирор бир нарсада тенг бўлсалар, айнан шу ҳокимиятсизликда тенгдирлар. Март ойида Москов кўчаларида қизил байроқларини қиличдай сермаб, шўролар иттифоқини тиклашга чорлаган коммунистлар худди ўша мустаҳкам ҳокимиятни талаб қилган эдилар.

Иккинчидан, тоталитар давлат структуралари ягона мафкура доирасида ягона сиёсий мақсад сари йўналтирилади. Бугун бизда ягона мафкура йўқ.

Тоталитар тузум мафкураси бизнинг ҳаётимизда шу қадар катта ўрин эгаллаган эдики, у йиқилгандан сўнг пайдо бўлган бўшлиқни тўлдириш учун фақат «демократия» ва «бозор иқтисодиёти»нинг ўзигина камлик қилади. Бу бўшлиқни ҳатто диний ёки миллий мафкура ҳам тўлдиролмаяпти.

Шунингдек, сиёсий мақсадимиз ҳам туманлидир. Бугун демократик давлат яратамиз, дея эълон қиларкан, биз кеча, коммунизм қурамиз, деган хаёлпарастларга ўхшаб қолаямиз, чунки, бундай давлатни қуриш учун ҳеч қандай кафолат йўқ.

Учидан, тоталитар тузум давлатни бошқаришда омманинг қўрқувига суянади. Бундай қўрқувни яратиш учун кучли ҳокимият бизда йўқлигини айтдик, демак, бугун бизда қўрқув ҳам йўқ. Порахўрликнинг очиқдан-очиқ авж олаётгани, коррупция ва жиноятчиликнинг юқорилаб бораётгани, давлат тизимларидаги ошқора саботаж ҳеч ким ҳеч нарсадан қўрқмаслигини билдиради.

Саналган факторлардан кўриниб турибди-ки, мавжуд тузумни тоталитар деб аташ мумкин эмас.

Демак, бу тузум тепасида турган Президентни ҳам «якка ҳоким» дейишга асос йўқ. Чунки, у қўл остига жамланаётган ҳокимиятларнинг бирортаси (қонун чиқарувчи, ижроия ва адлия ҳокимиятлари) ўз функциясини бажараётгани йўқ. Агар бажарганларида эди, юқорида айтилган ҳуқуқсизлик, порахўрлик, коррупция, жиноятчиликка жилов топилган бўларди.

Президент демократик принципларни топтаётган бўлса, бунга ҳам ажабланишнинг кераги йўқ, чунки, бу принципларга Президент каби Олий Кенгаш ҳам, суд, прокуратура ва оддий фуқаро ҳам амал қилмайди, яъни, қонунсизлик ва ҳокимиятсизлик олдида Президентдан тортиб, оддий фуқарога ҳам тенгдир. Март ойидаги Москов кўчаларига чиққан коммунистлар ана шу ҳокимиятсизликни баҳона қилиб, тоталитар тузумни ҳимоя қилган эдилар. Бизнинг жумҳуриятимизда ҳам турғунлик йилларини соғинаётганлар соннингта ва бу соғинчли хунта ҳукмрон бўлган кунлари жуда кўплар ошкор кўрсатди. Агар вазият ўзгармаса, бу гуруҳларнинг тарафдорлари кўпайиб боражак, чунки, одамларнинг кўпчилиги тоталитар ёки демократик ҳокимият йўқлигидан эмас, умуман бирон бир ҳокимият йўқлигидан норози бўлмоқдалар. Улар коммунистик мафкурадан бешиб бўлганлар, аммо, қандай бўлмасин, бирон мафкурасиз яшашга ҳам рози эмаслар. Ва ниҳоят, улар ўз фуқаросига иқтисодий ва сиёсий кафолат беришга қодир бўлган бир тузум истайдилар. Лекин бундай тузум собиқ Иттифоқ жумҳуриятларининг бирортасида йўқдир.

Бўлмаса, қандай тузум бор? Қизиғи шунда-ки, ҳеч қандай тузум йўқ. Шу сабаб, шўрлик сиёсатчиларимиз чет эллик мухбирларнинг «қандай тузум бўлади?» деган саволига жавоб тополмайдилар. Шу боис, биз «Хитой модели»дан «Америка модели»га, «Америка модели»дан «Қурия модели»га сакраймиз, қўним тополмаймиз. Ҳа, биз бугун шундай бир тарихий босқичга келиб тўхтадик-ки, бу босқични «тузумсиз тузум» деб аташ мумкин ва бу атама қайта қуриши яратган энг сўнгги атама бўлса, ажаб эмас.

Бундай вазиятда мухолифатнинг ҳам роли ўзгаради. Мухолифат бугун маълум бир тузумга эмас, мавжуд

тузумсизликка қарши турган кучдир. У тузумни ўзгартириш учун эмас, янги тузум пайдо қилиш курашига шайланмоқда. Ва биз талаб қилаётган Конституция бу курашнинг биринчи ва муҳим босқичи бўлажак. Бугунги сиёсий вазият ҳақида «Эрк» партияси мисолида қисқача ахборот бермоқчиман.

Сайлов ўтгандан кейин «Эрк»ка тазйиқ икки баробар кучайди. Газетамиз ёпилиш арафасида турибди. Сензура назорати кун сайин шафқатсиз бўлиб бормоқда. Газетанинг II-сони вақтида чиқмай қолди. Бунга техник сабабларни кўрсатаётган бўлсалар ҳам, аслида, бу мухолифат наишига расмий муносабатни билдиради, яъни, ҳукуратимиз жумҳуриятда мухолифат мавжудлигига ҳеч кўника олмаяпти. Газетанинг оппозицион нашр эканлиги ва бу нашрда ҳукуратга танқид айтилиши табиий бир ҳол эканлигини ҳеч англаб ололмаяптилар. Сензура ҳукуратга танқидни бевосита Президентга ҳақорат сифатида қабул қилмоқда. Партия ўз қарашларини ўзининг наирида ҳам билдираолмас экан, кўппартиявийлик сохта бир шиордир.

Вилоятларда партия бўлимларига ўтказилаётган тазйиқлар ҳам борган сари ортмоқда. Битта Қашқадарё мисолида айтсак, у ердаги нафақат «Эрк» аъзолари, балки, бу партияга хайрихоҳ одамлар ҳам таъқиб қилиниб, ишдан бўшатишмоқда. Шу йил бошида вилоятдаги «Эрк» бўлими котиби ҳеч бир сабабсиз ҳибсга олинди. Яқинда ўша вилоятнинг У. Юсупов туманига партия мажлисига борган эдим. Бутун районни милитсия билан ўраб олиб, қатагон қилдилар. Мажлисга келаётган одамларни қайтариб юборишди. Юзага келган танг вазият тўғрисида «Эрк» партияси бир неча бор Президентга мурожаат қилди. Аммо бирор марта ҳам жавоб олгани йўқ. Шунингдек, партияга бўлаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатлар хусусида газетамиз материаллар чоп этди, аммо ҳозиргача бирор-бир ҳуқуқни муҳофаза этувчи орган муносабат билдиргани йўқ.

Ваҳоланки, ўз обрўсини ўйлайдиган ҳар қандай ҳукурат мухолифат билан мулоқотда бўлишга интилади, унинг фикри билан қизиқади, унинг танқиди ҳақми, ноҳақми, таҳлил қилади.

Бундай таҳлил бўлими Олий Кенгаида ҳам, Президент аппаратида ҳам бўлиши керак. Лекин кейинги икки йил давомида Президент ҳам, Олий Кенгаи ҳам мухолифат билан расмий

учрашгани йўқ. Бу ҳокимиятлар мавжудлигини бизга ўтказилаётган тазйиқлардан сезиб турибмиз, холос.

Мен боя «Эрк» газетининг ёпилиш хавфи бор, дедим. Бу шунчаки муболага эмас. Яқинда давлат матбуот қўмитаси (Ўзбекистон сензураси) раиси Р. Шогўломовдан бир хат олдик. Унда айтилишича, «Эрк» газети қонунга хилоф равишда, ҳарбий қисмларнинг адреси ва зобитларнинг фамилиясини кўрсатаётган эмиш. Бундан ташқари, газет миллий низолар қўзғашга ҳаракат қилаётган ва агар бу нарса яна давом этса, «Эрк» газетига қонунан чора кўрилар экан. Тўғри, собиқ Совет Қонунлари бўйича ҳарбийга оид маълумотларни чоп қилиши мумкин эмас. Аммо бугун Иттифоқнинг ўзи ҳам, қонунлари ҳам йўқ-ку! Р. Шогўломов газетага қайси қонун асосида чора кўрмоқчи? Қолаверса, Р. Шогўломов ҳимоя қилаётган ҳарбий объектиларни бугун америкалик мутахассислар космосдан туриб, суратга олапти, маълумотларни бутун дунёга ошкор қилапти-ку!

Р.Шогўломов «миллий низо» деб «Эрк» газетидида Хўжалидаги озори аҳолисининг қирғинига бағишланган Хуршид Давроннинг мақоласини назарда тутаётганга ўхшайди. Бу мақоланинг ортиқча ҳиссий эканлигини Хуршид Давроннинг ўзи телевидение орқали тан олди. Ва бу мақола «Эрк» партиясининг ҳам, «Эрк» газетининг ҳам икки халқ ўртасидаги гавгосига муносабати эмас.

Бу бир шахс муносабати. Р. Шогўломов буни ҳам тушунади, аммо тушунмаганга олади. Газета-ку майли, аммо биз олган ахборотларга кўра, бутун демократик ташкилотларга тенг миқдорда ҳужум тайёрланмоқда. Яқинда мутасадди ташкилотда бир мажлис ўтган. Талабалар шаҳарчасида бўлган январ воқеаларини текираётган тергов гуруҳи мажлиси. Унда қатнашган терговчининг айтишича, бу гуруҳга 16 январ воқеаларида «Эрк» ва «Бирлик»нинг қўли борлигини исботловчи ҳужжат тайёрлаш буюрилган.

Сизга маълумки, бу қонли воқеалардан тўрт кун сўнг, шахсан Президентнинг ўзи «Эрк» ва «Бирлик»нинг мазкур гавгога алоқаси йўқлигини бутун жумҳуриятга эълон қилган эди. Мана, тергов бошланганига икки ойдан ошди, аммо гуноҳкорлар топилмади.

Топилмаганидан кейин яна ўша «Эрк» ва «Бирлик» версиясига қайтишга қарор қилишганга ўхшайдилар.

Хуллас, аҳвол чидаб бўлмас даражага етаяпти. Агар вазият ўзгармаса, биз энг сўнгги чора - оммавий намойишлар йўлига ўтишга мажбур бўлажакмиз. Лекин ҳали ҳам кеч эмас, биз ҳурматли ҳукуматни яна бир бор ақл-идроқка чақирамиз. Халқни «дўст» ва «душман» гуруҳларга ажратмасликка даъват этамиз.

Биз баъзилар айтгандек, «қора кучлар» эмасмиз. Биз улар айтаётгандек, Ватан мустақиллигининг душмани ҳам эмасмиз. Аксинча, бугун мустақилликни пеш қилаётган кимсалар икки йил олдин мустақилликка қарши курашаётган эдилар ва ўша замонларда айнан демократлар мустақиллик гоёсини кўтариб чиқдилар! Озгина инсоф керак. Биз инсофга чақирамиз. Зўрликдан воз кечинг, чунки, зўрлик фақат зўрликни тугдиради, буни унутманг, дея илтижо қиламиз. Токи, Ўзбекистон ҳам Гуржистон каби олов майдонига айланмасин.

Биз, ўзини демократ деб атаган кишилар аввал-бошданоқ ижтимоий барқарорлик тарафдори эдик, бугун ҳам шунинг тарафдоримиз. Фақат бу барқарорлик ҳуқуқсизлик ва зўравонликка қурилмасин. Биз мутлақо осойишталик тарафдоримиз, аммо бу осойишталик зиндон осойишталигига айланмасин. Бор-йўқ талабимиз шу. Бор-йўқ орзуимиз ҳам шу.»

Мендан кейин, бир-иккита миллатвакили чиқиб гапирди. Форумнинг ташкилий ишларини ўртоқлашдик. Мухтасар Тузук (Устав) қабул қилинди. Форум ўлка бўйлаб мусбат акс-садо берди. Фарғона водийсида «Эрк» вағ «Бирлик»чилар тўпланиб, «Форум»нинг вилоят бўлимларини очдилар. Одамлар янги ташаббус илҳоми билан яшай бошлагандилар.

Форумда қилинган маъруза ўзимизнинг «Эрк» газетасида босилиб чиқди. Сензордан ўтганига ажабландим. «Ўтганининг сабаби» сал кейинроқ шоир депутат Карим Бахрининг ҳикоясидан кейин маълум бўлди. Карим Баҳри президентнинг қабулига иш билан кирган экан, у «Эрк» газетасини ўқиб ўтирган экан. «Каримжон, бу одамнинг ёзганига ҳеч тушунмайман, мана шу мақоласида бизни мактаятганими ёки ёмонлаятганими?» деб сўрабди «Эрк»да босилган Форум мажлисидаги маърузани кўрсатиб.

Карим Баҳри президентга нима деб жавоб берганини билмайман, аммо сензорнинг мақолани босишга қандай рози бўлганини биламан. У ҳам мақолани тушунмаган. Бир нарсани

Президент тушунмаган бўлса, у нарсани Президентнинг сензори тушунмаслиги фарздир.

САРОЙДАН ЧАҚИРИҚ

Демократик Кучлар Форумининг биринчи мажлисида тўпланган одам сони, балки, элликдан ошмасди. Аммо бу ййғилиш ҳукуматга чинакам кўркув уйғотди. Чунки, бу анжуман нафақат «Эрк» ва «Бирлик»ни жипслаштирганди, балки Олий Кенгашдаги муҳолиф гуруҳнинг етакчи шахсларини ҳам бир йўналишга солганди. Қолаверса, Форумнинг ilk мажлисидан кейин унга майл билдирганлар бошқа ижтимоий гуруҳлар ичида сурат-ла кўпая ҳам бошлаганди. «Эрк» партияси қароргоҳи май ойининг бошида худди 91 - йил сайлов пайтидаги каби, балки, ундан ҳам гавжумроқ эди.

Форумнинг Иккинчи Мажлиси 10 майга белгиланганди. Апрель ойининг охирида Саройдан телефон келди. Бугун кечкурун бир жойга кетмаяпсизми, деб сўради Президентнинг рус ёрдамчиси. Йўқ, дедим. Ислом Абдуғуниевич сизни соат олти яримда чойга таклиф қиляпти, кутамиз, деди ёрдамчи.

Кечкурун вақтида бордим. Олтинчи қаватда одам кам эди. Қабулхонада бир аёл кўринди ва президент доим ёнидан айирмайдиган ёрдамчиси Зелимхон ўша ерда эди. Каримов кабинетга таклиф қилмади, тўғри емакхонага бошлади. Кайфияти яхши эди.

- Зелимхоннинг ошидан бир ейлик, - деди кулиб.

Емакхонада катта столда катта дастурхон ёзилганди, аммо атрофида биздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Сиз билан муҳим гапимиз бор, деди Президент. Дўстингиз Омон Матжонни ҳам чақирайликми?, - деб сўради. Чақиринг, муҳим гап бўлса гувоҳлик қилар, - дедим ва кулдим. Омон Матжон келди, у саройда маданият бўлимида ишларди.

Президент Зелимхонга кетишга рухсат берди, бизга Омонжон етади, сиз озодсиз, деди.

Зиёфат тўрт ярим соат давом этди. Мен Ўзбекистон ҳақида ўйлаганларимни, ҳукуматга бўлган танқидий қарашларимни очик, яширмасдан ўртага тўқдим. Каримов энг аччиқ гапларни ҳам сабр билан тинглади. Бўлмаса, сизлар ҳам юкнинг бир тарафини кўтаринглар, четдан танқид қилиш осон, деди у. Сиз ҳам ҳукуматга

киринг. Шу таклифни айтиш учун сизни чакиргандим. Ҳозир столимда иккита фармон ётибди, қайсинисини танласангиз ўшанга имзо чекаман. Хоҳлаган лавозимингизни олинг. Бундан ташқари партиянгиздан яна 7-8 кишини ҳукумат таркибига киритишимиз мумкин. Ўзингиз, мустақиллик бўлса бас, келишиб ватанга хизмат қиламиз дегандингиз, мана хизмат қилиш пайти келди. Сиздан битта илтимос, шу Форумнинг иккинчи мажлисини чақирманг, деди сўзининг охирида президент.

Муддао аниқ бўлганди. Форумни тарқатиб юбориш эвазига «Эрк» партиясига ҳукуматдан бир парча ўрин таклиф қилинаётганди. Мен президентга миннатдорчилик билдирдим. Аммо Форумни ҳеч қачон тарқатмаяжамни, қолаверса буни қилиш менинг қўлимдан келмаяжagini айтдим.

- Аксинча, сиз Форум мажлисига келиб муҳолифат олдида гапиринг. Унинг дардларини тингланг. Ватан манфаатлари учун бирга ишлаймиз, денг. Биз конструктив муҳолифат бўлайлик, сиз конструктив ҳукумат бўлинг. Муҳолифат билан расмий диолог қилинг.

- Мен сиз билан диолог қилишим мумкин, телевизорга чиқайлик, майли, аммо у айтганингиз бўлмайти, - деди Каримов.

- Агар сиз муҳолифат олдида чиқиб, мамлакат масалаларини тилга олсангиз, бу биринчидан сизнинг обрўнгизни оширади, Ғарб давлатлари сизни демократ лидер сифатида таний бошлайди, инвестиция шундан кейин бўлади, ёрдам шундан кейин келади, энг муҳими, ўлкамизда муҳолифат-ҳукумат ғавғоси фойдали ҳамкорликка айланади, барқарорлик мустаҳкамланади, - дедим.

Мен бу гапларни мутлақо дўстона ва самимий айтаётгандим. Каримовнинг бизга ўтказаётган тазйиқ-таъқибларини унутгандим. Кўнглимда зарра қадар кин йўқди, умумахволни тузатиш имкони пайдо бўлганди, бу имконни йўқотмаслик учун чирпинардим.

Президентнинг хаёли бошқа ёқда эди.

- Шу ердан икки фармоннинг биттасига қўл қўймасдан чиқиб кетмаймиз, тўғрими, Омонжон, айтинг дўстингизга!, - деди чапанилик билан у.

- Тўғри, тўғри, - деди Омон Матжон.

- Форумнинг мажлиси чақирилди, уни тўхтатиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, мени кечирасиз, - дедим.

- Майли, Форумингизни ўзингиз биласиз, фақат менинг таклифимни шу ерда ҳал қилийлик, - деди Президент.

- Партияларнинг бир-бири билан ҳамкорликда коалиция тузиши, ҳукуматга ўртоқ бўлиши Ғарб давлатларида нормал нарса, аммо бизда демократик система йўқлиги учун ҳамма нарса битта одам иродасига боғлиқ бўлиб қолади, бу ҳам кадрлар сиёсатида истиқорсизлик яратади, бир баҳона топиб, ҳукуматдан қувмаслигингизга ҳеч ким қафолат беролмайди, - дедим мен, - сиз импульсив одамсиз, Ислом ака, кайфиятингиз ўзгариб туради...

- Нима, мени... деб ўйлаяпсизми?, - деди чапаначи жаргонда Каримов.

- Ҳеч ундай деб ўйлаётганим йўқ, - дедим мен.

- Бўлмаса, илтимос, менинг сўзимга ишонинг, - деди суҳбатдошим.

Зелимхоннинг оши яхши бўлган экан, аммо суҳбат қизгин бўлганидан, таом ейилмади. У пайтда чекардим, суҳбат қизиганда сигаретсиз яшай олмасдим, менинг иккита ҳамроҳим чекмасдилар, сабр билан тутун ютиб ўтиришди. Президентнинг таклифини қабул қилмасликка қатъий қарорли эдим, аммо айти пайтда бир одамнинг таклифини юзига қайтариб урмаслик ҳам керак эди. Президент бу таклифини саҳоват деб биларди. Унинг нафсониятини оғритмайдиган ўрта йўл ахтарардим.

Соат ўн яримларда ўрнимиздан турдик. Президент столдан айланиб ёнимга келди.

- Хўп, оғайнилар нима қилдик, бўлмаса?, - деди у ва қўлимдан тутди, - ҳали айтганим гап-гап, ҳозир шу ердан менинг кабинетимга кирамиз, фармонлардан бирини тасдиқлаймиз, бўлмаса юбормайман...

Президент бироз ширакайф бўлса-да қарорида қатъий эди.

- Менинг бир фикрим бор, - дедим унга, - бизга ҳукуматни эмас, Олий Кенгашни беринг. Мен раисликка номзодимни қўяман, сиз қаршилиқ қилмасангиз бўлди, биз ютиб чиқамиз. Ютиб чиқсак, уч ой раислик қилиб, кейин кетаман. Шу уч ой ичида ўзимиз истаган Конституцияни қабул қиламиз. Кўрасиз, бу ҳужжат сизга ҳам маъқул бўлади. Ҳужжат қабул қилингандан сўнг, мана, эркак сўзи, раисликдан истеъфо қиламан, яна муҳолифатга қайтаман. Бизга соғлом ҳукумат ва соғлом парламент қанчалик зарур бўлса,

соғлом муҳолифат шу қадар зарур. Шунинг учун ҳам сизнинг ҳукуматга кириш таклифингизни қабул қилолмайман, узр. Лекин Олий Кенгашда вақтинча, умум манфаат учун фаолият кўрсатишим мумкин. Аммо бу ҳам Форумнинг тўшланиш тўшланмаслигига алоқаси бўлмаслиги керак, - дедим.

Президент четга қаради. Таклиф маъқул бўлмагани кўриниб турарди.

- Мана, сизга сўз бераман, янги йил вақтидан олдин сайлов қиламиз, сиз Олий Кенгаш раиси бўласиз, - деди президент, - аммо менинг таклифимни яхшилаб ўйланг...

- Янаги йилгача Худо раззоқ, - дедим.

Президентга дастурхони учун миннатдорчилик билдириб, хайр-маъзур қилдик. Йўлда Омон Матжондан узун-узун танқидлар эшитишга тўғри келди. Президент билан учрашувдан бир-неча кун сўнгра ҳукумат газетасида «ГКЧПдан чиққан қаҳрамон» деган мақола чоп этилди. Мақолада собиқ витсе-президент Шукрулло Мирсаидов танқид қилинарди. Унинг Демократик Кучлар Форумига нима алоқаси бор, у ГКЧПни кўллаган эди-ку, дейиларди мақолада. Яна «Форумга ГКЧП байроғи (Мирсаидов) нега керак бўлиб қолди? Собиқ витсе-президентнинг савлати керакми ёки давлати?», дея хитоб қиларди мақола. Бу билан яқинда ташкил қилинган Форумни моддий жиҳатдан қўллаётган одамнинг витсе-президент эканини айтиб, айна пайтда «Эрк» партияси ҳам шундай қоронғу ишлар билан (маблағ) боғланган деган таассурот уйғотмокчи бўларди.

Мақола Форумнинг иккинчи мажлисига келаётган одамларга бир огоҳлангириш эди. Бу мажлисга келганларнинг ҳаммаси Шукрулло Мирсаидовга ўхшаб матбуотда шарманда қилинади, эҳтиёт бўлинг деяётганди ҳукумат.

Аммо одамлар эҳтиёт бўлмади. Форумнинг иккинчи мажлисига аввалгидан кўра уч баравар кўп одам келди.

Улар «Эрк» залига сиғмади, мажлисни бино орқасидаги ховлида ўтказдик. 1999 йилда, бу сатрларни ёзаётганда, етти ярим йил аввал ўша мажлисдан олинган суратларга боқдим. Форум Ҳайъатида Олий Кенгаш депутати, шоир Эркин Воҳидов ва шоира Гулчехра Нуруллаева ўтиришибди. Ёнларида қувноқ Аҳмад Аъзам...

Ҳамма бир янгиланиш бўсағасида тургандай ҳис қиларди ўзини. Аммо бу янгиланиш бўсағаси эмас эди. Ҳукумат Форумнинг тўпланишига қонуний ҳеч қандай чора кўролмади, аммо тазйик ўтказиш учун партия биноти яқинларида аскарӣй араваларда ўқ ўтмас жилет кийган ОМОНчиларни қаторлаштириб қўйганди. Спорт кийимини кийган олифта айғоқчилар бутун бино қаватларига кириб-чиқиб, одамнинг асабига тегаётганди. Аммо Форум мажлиси жанжал-ғавғосиз тугади. У ерда шу нутқни ўқигандим:

«Ўзбекистондаги муҳолифатнинг кейинги уч йил ичидаги тарихига назар ташласак, ажиб бир турғунликни кўрамиз. Уч йил ичида совет империяси йўқ бўлди, жумҳуриятлар мустақил давлат деб, тан олинди, собиқ Иттифоқ ҳуқудида мутлақо янги геополитик вазият вужудга келди, ГКЧПни бошдан кечирдик, биринчи марта Президентни сайладик, аммо муҳолифатнинг талаблари ўзгармади. Биз уч йил олдин сиёсий ва иқтисодий ислохотлар талаб қилиб чиққан эдик, бугун ҳам худди шу талаблар билан чиқаяпмиз. Биз талаб қилишдан чарчамадик, ҳукумат «ўз йўли»дан юришдан чарчамади. Биз «хурматли ҳукумат, ҳозир айни пайти, ислохотни бошланг, бундай сиёсий мўътадиллик абадий эмас, бу осойишталикдан фойдаланинг,» дея мурожаат этдик, ҳеч ким эшитмади. Ҳа, биз ҳар доим сиёсий барқарорлик ҳақида гапирдик, тепага ёқиш учун эмас, миллатимизни ўйлаб, қон тўқилмасин, дея гапирдик. Биз бу ҳақда шу қадар кўп сайрадик-ки, «барқарорлик» сўзининг сийқаси чиқиб кетди ва бу сўзни айтаётган киши ҳам, уни эшитаётган одам ҳам беихтиёр эснаб қўядиган бўлди.

Вазиятнинг породаксал томони шундаки, сиёсий барқарорликни сақлаш учун митингларни таъқиқлаб, одамларни қалтаклашашпти, сиёсий партияларни таъқиқ қилиб, уларга сўз бермаяптилар ва айнан шу сабаб барқарорлик хавф остида қолмоқда. Бунӣ ҳукумат тушунмайдими, дея савол бермоқдалар одамлар. Яъни, барқарорликни чиппақка чиқараётганлар ҳоким ва ҳокимчалардир, асло муҳолифат эмас, деган мангӣқ чиқади бундан. Аксинча, барқарорлик учун изчил курашаётган куч - муҳолифатдир. Бундай феноменал ҳодисани бугун фақат Ўзбекистонда кўриш мумкин.

Бугун энди ҳеч ким сиёсий барқарорликнинг ўзигина бизни мавжуд бўхрондан олиб чиқишига ишонмайди. Чунки, бу

барқарорлик ислохлар учун эмас, мансаблар умрини чўзиш учун хизмат қилди, холос. Чунки, бу осойишталик халқнинг тобора қашшоқланишига, инсоний ҳақ-ҳуқуқларнинг янада шафқатсизроқ топталишига хизмат қилди.

Бу осойишталик порахўрликнинг ошқора авж олишига, жиноятчиликнинг мислсиз даражада кучайишига никоб бўлди, холос. Вилоятларда яшаётган одамлар ҳаётини кўрган ҳар қандай киши даҳшатга тушади. Улар нафақат қашшоқ ва юпун, балки, ҳуқуқсиз ва ҳимоясиздирлар ҳам. Нафақат қадрсиз меҳнатдан, балки, ўзининг мазмунсиз ҳаётидан ҳам чарчаганлар. Ва энг кўрқинчлиси, уларнинг йўқотадиган ҳеч нарсаи йўқ. Шу кунгача эришган барқарорлигимиз ўша одамларнинг сабр-тоқатига қурилган эди, энди бу сабр-тоқат ҳам тугаётганга ўхшайди. Худо сақласин, биз худди инкилоб бўсағасида турганга ўхшаймиз.

Сотсиологларнинг фикрича, ҳар хил инкилобларнинг сабаблари доим бир хил бўлган. Биринчи сабаб сифатида улар аҳолининг қашшоқлиги ва очлигини кўрсатадилар. Иккинчи сабаб - хусусий мулк туйғусининг йўқ қилиниши. Учунчи сабаб - ўз-ўзини ҳимоя қилиш инстинктининг ўлдирилиши. Тўртинчи сабаб - жинсий инстинктларнинг бузулиши, ахлоқий тубанликка қарши исён. Бешинчи сабаб - инсондаги эрк ва озодлик туйғуларининг қатағон қилиниши. Олтинчи сабаб - инсондаги қобилиятларнинг ўзига лойиқ жабҳа билан таъминланмаганидир.

Бу санаб ўтилган ҳолатларнинг олтигаси ҳам Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида тобора бўртиб кўрина бошлади. Бунга мисолларни юқорида айтдим. Бу кайфиятнинг кичкина учқуни сифатида яна бир мисол келтираман. Яқинда вилоятларнинг биридан дўстимиз келди, демократик қарашдаги, зиёли одам. Табиати юмшоқ, ҳеч қачон бировга озор бермаган киши. Вилоятлардаги аҳвол тўғрисида қаттиқ куюниб гапирди. Сўзининг охирида «Бу раҳбарлар ҳеч қачон бизни тушунмайдилар, булар демократия деган сўзнинг устидан очиқчасига кулади ва ҳар қандай хур фикрни бўғиб, бундан ошқор лаззатланади. Буларнинг зўравонлигига фақат зўравонлик билан жавоб бериш мумкин. Демократия ҳақидаги сафсатани бас қилиш пайғи келди, чунки, демократия бизда йўқ ва биз агар шундай юраверсак, бўлмайди ҳам. Демократия учун азият чекишга тўғри келади. Бизни калтакласалар, биз ҳам жавоб беришимиз керак. Бизни отсалар, биз

хам курулланишимиз шарт,» деди у. Мен, тўғриси, шошиб қолдим. Бундай «экстремистик» фикрни ҳар кимдан кутиш мумкин эди, аммо ундан эмас. Бу фикрга шундай беозор одам келган экан, ғазабга тўлган оломон нимани ўйлайди? Бундай кайфиятда юрган одамлар сони бугун қанча? Эртага қанча бўлади?

Биз мустақилликни тинч йўл билан қўлга киритганмиздан бахтли бўлган эдик. Биз ўқ узмай, қон тўкмасдан туриб байроғимизни тиклаганимиздан, ўзимизни тарихда энг омадли миллат, дея санай бошлаган эдик, чунки, ҳеч қачон ҳеч бир миллат ўз эркига биз қадар енгил эришмаган эди. Биз бу озодликка мўъжизага қараган каби боқдик. Лекин тарихда мўъжизалар бўлмайди. Буни ўша вилоятдан келган аламзада дўстимнинг аччиқ иқроридан туйдим.

Биз рус империяси қуллигидан озод бўлдик, энди ўз ичимиздаги қулликдан озод бўлишимиз керак. Эҳтимол, бу қулликдан қутилиш бошқа халқ зулмидан қутулишдан ҳам оғирроқ бўлар. Тасаввур қилинг, биз, миллиятчи демократлар, бир йил олдин Иттифокдан чиқишни очиқ тарғиб этдик, ГКЧПга қарши қатъий муносабатимизни айтдик, аммо бирор марта ҳам бизда мустамлакачиларга қарши курул кўтариш фикри пайдо бўлгани йўқ эди. Бирор марта зўрликка зўрлик билан жавоб бериш зарур, деган хулосага келганимиз йўқ эди. Бугун шу хулосага келаётган одамлар пайдо бўлмоқда. Мустамлакачиларга қарши эмас, ўз юртимизнинг ҳокимчаларига қарши шундай кайфият юз кўрсатмоқда. Бу хатарли бир мужда, хавfli бир белгидир. Инсонларни бу йўлга юришга ажбур қилаётган сиёсат эса, аксилмиллий ва фитнакор сиёсатдир.

Бугун қуруқ ваъдалардан чарчаган кулоқларга зўравонликка даъват - нажот чақириғи бўлиб эшитилмоқда. «Бошқа йўл йўқ, қўлингга қурул ло!» дея шипшимокда шайтон. Мангиқ шундай: демократия ҳақида қўлида қуроли бўлмаган одамларгина гапиради. Бу мангиққа мисоллар кўп. Генераллар ҳеч қачон демократия ҳақида гапирмайдилар. Қурулланган рэкетчилар ҳам бу борада сафсата сотмайди. Қорабоғда ҳам, Донбассда ҳам, Югославяда ҳам демократия хусусида бахслашмайдилар. Демократия ҳақида биз гапираяпмиз. Чунки, бизнинг бошқа нажотимиз йўқ. Фуқаролар уруши каби даҳшатли хавф қаршисида туриб, демократия ҳақида гапириш ҳам қулгили, ҳам фожеалидир».

НАМАНГАН ВОҚЕАЛАРИ

Форум мажлисида қилинган нутқ бироз ҳаяжонли ёзилган бўлса-да, унда муболаға йўқди. Сайловдан кейин Фарғона водийсида вазият жуда оғирлашганди. «Адолат» деб аталган жамият аъзоларига қарши бошланган репрессив ҳаракатлар бутун Наманганни истиқдорсизликка судрай бошлаганди.

«Адолат» 1990 йилда тузилган жамият бўлиб, ўзларича аҳоли ичида тартиб ўрнатишга бел боғлаган ёшлардан таркиб топганди. Улар тартибни шариат қонунлари бўйича ўрнатажagini эълон қилиб, иш бошлаганларида Наманган шаҳар ва вилоят ҳокимлари бунга унча эътибор беришмаганди.

Ҳатто ўғри-қароқчига қарши курашда «Адолат» маҳаллий ҳокимият билан бирга ишлай бошлади. Жамиятнинг диний характерга эга бўлганлиги ҳукумат қулоғига етиб борган бўлса-да, 1991 йил Президентлик сайловигача «Адолат»га тегинмади. Сайловдан кейин сиёсий муҳолифатга бўлгани каби, «адолат»чиларга ҳам қарши ҳужум бошланди. 1992 йил баҳорида бир неча кун ичида ўнларча «адолат»чи ҳибсга олинди. Қоча олганлари Тожикистонга, Қирғизистонга қочдилар. Қочолмаганлари яшириндилар.

Бир йилча легал ҳаракат қилган кичик жамият энди ерости фаолиятига ўтди. Ер остида радикаллашди. Зўравонликка зўравонлик билан жавоб бериш керак, деган радикалларнинг классик хулосасига келди. Юрт ташқарисидаги «адолатчи»лар бу фикрни мафкура ҳолига келтирдилар ва уч-тўрт йил ўтар-ўтмас, Ўзбекистонда қуролли муҳолифат пайдо бўлди. Ўзбекистондаги режимнинг «ислом фундаментализми» дея қилаётган аюҳанносларига ҳамдардлик билдираётган Ғарб бу «фундаменталист»ларни режимнинг ўзи яратганини билмасди.

«МИЛЛИЙ МАЖЛИС»

Июн ойи бошларида «Эрк» ва «Бирлик» аъзоси Ирригация институтига ўқитувчилик қилаётган Саловат Умрзоқов менинг ёнимга келди. Бир ғоя билан келдим, деди. «Бирлик» тарқаб кетаяпти, буни тўхтатиш учун бир янги ташкилот туздик, оти Миллий Кенгаш ёки Миллий Мажлис бўлади, Қрим татарларниқига ўхшаб. Моддий тарафдан қўллайдиган одам топдик. Бобир Шокиров деган киши. Америкада яшаб келган

келган экан, собиқ диссидент. Бой экан, бизнесмен ўртоқлари ҳам кўп экан.

«Миллий Кенгаш» ёки «Мажлис» Республика Олий Кенгашига қонунлар лойиҳасини тайёрлаб берадиган алтернатив ташкилот бўлади. Тарқаб кетаётганларни уюштиришда қўл келади. Саловатнинг фикри яхши эканлигини айтдим. Аммо уюшиш керак бўлса, мана Демократик Форум атрофида уюшаверинглар, нимага керак ҳар қадамда бир ташкилот тузиб, дедим.

Саловат, ўжар йигит, ўз «ғоя»сига қаттиқ ишонарди. Сизнинг ёнингизга бошқа одамлар билан келсам майлими, деди. Мен «майли» дедим.

Июн ойининг ўрталарида Саловат орқасидан «Бирлик» фаоллари Ҳазратқул Худойберди ва Олим Каримовларни эргаштириб менинг кабинетимга кирди. Қўлларида Саловат айтган «Миллий Мажлис»нинг Низомими ёки Дастурими бор эди. Шунини ўқиб берсангиз, агар маъқул бўлса бу ташкилотнинг таъсисчиси сифатида «Эрк» партияси ҳам имзо чекса, дейишди.

Мен «Эрк» партияси янги ташкилотга аъзо бўлмайди, чунки, Демократик Форум бутун ташкилотларни бирлаштирди, бу бизга етади, дедим.

- Бўлмаса, шунини ўқиб, иложи бўлса, янглиш кўрган жойингизга қалам теккизиб берсангиз, - деди Олим ака.

Мен қўлёмани олиб қолдим.

Эртаси куни «баъзи жойларига қалам теккизиб» қайтариб бердим ва агар жиддий таҳрир керак бўлса, бизнинг котибимиз Отаназар Ориф ёрдам беради, дедим. Бу кундалик, зерикарли учрашув 1992 йил сўнгида муҳолифатга қарши бошланган шафқатсиз репрессияга баҳона бўлган «жинойий тўда учрашуви» сифатида терговчи дафтарида қайд этилажак эди.

СЕНАТОР ПРЭСЛЕР

Июн ойининг охирида «Бирлик» раисдоши Абдурахим Пўлатовни номаълум одамлар калтаклаб кетишди. Буни «Бирлик»нинг бошқа раисдоши Шўҳрат Исматуллаев хабар қилди ва биргалашиб жабрланувчини зиёрат қилдик. Фақат уни эмас, ёнидаги Миролим деган йигитни ҳам калтаклашибди.

Икколовини ҳам ваҳшиёна калтаклагандилар. Бориб ҳамдардлик билдирдик. У ердан чиқиб, Шухрат билан соғлиқ вазири (Каримов эди фамилияси, чамаси)га телефон қилдик, вазир жабрланганларнинг амалиёти учун энг яхши жарроҳни жўнатишга сўз берди. Сенатор Прэслер бу воқеанинг эртасига келди.

Хукуматнинг бундай услубга мурожаат қилишининг сабабини англамайман, деди, америкалик сенатор. У «Эрк» раҳбариятига (4-5 киши) Пушкин кўчасидаги, Ёзувчилар Уюшмасига яқин бир ердаги соҳиби армани бўлган бир ресторанда зиёфат бераётганди. Унга Марказий Осиё диктаторлари янги бўлгани учун шундай кўпол услуб қўллашади, озгина тажриба ортгирсин, кўрасиз, калтаклаб ўтирмай, йўқ қилиб юбораверади одамни, деди кимдир ҳазиллашиб. Аслида, ҳазил даври ўтиб бўлганди. Мен буни сенатор билан кўчага чиқиб хайрлашаётганимда яна бир марта ҳис этдим: илгарилари жуда кўп бўлса, орқамиздан битта машина таъқиб этарди, энди эса, нақ тўрттаси, шундоқ кўз олдимизда қаторлашиб турар, ҳар бирида камида 3-та одам ўтириб, бизнинг қайси йўналишда юришимизни кутмоқда эди. Дакоталик сенаторга бундай примитив кузатувлар шу қадар ёт эди-ки, айғоқчиларни кўрса ҳам, хаёлига ҳеч бир шубҳали нарса келмади. Кула-кула хайрлашдик.

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ҲАНГОМАСИ

Олий Кенгашнинг навбатдаги сессияси 2 июлга белгиланган эди. 30 июн куни Олий Кенгаш раиси Йўлдошев «бир келиб кетасизми?» деб телефон қилди. Бордим. Кабинетида ёлғиз эмасди. Давлат секретари Ражабов, КГБ раиси Алиев, Ички ишлар вазири Алматов ўтиришарди.

Илик салом-алиқдан сўнгра, у ер бу ердан қисқа гаплашдик. Кейин муддаога ўтишди.

- Сессияда гапирмоқчи экансиз, яхши, - деди Йўлдошев, - биз бу ерда маслаҳатлашдик-да, ҳозир вазият оғир, кўриб турибсиз, гапирадиганларингизни биз ҳам билсак, чора кўриш керак бўлса, кўрсак, бир-биримизга ёрдам берсак...

- Мен хусусийлаштиришнинг нотўғри кетаётгани, ерли халқнинг бундан фойда кўрмайяжagini гапираман, - дедим.

- Шуни гапирмасдан ҳал қилса бўлади-ку, - деди Йўлдошев.

- Келинг, мен Ўзбекистонда хусусийлаштириш бўйича ишлаётган гуруҳ бошлигини кабинетимга чақирай, у сизга атрофлича маълумот берсин, - деди, Ражабов.

- Менинг гапирмаслигим шунчалик муҳимми?, - дедим кулиб.

- Ахволни кўриб турибсиз, - деди яна Йўлдошев.

Бутун суҳбат давомида Алматов ҳам, Алиев ҳам «чурк» этишмади. Улар таҳдид унсури ўлароқ ўз вазифаларини бажариб ўтиришарди.

- Мени халқ Олий Кенгашга унинг дардини айтиш учун сайлаб юборди. Мен сессияда албатта гапираман, гапирмасам, у ерда ўтирмайман, - дедим.

- Хўп, бўпти, бўпти, - деди шоша-пиша Ражабов, - эртага бизнинг кабинетда бир чой ичайлик, нима дейсиз, ҳам хусусийлаштириш тўғрисида маълумот берамиз.

- Хўп, бораман, - дедим, мен, - бошқа гап бўлмаса, бизга руҳсат...

Ҳаммасининг юзида мулзамлик бор эди. Ошириб юбордим, шекилли, деб ўйладим ичимда...

Эртаси куни Давлат секретари Ражабовнинг ёнига бордим. Саройнинг бешинчи қаватида эди қароргоҳи. Кабинети Президентникидан кам эмасди. Хусусийлаштиришни амалга ошираётган кишини чақирган эканлар. Бечора бир тўда схема-чизгилар, графикларни деворга осиб, хусусийлаштиришдан ерли халққа у қадар зиён келмаслигини исбот қилишга урунди. Балки, у ҳақли эди. Аммо бир миллатвакилининг миллат олдига чиқиб гапирмаслиги учун шунча оворагарчилик нимага лозим бўлдийкин, деб ўйлардим у ерда ўтириб.

- Раҳим ака, сизга катта раҳмат бу кўрсатган эътиборингиз учун, - дедим, - аммо мен Олий Кенгашда гапиришим шарт, Каримов кўркмасин, мен уни танқид қилмоқчи эмасман, муҳимроқ нарсалар бор...

Раҳим Ражабов бухоролик, кўнгли очик, дангал инсон эди. У мени тушуниб турарди, аммо топшириқни ҳам бажариши керак эди.

- Жон ука, шу эртани жанжалсиз ўтказайлик, яна митинг ҳам тайёрлабсизлар, Президент жуда безовта, - деди Давлат Секретари Ражабов.

Ҳеч жанжал бўлмайди, - дедим мен, - мана, кўрасиз, мен гапираман, ҳеч жанжал бўлмайди...

Хайрлашдик.

Давлат секретари хомуш кузатиб қолди.

Бундай инсонларга мен доим самимий ачинаман. Нормал шароитда ўлкасига фойдаси тегадиган меҳнаткаш одамлар. Бир бошқарувчининг инжиқлиги туфайли бутун ишини ташлаб, бир депутатни мажлисда гапиртирмаслик учун бир неча кунини қурбон қилаётган бу одам ҳақиқатан ҳам ачинишга лойиқ эди.

ЁЛҒИЗ НАМОЙИШЧИ

Олий Кенгаш сессияси куни Тошкентда намоёиш ўтказиш режаси бир ой аввал муҳокама қилинганди, аммо бир қарорга келинмаганди. Тазйиқлар кучайиб, ҳукумат муҳолифат билан мулоқот қилмаяжгаи маълум бўлгандан кейин, норозилик митинги ўтказиш заруратга айланди. Аммо митинг ташкилотчилари ҳукумат органларининг давомли босими остида намоёишни сессия кунига тайёрлаб улгурмадилар.

2 июл куни эрталаб уйдан чиққанимда, биз яшаётган бино атрофида КГБ айғоқчилари билан ихота қилинганди. Улар мени Олий Кенгашга кузатиб боришди. Аммо асос томоша Кенгаш залида бўлди. Мажлис бошланмасдан 10-15 дақиқа аввал келган депутатлар, одатда босиқ, вазмин коммунистлар кий-чув эди. Менинг ҳам қўлимга бир қоғоз беришди. Унда схема чизилиб, залдаги ўриндиқлар кўрсатилган ва ҳар кимнинг ўриндиғи, исми номерлаб қўйилганди. Авваллари депутат ўзи сайланган «округ» депутатлари билан бирга ўтирарди. Бизда фракциялар бўлмаганидан «округ» бўйича жойлашгандик.

Мен Тошкент шаҳар округи ҳудудида 5-қаторда ўтирардим, энди эса, бу қўлимдаги қоғоз бўйича мен 20 қаторга, унинг ҳам ўртасига «кўчирилгандим.» Қий-чув қилаётган депутатлар бу янги тартиб маъносини тушунмаса-да, мен тушунгандим. Менга ўхшаган одамлар сўз олиб, минбарга чиқиши қийинлашсин, деб, унинг олдига шундай жисмой ва психологик тўсиқлар ўйлаб

топишганди. Бунга албатта, нормал одамнинг ақли бовар қилмайди.

Мен сўз олишим учун узоқдан бақирим керак, чунки, менинг микрофонимни ўчириб қўйишган бўладилар. Бундай бақирик атрофдаги уйқусарак коммунистларнинг асабини қўзғотиши лозим. Сўз беришмаганидан кейин қаторнинг ўртасидан йўлакка чиқиш учун камида 15та кориндор шаввозни сиқиштириб роҳат-фароғатига футур етказмоғим ва бунинг нисбатида қарғишларини олмоғим керак. Токи, ниҳоят, минбарга чиқиб гапира бошласам, роҳатини бузганим мавжудотлар менга қарши норозилик чапақларини гулдурос билан чала бошласинлар.

Лекин мен бу тўсиқларга қарамасдан сўз олишга, гапиришга мажбур эдим. Ҳукумат сўнгги икки ойда шу қадар ҳаддидан ошганди-ки, қайта қуриш даврида сиёсатчи бўлиб шаклланган одам бунга чидаб ўтиролмасди. Мен ўшандай «шаклланган»лардан эдим.

Сессия бошланиб, Олий Кенгаш раисининг насиҳатлари битгандан кейин, мен сўз сўрадим. Менинг столимдаги микрофон ҳали ўчирилмаган эди, Кенгаш раиси эшитди, аммо эшитмаганга олди. Мен сўровни такрорладим. Раис «шошмай тулинг» деди ва ёнида ўтирган Ислон Каримов билан шивирлашди. Телевидение мажлисдан тўғри трансляция қилинаётганди, янглишмасам. Шу боисми, очиқ жанжал чиқишидан қўрқиб, аввалига юмшоқ ҳаракат қилишди. Аммо улар тўкнашув муқаррар эканини билишарди. Сессия олдидан мени изоляция қилиш ташаббуслари бекорга кетганди. Лекин менга сўз бермаслик учун улар ҳам «қасамёд» қилгандилар. Бу депутатларнинг ўринларини алмаштириш ходисасидан кўриниб турарди.

Мен ҳам агар сўз беришмаса, депутатлик мандатини бу тўраларнинг олдига улоқтиришга қарор қилдим. Бу радикал қарор эди, аммо кундан-кунга кучаймоқда бўлган зулмга қаттиқ бир услубда «тўхта» дейиш зарур эди. Ўйладим-ки, агар ҳозир сўз беришмаса, бундан кейин ҳеч қачон сўз беришмайди.

Уч йил депутатлик даврида сўз олиш истагимни бирор марта рад қилишга журъат қилаолмагандилар, энди бу журъатни топдилар. Агар уларга бўйин эгсам, мен ҳам ёнимда ўтирган сассиз коммунистлардан бирига айланаман, бундан худо сақласин, деб

ўйлардим. Бу мутеликни ҳеч бир сиёсий мақсад, ҳатто партия раислиги масъулияти ҳам менга қабул қилдираолмасди.

Мен учинчи марта микрофонга эгилдим, аммо овозим у тарафда эшитилмасди, микрофонни ўчиришганди. Ўрнимдан турдим ва Олий Кенгаш раисига «ўртоқ Йўлдошев, мен сиздан сўз сўраяпман, эшитмаяпсизми?» дедим баланд овоз билан.

- Ўртоқ Мадаминов ўтиринг, ўтиринг деяпман, сизга!, - дея хайқирди Кенгаш раиси ва ўрнимдан турди.

- Агар сўз бермасанглар, мен уни оламан, - дедим ва қаторнинг ўртасидан туриб, йўлакка томон йўналдим.

- Мадаминов, ўтиринг, ўтиринг деяпман, сизга сўз бераман!, - дея хайқиришда давом этди Олий Кенгаш Раиси Йўлдошев.

Мен депутатларнинг хайрон боқишлари оралаб туртина-суртина ниҳоят йўлакка чиқдим ва тез одимлар билан минбарга қараб юрдим.

- Ўртоқ депутатлар, танаффус!, - дея бақирди бирдан Кенгаш раиси, - танаффус эълон қиламиз, ўртоқ депутатлар!

Танаффусга ҳали 40 дақиқа бўлишига қарамасдан, Президент Ислоҳ Каримов бу эълонга биринчи кулоқ солганлардан бўлди, тез ўрнимдан туриб, парда орқасига қоча бошлади. Муболаға қилмаяпман, Кенгаш раиси ҳам худди бир фалокатдан яширинаётгандай саҳнадаги кулис орқасига чопқилаб қоча бошлади. Мен минбарга чиққанимда президиумда ҳеч ким қолмаганди, шу қадар тез ғойиб бўлишганди. Микрофонни чертиб кўрдим, албатта, ўчирилганди. Телевизион камераларнинг объективлари ҳам уятдан ерга қараган одам каби пастга қараб туришарди.

Кенгаш раисининг ҳаяжонли қилган чақириғига 20-30 киши бўйсуниб, ўрнимдан туришган ва мажбурий танаффусга хозирланаётганди. Қолганлари нима бўлганига ақли етмай, ҳангу-манг ўтиришарди.

- Ҳурматли депутатлар, кўриб турибсиз, Ўзбекистонда диктатура тўла ўрнатилди, ҳатто миллатвакиллари ҳам сўзлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинмоқда, мен бунга норозилик сифатида депутатликдан истеъфо қилганимни эълон қиламан...

Ва шунга ўхшаган бир неча калима сўйладим минбардан. Кейин оркамга ўгирилиб хайъатнинг бўм-бўш столига, Ўзбекистон президенти ўтирадиган жойга депутатлик мандатини улоқтирдим.

Кейин ғала-ғовур орасида залдан чикдим. Фойеда бизнинг «Эрк» фракциясидан йигитлар келиб, нималардир деди, эсимда йўқ. Балки бу ҳаракатимдан қайтаришни истагандирлар, аммо мен учун оркага йўл йўқ эди.

Фойедан Олий Кенгаш боғчасига чикдим. Шукрулло Мирсаидов яқинлашди. «Тўғри қилмадингиз, бир оз кутиш керак эди,» деди. Кулдим, жавоб бермадим. Ёнимда турган билан хайрлашиб, Кенгаш биносини тарк этдим.

Шофёрни «тушдан кейин келасан,» деб юборгандим. Кенгашдан «бевақт айрилиш» фикри эрталаб йўқ эди. Партия марказига пиёда кетдим.

Йўл, йўлақлар миршабларга тўлиб кетганди. Кўпчилигига таниш эдим. Ҳар қадамда «салом»га алик олишга тўғри келди. Бу одамлар муҳолифатнинг эълон қилинган намоёишини тўхтатиш учун шай турардилар. Лекин бу намоёиш ўтмади. Битта намоёишчи мен эдим. Ёлғиз намоёишчи. Уни тўхтатиш учун шунчалик миршабнинг кераги йўқ эди.

ТАНҚИД

Партия марказида менинг Олий Кенгашдан истеъфо қилганимни билмас эдилар. Вазият мажбур қилса, шундан сўнги чорага бош уриш эҳтимоли ҳақида ташкилот раҳбариятидаги дўстларга хусусий ўтиришларда гапиргандим. Аммо бунинг 2-июлда юз беришини ҳеч ким, ҳатто ўзим ҳам тахмин қилмагандим. Хайъат аъзоларининг бир қисми истеъфони маъқулламади. Маслаҳатлашмай қилинган иш, деб топди. Минбарни йўқотдик, дейишди ва ҳақозо. Мен бу танқидни унча хуш кўрмадим. Агар менинг ўрнимда бўлсангиз, сизлар ҳам буни қилган бўлардингиз, дедим. Депутат Олий Кенгашда тинглаш ва чапак чалиш учун эмас, ўлка муаммоларини ечишга боради, агар бунга йўл беришмаса, у кетиши керак, мен кетдим, дедим.

Истеъфо баҳонаси билан бошқа мавзудаги танқидлар ҳам ёғила бошлади. Май ойида Ўзбекистон Президенти таклиф қилган лавозимларни олиш керак эди, ҳукуматнинг ичида туриб, мамлакат

эхтиёжларини ўрганиш ва уларга чора топиш осонроқ бўларди, ҳукуматда экан, партияга ҳам тазйиқлар камаярди, ишодамларимизни ишдан қувмасдилар, ташкилотга моддий ёрдам кўпаярди ва ҳақозо жуда манғиқли мулоҳазалар билан танқид қилиндим. Танқидчиларга бизнинг посттоталитар тузимда яшаётганимиз, унда на конун, на-да принцип борлигини айтдим. Бир кишининг мутлоқ ҳукмронлиги билан бошқарилаётган бу мажхул жамиятда раҳбарлар сиёсатнинг фоҳишабозлик эканига эътиқод қилишади. Бу эътиқоддаги раҳбарларнинг ваъдасига қандай ишонардим, дея ўзимни ҳимоя этдим.

Хуллас, ташкилот ичида истеъфога кўрсатилган реакция мени унча ҳақли чиқармаганди. Аммо менда пушаймонлик ҳисси йўқди. Бу, ҳар ҳолда, қайсарлик эмасди, эҳтимол интуитив идрок этилган ҳақлилик туйғуси эди.

Бу воқеадан ярим йил сўнгра ҳукумат мухолиф демократларни Олий Кенгашдан очикчасига, шармандаларча ихрож эта бошлаганида, 2-июлда олганим қарор нақадар исобатли бўлганини кўриб, мени сироти мустақимдан айирмаган Оллоҳга шукурлар айтдим.

АЙБНОМАЛАР ВА АЙҒОҚЧИЛАР

енгябр ойида «Мавжуд ҳокимиятга параллел ҳокимият яратишга интилди.» деб бир гуруҳ «Эрк» ва «Бирлик»чига жинойий иш очилди. Бунинг баробарида «Эрк» газетасидаги молиявий конунбузарликларни «фош қилган» комиссия «Эрк» газетаси муҳаррири ва барча ходимларига қарши жинойий иш кўзғотди. Айни пайтда, ҳукумат, «Эрк» партиясининг ижара ҳаққини тўлаган бир ширкатга (ширкат бошлиғи бухоролик Тошпўлат Тожиддинов деган киши эди) тазйиқ қилиб, пулини қайтариб олишга мажбур қилди ва «Эрк» партиясига рус рубли билан 1,5 миллион сўм фактура берди. Буни зудлик билан тўламасанглр, бинодан ҳайдаласизлар, дея таҳдид қилишди. Биз бу маблағни бир ҳафта ичида дўстлардан тўплаб, кассага тўладик, аммо яна бошимиз балога қолди: энди бу пулни берган одамларни бирма-бир милисага чақириб, пулни қаердан олганлиги ҳақида тилхат ёзишга мажбур қилдилар. Август ойида «Миллий мажлис» тузиш ташаббускори сифатида Бобур Шокиров деган одамни қамоққа олишганди, унинг кўрсатмаларига асосан, октябр ойида «Эрк»

газетаси компютери ва бошқа нашр жихозлари мусодара қилинди. «Миллий мажлис» программаси шу компютерда ёзилган экан.

Октябр-ноябр ойларида «Эрк» партиясининг учта вилоят газетаси таъқиқланди. Марказий «Эрк» газетаси ҳам график бўйича чиқишдан тўхтаб, ойда уч марта чиқа бошлади, декабр ойида эса, сўнгги сони чиқди. Мен билан партиянинг бошқа раҳбарлари 1992 йил июл ойидан то декабргача КГБнинг яқин таъқиби остида яшадик. Мен дўстларимникига ҳам, жуда зарур бўлмаса, боролмайдиган бўлдим. Чунки, бировникига бориб кетганимдан кейин, ўша одамникига КГБчилар келиб, уй номерини ва уй эгасининг отини ёзиб кетадиган бўлишди.

Сентябр ойида уйимизга «ёш шоирман» деб бир қиз кела бошлади. Исми Зебунисо ёки Нодира (машхур шоираларимизнинг исми) эди. Бизнинг хоним ҳақида бир мақола ёзиб «Оила» деган газетада бостирди, янглишмасам. Менга жуда кўп шеърларини келтирди, хонимнинг «босими» билан «ўқиб, фикр билдириб» турдим. Ҳар ҳафтада бир марта келарди, оиламиз ўрганиб ҳам қолди сўнггида. Аммо декабр ойида қиз сархуш бўлиб келиб, бизнинг хонимга ўзининг КГБ айғоқчиси эканини айтибди. Уни КГБ билан президент саройидан бир шоир ёллаганини, уларга ярим йил давомида Муҳаммад Солиҳ ҳақида маълумот бериб турганига иқроор бўлиб йиғлабди. Сизлар эса, менга кучоқ очдингиз, доим яхшилик қилдингиз, дебди.

Хотинга бу воқеани менга айтганингни айтма, келиб юраверсин. Уни кечирганингни сўйла, кўнглини ол, дедим. Қиз бизникига қатнашда давом этди.

Аммо айғоқчиларнинг ҳаммаси ҳам бу қиздай тажрибасиз эмасди. Бизнинг оила дўстларимизга дўст бўлиб 80-йиллар охиридаёқ бизнинг ишончимизни қозонган баъзи шахслар 1992-95 йилларда фаолиятимизга катта зарар етказди. Уларнинг КГБ кадрлари эканини тасбит этиш учун уч йил керак бўлди.

Октябр ойида мухолифат лидерларини қамокқа олишга буйруқ чиқибди, бир баҳона уйдириб, ҳибсга ола бошлайдилар, деган миш-миш тарқалди. Буни КГБнинг тарқатгани шубҳасиз. Мухолифат сафларида поракандалик яратиш, фаол шахсларни пасив ҳолатга туширишнинг эски усуллари эди бу. Бу психологик тазйик дарров ўз таъсини кўрсатди, «Бирлик» ҳаракатининг баъзи раҳбарлари Ўзбекистонни тарк этди.

Декабр ойида «Миллий мажлис» иши бўйича Б. Шокировдан кейин «Бирлик» фаоли, инженер-олим Ҳазраткул Худойберди хибсга олинди. Ундан кейин, 22-декабрда «Эрк» партияси котиби Отаназар Ориф ушланиб, Ички ишлар вазирлиги ертўласига ташланди. Яна декабрда Тошкент шаҳар прокурори Жўраев чақириб, «Миллий мажлис» иши бўйича менга ҳам жиноий иш очилганини билдирди ва Тошкент шаҳридан чиқмаслигим ҳақида тилхат ёздириб олди. Ортиқ мен уй хибсида эдим.

УЙ ХИБСИДА

Албатта, бу том маънодаги уй хибси эмасди. Мен кўчага чиқаолардим, аммо партия офисидан бошқа ҳеч бир ерга одим отиш мумкин эмасди. Чунки, мен билан кўришганларга ҳам сохта айб қўйиб, жиноий иш оча бошлагандилар. Ташкилотдаги дўстлар билан маслаҳатлашиб, ўн кунга ғойиб бўлишга қарор бердим. Режалаган бир ёзувим бор эди, ўшани тамомларман, деб ўйладим. Бир кеча томга чиқиб, биз яшайдиган бинонинг бошқа подъездига тушдим. Унинг орқа эшигидан чиқиб, кузатувчи-изкуварларни доғда қолдирдим. Кутиб турган машинага ўтириб, Қозоғистон худудига ўтдим, кичик шаҳарчага бордим, у ерда дўстлар хозирлаган уйга жойлашдим. Сокин, провинсиал шаҳарча, йўк, қишлоқ эди. Гўзал бир қишлоқ, тоза ҳаволи, тоза сувли бир қишлоқ эди. Менинг кўпдан орзу қилганим бир ер. Ўша сокин қишлоқ ва кичик уйчада ўтириб, умримда ёзмаган жанрга қўл урдим, бу ҳазил жанри эди. Аслида, кейинги ойларда бошдан кечирганларимни бир публицистик китоб қилмоқчи эдим. Аммо менинг жиддийлигим кулгили чиқа бошлади. Уни тузатмадим. Жиддий нарсалар ҳам кулгили бўлиши мумкин-ку, дедим. Бу кулгига «Давлат сирлари» деган жиддий ном қўйдим.

ДАВЛАТ СИРЛАРИ

1. Қочқин «Эрк»чининг айтганлари

Иягимга кафтимни тираган эдим, ишлар ботди: соқолимни уч кундан бери олмабман. Инқилобчилар ибораси билан айтганда, «конспиратив ҳаёт» биринчи марта менинг турмушимга кириб келди. Лекин у квартирадан бу квартирага кўчиш, «изимда «дум» йўқмикан,» деб ҳар бир кўринган машина ёки одамга шубҳа билан қараш - мен каби эрка ўсган совет йигитига тўғри

келолмаётганини ҳозир - шунча тазйиқ-таъқибдан кейин ҳам сезиб турибман. Чунки, мен ўзимни ҳеч қачон ҳеч қандай инқилобга тайёрламаганман ва, ҳатто инқилобчилар ҳаётига бир қадар киноя билан қарар эдим. Шу онда ҳам, мустақил Ўзбекистоннинг махсус органларидан бир аммаллаб қутилиб, нотаниш бир муҳитда гарангсизб турар эканман, ўзимни ҳеч инқилобчи сезаётганим йўқ. Валлоҳ, турмушнинг қулай шароитларини севгучи, етарли даражада эринчоқ мен каби одамнинг турмада ўтириб, бирор фойдали иш қилишга кўзим етмас эди ва шунинг учун инқилобчи учун зарур бўлган «турма босқичи»ни онгли равишда рад этдим.

Сўроқ пайтида Тошкент шаҳар прокурори дўқ-пўписаси остида менинг калламда «агар ҳозир қамасалар, сигарет масаласи нима бўлади?» деган жўн бир фикр айланарди. «Эрк» партияси эмас, бола-чақа эмас, сигарет ҳақида ўйлабман. Йўқ, дедим кейин, мен озод бўлсамгина, «Эрк»ни, бола-чақани ўйлашим мумкин, дедим ва бу фикр анча жўяли эканлигини ҳис қилдим. Ва «конспиратив» турмушга кечдим. Лекин, соқолимнинг меёридан ортиқ ўсганини айтмаганда, бу турмуш ҳам аввалгисидан унча фарқ қилмас экан. Яна, одамларни кўп кўравермайсан. Доим одамлар ичида яшаган кишига бу оғир келади, албатта. Одамларни бирдан кўрмай қўйиши, уларнинг миш-миши ва фисқу-фасодидан бир зумда жудо бўлиши - худди нашаванд одамнинг бирдан чекмай қўйганидай гап. Аммо бунинг яши томони ҳам бор..

Гизли ҳаёт одамга ёзиши имкониятини беради. Дейлик, у хотиралар ёзиши мумкин. Хотира ёзиши учун машҳур шахс бўлиши шарт эмас. Агар этикдўз ёки ошпаз ўзининг бошидан кечирганларини бўяб-бежамай ёзса, бу ёзувларни худди роман ўқигандай ўқиши мумкин.

Мен ҳам миршаблардан яшириниб, сўнгги йилларда бошимдан кечирганларимни ёзишга қарор қилдим.

Кўпчилик менга «шоирликдан сиёсатга қандай ўтдингиз?», деб савол беради. Чиндан ҳам, сиёсат деса, доим куладиган, бутун туриш-турмуши билан сиёсатга ёт бўлган шахснинг бирданига «сиёсатчи» бўлиб қолиши бирмунча галати кўринади.

Лекин худди шундай саволни мен «сиёсатга ўтмасдан олдин» ҳам эшитган эдим. Фақат унда «шеърятга қандай келдингиз»,

деб сўрашар эдилар. Аввал шеъриятга қандай кирганимни айтиб бераман. Шеъриятга мутлақо тасодифан «кирдим.»

Ўнинчи синфни тугатиб, институт имтиҳонларига тайёрланаётган эдик, синфдош дўстимнинг Рамз Бобожон деган шоир рубоийларини ўқиб ўтирганини кўрдим. У рубоийларни мақтади. Китобни варақлаб, бундай текстни мен ҳам ёзишим мумкинлигини билдирдим. Дўстимнинг жаҳли чиқди, такаббурлик қилма, деди. Мен такаббурлик қилишда давом этиб, шу ернинг ўзида бир нечта «рубоий» ёзиб унга «ҳадя» этдим. Дўстим содда йигит, ҳайрон қолди ва «сен шоирсан,» деди. Мен дўстимдан ҳам соддароқ бўлганим учун унинг гапига дарров ишондим ва йигирма йил тинмай шеър ёздим. Тасаввур қилинг, соддадиллик оқибатида ўнта китоб чоп қилдим - ҳаммаси «рубоий.» Бу китоблар юзлаб одамларнинг гашини келтирди ва, энг қизиги, юзлаб одамлар менга шоирга қарагандай қарай бошладилар. Мен уларнинг авомлигига ҳарон қолар эдим, чунки, мен «шоир фақат туғма бўлади,» деб ўйлар эдим. Туғма шоир илҳомини илоҳдан олади, шеър ёзар экан, тутқаноқ тутгандай жунбушга келади, мен эса, соппа-согман, деб юрардим.

Бугун ёшим қирқ тўртга қараб кетди, ҳанузгача менга бирор илҳом келгани йўқ. Шунга қарамай, узоқ йиллар мени «шоир» деб аташди ва шубҳам йўқ-ки, яна шеър ёза бошласам, яна шоир деб атайверадилар. Чунки, туғма шоир жуда камёб бўлади, юз йилда бир марта тугилади, шоирпарвар инсонлар эса, юз йил кутолмайдилар ва шеър ёзишга журъат этган ҳар жасоратли кишини шоир деб аташга тайёр турадилар. «Жасоратли», дедим, чунки, шеърга қўл урган одам қўл урмаганга нисбатан, албатта, жасоратли бўлади. Танқидчи дўқ урганида, унга жавобан жилмайиб қўйиши учун жасорат керак. Умуман, атрофдаги шовқин-суронга эътибор бермай ёзавериши кўпроқ туғма бўлмаган шоирларга хос одат. Чунки, туғма шоир ортиқ даражада ҳиссиётли, кўнгил шишаси шаффоф ва нозик бир мавжудот бўлади. У доим инсонларга яхшилик истайди ва улардан фақат яхшилик кутади. Бундай руҳият билан яшамоқ бизнинг замонамизда қийин. Бундай шаффоф хасталик белгилари менда ҳам бир пайтлар пайдо бўлган эди. Вақтида бартараф этдим. Нима билан, десангиз, айтаман: БАҒРИТОШЛИК билан. Бағритошлик ҳам Худонинг бир неъматини. Оллоҳ таоло туғма

шоирга жуда кўп фазилатларни ато этган, аммо бағритошликни раво кўрмаган. Дейлик, туғма шоирни танқид қилсалар, у чин юракдан хафа бўлади, кечалари ухламай чиқади. Танқидчининг бағритошлигидан ҳайратланади. Агар у ҳам сал бағритош бўлганида эди, ҳар қандай танқидга табассум билан жавоб берган бўларди. Зотан, табассум - изтиробга қарши ягона антибиотикдир. Бу дорига тенг келадигани йўқ. Бу дори кучини мен сиёсатда ҳам синаб кўрдим.

Юқорида эслатганим прокурор «бу баёнотинг билан мустақил Ўзбекистон обрўсини дунё олдида тўкаяпсан,» деб бақирганида, мен табассум қилиб қўяқолдим. Шунда унинг баттар жаҳли чиқди: устимдан кулаяпсан, дея наъра тортди. Мен такрор жилмайишга мажбур бўлдим. Ишонинг, буиккинчи табассум асло антибиотик эмас эди, фақат кўз олдимга катта идишдаги лим тўла обрўни тўкаётганим келди. Аммо буни газаб отига минган бир бечорага тушунтириши амри маҳол бўлганлигидан, ноилож жилмайган эдим.

Курб,
Куч эмас,
Курб, деяпман сизга.
Ҳамма фарзандини эркалар,
Мен сени эркаларман, курб...
Токи, сўнгги бало келганда,
Бир масрур табассум,
Бир озод табассум суратин
Кўм-кўк лабларимга чиза олсин курб.

Бу шеър ўша мен англатишга уринаётган бағритошлик ҳақида ёзилган. Хуллас, айтмоқчиманки, мени сиёсатга «олиб кирган» нарса бир замонлар ўнг-сўлга қарамай шеър ёзишга ёрдам берган бағритошликдир. Яъни, шеърятга кириши тасодиф бўлса, сиёсатга кириши тасодиф эмас экан. Буни ҳозир тушуниб ўтирибман.

Менинг бу ҳаракатим ҳам жуда кўпларнинг гашини келтирди. Шеърга аралашиганимдан жаҳли чиқиб юрган инсонлар энди «сиёсатга аралашиб нима қилади, шеърини ёзавермайдими?,» дея писанда қиладиган бўлишиди. «Сиёсатга аралашма,» деб собиқ доҳийларимиз буюрганлар. Яъни, унга аралашиши хавфли, дея ўз

халқини огоҳлантирмоқчи бўлганлар. Нақадар хавфли эканини амалда кўрсатганлар ҳам. Бундай кўрғазмани юксак даражада ташиқилқилганлардан бири Йосиф Сталин эди.

Яқинда наириётга бориб, Сталин даврида азоб чеккан шоир Шукруллони учратиб қолдим. У яхши одам. Илгари жуда яхши одам эди. Ҳозир ҳам ёмон одам эмас. Фақат ортиқ даражада куюнчак, сал нарсага кўзига ёш оладиган киши. Мени кўриб, ачина бошлади.

- Президент қилаётгани йўқ бу тазйиқ-таъқибларни. Унинг номидан иш кўрадиган нокаслар кўп. «Эрк» партияси ҳокимиятга интилаяпти, деб етказишибди Президентга. Сиёсатга аралашиб бекор қилдинг-да...

Мен Шукрулло акани юпатдим. Аммо унинг соддадиллигини юзига солмадим, бағритошлик қилмадим. У шоир, фақат «Эрк» партияси эмас, дунёдаги барча сиёсий партиялар ҳокимиятга интилишини, уларнинг бошқа мақсади йўқлигини тушунмас эди.

Лекин Тошкентда «Ватан тараққиёти» деган бир партия тузилибди. Бу партия сиёсат билан эмас, иқтисод билан шуғулланар ва мутлақо ҳокимиятга интилмас экан. У романтиклар эмас, прагматиклар партияси экан. Бу партия Президент билан қўлни-қўлга бериб, мустақиллик учун курашар экан. Партия раиси Президент маслаҳатчиси экан ва худди Президент каби бақир-чақирни севмас экан. Фақат қўлни-қўлга бериб фаолият кўрсатар экан. Албатта, бу хил партия ҳокимиятга интилмайди. Ўзи ҳокимиятнинг бир нарчаси бўлиб, ўз-ўзига интиладими... қўлни-қўлга бериб? Аммо бу гапни домла Шукруллога айтсанг, яна тушунмаслиги мумкин. Чунки, домла Сталин даврида кўп азоб чеккан ва бу азоблар бизнинг ҳам бошимизга тушушини истамайди. Лекин шунга ўхшаган азоблар аллақачон бошимизга туша бошлаганини эслатсанг, дарвишларча ҳайрон бўлади, наҳотки, дейди. Шукруллонинг соддалигидан ҳайрон қолишининг кераги йўқ. Адабиётимизда ундан ҳам соддадил шоирлар кўп. Улар ҳафтада бир марта жумҳурият ойни-жаҳонидан боқиб, «СОДДАДИЛЛИК КЕЧАЛАРИ» ўтказмоқдалар. Кашиповский усулини қўллаб, «бўшашинг, сустлашинг, атроф гўзал, атроф гулбаҳор, қора кучларга шшонманг, биз мустақилмиз, биз мустақилмиз,» дея илҳом билан шивирламоқдалар. Бу шивир

остида севикли миллатимизни яна оромбахи уйку элитмоқда. Уни энди ким уйғотади? Қора кучларми? Йўқ!

Неъмат Аминов яқинда очиқ ёзди-қўйди: «Ҳой, Қора хўроз, бевақт қичқирма, қичқирсанг калланг узилади!». Кейинги воқеалар бу зукко ёзувчининг башорати ҳақиқатга яқин эканлигини исботляпти. Бундай ёзувчилар нафақат ҳукуматга, бизга ҳам қадрлидир. Гарчанд, биз мукофот бера олмасак ҳам, оталарча гамхўрликқўлимиздан келмаса ҳам, огоҳ этганига раҳмат. Огоҳ этмаслиги ҳам мумкин эди-ку. Масалан, Жамол Камолга ўхшаб. Сиёсатга аралашиб нима қилардинлар, мухолифат бўлгандан кейин чидаш керак-да, қамайди, отади, бутун дунёда шундай, дейди у. Бир-иккита одамларинг қамалса, шунга ота гўри қозихонами? Мустақиллик йўлида қурбонлар бўлиши табиий, аввал ватан, кейин жон, дейди куюниб Жамол Камол. Жамол Камол ичи ҳам, таши ҳам хуирўй инсон. Унда мантиқ ҳам нуқсонсиз. «Аввал ватан, кейин жон,» деганида Жамол Камол ўз жонини эмас, мухолифат жонини назарда тутуди, ватан деганда эса, ўз «ватанини» тушунади. У тарихни яхши билади. Бутун дунёда мухолифатни қамаб, отганлар деганда, мисол сифатида Пиночет, Сухарто ёки ўзимизнинг Мустафо Камол Отатурк фаолиятини келтиради. Фақат бир жойини айтмайди. Пиночетнинг ҳам, Сухарто ва Отатуркнинг ҳам мухолифати коммунистлар бўлганлигини яширади. Чунки, Жамол Камол ҳам собиқ коммунист-да. Бугун Отатуркка тенглаштираётганимиз Ўзбекистон Президенти ҳам коммунист бўлган. Нафақат улар, бутун Ўзбекистон ҳукумати собиқ коммунистлардан тузилган. Буни очиқ айтиш, давлат сирини фош қилиш билан тенг бўларди.

Бу ҳазил эмас, кураш. Бу курашда хато қилганларни халқ-дарё хасни қирғоққа улоқтиргандай, четга улоқтириб, йўлида давом этаверади. Шундай улоқтирилган бир инсонни кўрдим. Депутат эмас, мухолифат вакили ҳам эмас, оддий машинистка қиз. У идорада сиёсий хато қилиб қўйибди. «Мустақиллик» калимасидаги «и» ўрнига «у»ни ёзиб қўйган. Яъни, бошлиққа бу сўз «мустақиллик» эмас, «мустақуллик» бўлиб етиб борган. Жамол Камол ҳақ, бу йўлдан қурбонсиз юриб бўлмайди.

Лекин, дўстлар, инсон робот эмас-ку, хато қилади. Айниқса, бу сўзни колхозчи ҳам, ўқувчи-ўқитувчи ҳам, Президент ва маслаҳатчилари ҳам ҳар куни тинмай такрорлайверса, одамнинг

боши айланиб, хато қилиб қўйиши мумкин-ку. Бу хусусда менинг дўстим Турсунали Полвон доно гап айтган. «Ҳадеб мустақил Ўзбекистон, мустақил Ўзбекистон деявериши, қамоқдан чиққан одамга «хў, қамоқдан чиққан дўстим, чой ич, хў қамоқдан чиққан огайни, кел ўтир,» дея тинмай жавраганга ўхшайди.»

Хуллас, бандасига фаросат берсин. Буни бермаса, чатоқ. Ўз тажрибамда синаб кўрганман. Бир неча марта. Хурматли Президент билан бир-неча марта учрашганман ва ҳар сафар, учрашувдан олдин худога нола қиламан: «Эй, Парвардигор, шу гал бир фаросот бер, пошшонинг олдида юзимни ерга қаратма, озгина хушомад қилай, ишимни битирайин, ичимдаги бор гапни яширишига ёрдам бер, Худойим,» дейман. Аммо пошшонинг ёнига борган заҳот ичимдаги бор гаплар учиб чиқа бошлайди, уларни изига қайтаролмайман. Не меҳнатлар билан топган ширин каломларим эса, тилимда муздай қотиб қолаверади. Табиий президент бундан хурсанд бўлмайди. яъни, тўғри сўз нафақат отанга, ҳатто Президентга ҳам ёқмайди. Фаросатсизликнинг оқибати бу. Шу маънода мен президент маслаҳатчиларига ҳавас қиламан. Улар Худога нола қиладими-йўқми, билмайман, аммо ҳаммаси фаросатли. Бирортаси ичидаги гапни айтмайди. Жуда нари борса, «сиёсатга аралашмаган маъқул,» деб қўйишади.

Бу маслаҳатни улар Президентга эмас, халққа берадилар. Халқ ўз навбатида, фарзандларига уқтиради. Ва фарзандларнинг бирортаси сиёсатга аралашмайди, аралашгани дарров «қора куч»га айланади ва бундай фарзанддан халқ «юз ўгиради.»

Бизнинг партиянинг Фаргона вилоят котиби Иномжон Турсуновдан халқ шундай юз ўгирди. Сиёсатга аралашгани учун. Ўзи ёзувчи йигит, аммо сиёсатга аралашди, оқибатда, депутатликдан ҳайдалди, яқинда икки йил қамоқ жазосига ҳукм этилди.

«Эрк» Марказий Кенгаш котиби, профессор Отаназар Ориф ҳам ҳозир ички ишлар вазирлигининг ертўласида ўтирибди. Сиёсатга аралашгани учун. Мен ҳам қочқин мақомида, хотира ёзиб юрибман. Сабаби - сиёсатга аралашганман.

«Эрк» партиясининг бугун 54 минг аъзоси бор, улар ҳаммаси сиёсатга аралашганлар. Бу одамларни йигиб олишса, ертўлаларга сигармикан? Бу таишвишли фикр маъмурларимиз ҳаловатини бузаётган бўлса, ажаб эмас. Менинг ҳаловатимни эса, мутлақо

бошқа нарсалар бузаяпти. Мен сиз билан шулар ҳақида ўртоқлашмоқчиман...

Эшик тақиллаяпти, кечирасизлар... Ким экан, бемаҳалда? Наҳокти мени яна топшиган бўлса? Бор-йўғи учта одам биларди-я? Ёки улардан биттаси...

(Кўлөзма шу ерда узилади.)

2. Собиқ миришабнинг айтганлари

Мен партиянинг... э, кечирасиз, ҳукуматнинг солдатиман. Нимани буюрса, киприк қоқмай бажараман. Мен ўзим терговчи эдим, аммо митинглар пайтида анча-мунча қора ишларни ҳам қилишга тўғри келди. Кўлга тўқмоқ олиб, майдонга ҳам чиққанман. Кимнидир уришга тўғри келди, кимнидир отишга... мен чекинмадим. чекинишга ҳаққим йўқ эди. Баъзи аҳмоқлар буни тушунмайди. Чекинсам, навбатдаги унвонни йўқотишим мумкинлигини англамайди.

Ўзим табиатан юмшоқ одамман. ҳатто кўнгилчанман. Бировга озор беришни истамайман. Ахир, менинг ҳам болаларим бор. Лекин бошқаларнинг болалари кўчага чиқиб, митинг қилишса, тутоқиб кетаман. Уларнинг ота-онаси борми ўзи, дейман.

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, бултур январда талабалар шаҳарчасида тўполон бўлганда болаларнинг аҳволини кўриб, ҳўнг-ҳўнг йиғладим. Командиримиз буни кўриб, анча уялтирди. Лекин кўз ёшларимни тўхтатолмадим, қўлимда тўқмоқ, йиглаб туриб, зумрашаларни калтакладим. Кўзим ёшлангани сабабли, қаерига урдим, кўролмадим, аммо иккитасини йиқитдим, шуни биламан. Талабалар-ку, майли, яна демократ дегани пайдо бўлган. Аввал улар «қайта қуриш,» деб ҳайқирдилар. Кейин «мустақиллик,» деб бошни қотирдилар, энди «диктатура,» деб бақирмоқдалар.

Президентимизга ҳам ҳайронман, қайта қуришни берди, мустақиллигини берди, диктатурасини ҳам бериб қўяқолса нима қиларкан? Бу демократ деган ўжар халқ, унинг сўраганини бермаса, тинч қўймайди, баччагар. Шу тоифадан биттасини уйдан ҳайдадик. Ташқарида совуқ, болаларим билан қаерга бораман, дейди қизталоқ. Мен жаҳлим чиқиб, каровотидаги ёстиқни отиб юборган эдим, у ёстиқ эмас, демократнинг чақалоғи экан. Мен, албатта, ачиндим, аммо кечирим сўрашга юрак дов

бермади, туман ҳокими ўринбосари турган эди. Кўриб қолса, бу кўнгли бўш латта экан, деб ишдан ҳайдаб юборарди.

Кўнглим бўшлигимни яшириб, даҳлизга чиқсам, командиримиз қаққайиб турибди. «Демократни чақир!», деди у менга. Чақириб келдим. «Қорнига ур!», деди командир. Иккиландим, яна кўзим қурғур ёшлана бошлади. «Ур девонман санга!» деб бақирди бошлиқ. Кўзим ёшлангани сабабли, қорнига эмас, пастрогига туширибман. Демократ додлаб юборди. Мен ўгирилиб, юзимни яширдим. Демократдан эмас, командирдан. Чунки, кўнгличанлик профессионал миришабга зарар келтиради.

Командиримиз ақлли одам. «Агар тинч ухлайман десанглар, аввал демократларнинг таъзирини беринглар. Бу ишда ким ялқовлик қилса, ишдан кетади. Сизлар халқ милитсияси аъзоларисиз. Бунинг мазмуни шунда-ки, сиз халқни эмас, халқдан ҳукуматни ҳимоя қилишларинг зарур», деди у. Унинг нутқи мураккаб бўлгани учун, баъзан бошим айланиб кетади, кимни кимдан ҳимоя қилишни унутиб қўяман. Лекин қўлимга тўқмоқ бериб, бировнинг ақлини киритиб қўй десалар, киритиб қўяман. Ҳар ҳолда, бировга ақл киритиш ўзинг ақлли бўлишдан кўра анча осон экан.

Айниқса, демократлар билан ишлаш осон. Уларни урасан, тепасан, «миқ» этмайдилар. Хотинлари ҳам шундай. Совмин биносига митинг қилиб келишган экан, биттасининг эмчагидан тўтиб шундай силкитдим-ки, инсон боласи чидай олмас эди бунга. Аммо йиғламади энагар. Яна юзимга қараб, «онангизни ҳам шундай эмганмисиз?» дейди.

Мен, тўғриси, уялиб кетдим. Ҳақиқатан ҳам бу хотин онам тенги эди. Аммо профессионал миришаб «онангни олиб кел», дейишса, олиб келиши керак. Бурч шуни тақозо этади, командиримиз айтган.

Демократларнинг жони қаттиқлигига кўп марта шоҳид бўлганман. Уларнинг паханларини олиб келиб, кабинетда кун бўйи ушлаб ўтираемиз, «миқ» этишмайди. Биттасини ўзим сўроқ қилганман. Командиримиз «ишсиз ўтирма, мана шуни сўроқ қилиб тур», деб чиқиб кетувди. Мен нима ҳақда сўроқ қилишни билмаганим учун, «яшимисиз?» деб юборибман. Демократнинг юзи ёришиб кетса бўладими! «Раҳмат», дейди яна. Мен дарров

ўзимни ўнглаб олдим. Яхшиям командир кўрмади. Зудлик билан хўмрайиб сўроқ протоколини тўлдирдим:

Савол: Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?

Авоб: Сизникилар олиб келишди.

Савол: Нимага олиб келишди?

Жавоб: Буни сиздан сўрамоқчи эдим.

Савол: Саволни мен бераман, тушундингми?

Жавоб: Тушундим.

Савол: Нимага бақраясан?

Жавоб: Бақрайганим йўқ.

Савол: Бақрайдинг-ку, нимага ёлгон сўйлайсан?

Жавоб: Ёлгон сўйламайман.

Савол: Ёлгон гувоҳлик берганинг учун жазо оласан, тушундингми?

Жавоб: Тушундим.

Сўроқ протоколи хулосасида айбдорнинг ёлгон гувоҳлик берганлиги ҳақида ёзиб, ишни судга оширишни тавсия этдим.

Буни айбдорга эълон қилсам, «инсон ҳуқуқларини топтаянсиз!» деб чинқириб қолди. Оёгим тагига қарадим, ҳеч нарса йўқ. Бу баччагар менга очикдан-очик тўхмат қилган экан. Яна протоколни олиб, «милиция ходимига тўхмат ҳам қилди,» деб қўшиб қўйдим. Бир кунда суд чақирилиб, айбдорни икки йилга кесиб юборди.

Мен оддий терговчи эдим, шу ишдан кейин шаҳар прокурори қилиб қўйишди. Шундай қилиб, энди мен миршаб эмас, прокурорман. Шаҳар катта, иш кўп.

Демократларнинг анча-мунчасининг танобини тортиб қўйдик. Каттаконларидан тўрттасига жиноий иш очдик, улар ҳозир ертўлада ўтиришибди. Давлатни тўнтармоқчи эканлар. Вақтида билиб қолдик. Ҳозирча бўйнига олишмаяпти, аммо янаги ойнинг ўн бешида бўйнига олишади, ҳужжати тайёр. Прокурор бўлиб тайинланганимдан кейин кўнгилчанлик касалидан ҳам қутилиб олдим. Кўзим ёшланганларини эсласам, ўзимдан уялиб кетаман. Энди демократларнинг қаерига уришни мен бошқаларга ўргатаман. Ўзим уриб қўлимни ҳаром қилмайман, югурдаклар кўп, ишни ўшалар бажаради.

Яқинда оқсоқол чақирди. «Агар давлат тўнтарувчиларининг айбини бўйнига қўйиб берсанг, эҳтимол, республика прокурорлигига номзодингни ўйлаб кўрамиз,» деди.

Уф-ф, яна қўнғироқ!.. Тинчлик йўқ, кўраяпсиз... Алло, эшитаман, гапиринг... Нима? Ғойиб бўлибди? Нега ғойиб бўлади?.. Митинг тайёрламоқчи шекилли, дейсизми? Ўртоқ полковник, бизда «шекилли» деган гап бўлмайди, аниқ маълумот беринг. Қаерга ғойиб бўлган бўлса, топиб келинг! Қўнғирогингизни кутаяпман...

3. Ёзувчилар Уюшмаси котибининг айтганлари

«Аввал ватан, кейин жон». Бу ҳақиқат учун биз анча-мунча жонлардан воз кечиб юборишга тайёрмиз. Президентимиз сессияда айтди: «Минглаб одамларнинг осойишталиги йўлида 100-150та боши бузуқнинг бошини тўғрилаб қўйишга қодирмиз,» деди. Бу позитсияни тўла қўллаб-қувватладик. Ва «Бирлик» раисдошининг бошини тўғрилаб қўйишганда, биз телеграмма юбордик.

Умуман, ватан дегани биз ёзувчилар учун ҳавоий тушунча эмас. Уни севмоқ - бизнинг касбимиздир. Эрталаб соат тўққизда Уюшмага келиб, кечқурун соат бешгача ватанни севамиз.

Ватаннинг бир нозик жойи бор. У гапиролмайди, жавоб беролмайди, дўқ уролмайди. Бундан фойдаланган айрим боши бузуқлар «биз ҳам ватан фарзандларимиз,» дейдилар. Агар ватаннинг тили бўлганда эди, қўли бўлганда эди, боши бузуқларни аллақачон чет элга улоқтирган бўларди. Боши бузуқларни мен яхши танийман. Ҳатто ўзим ҳам бир пайтлар «Бирлик» фаолларидан эдим. Кейин қарасам, ҳаммасининг боши бузуқ. Аввалига индамадим, чунки «Бирлик»нинг авом халқ ўртасида обрўси катта эди. Ҳатто шу обрў ёрдамида, ўзим хоҳламасам ҳам, мени Уюшмага котиб қилиб сайлашди. Аммо, котиб бўлгандан кейин, ақлим янада тиниқлашди ва боши бузуқларни тарк этдим.

Мен гуманист одамман, боши бузуқларни «қора кучлар» деб аташларига унчалик қўшилмайман. Терминда адашмаслик керак. Бу ҳақда Уюшмамиз ҳукуматга, газетларга, ХДП ва «Ватан тараққиёти»га хатлар жўнатди. Аммо ҳанузгача улар боши бузуқларни «қора кучлар» деб ёзишмоқда. Бу, албатта, эътиборсизлик оқибати. Мен ҳукуматни эътиборсиз деётганим

йўқ, аксинча, ҳукуматимиз халққа қаттиқ эътибор бергани учун ҳам майда нарсаларга фурсати қолмаяпти. Биз буни яхши тушунамиз Умуман олганда, «қора кучлар» деса ҳам бўлаверади. Чуқурроқ ўйланса, ўзи ҳақиқатан ҳам шундай. Бу кимсалар чиндан ҳам қора кучлар. Буни биз ўйлаб кўрмаган эканмиз. Термин хусусидаги хатни зудлик билан бекор қилиш керак. Акс ҳолда, рақиблармиз қора кучларни ҳимоя қиляпти, деб Президентимизга ёзишлари мумкин.

Рақиблармиз сизга маълум - Адиблар Иттифоқи раҳбарлари. Бу нокаслар Уюшмани иккига бўлиб юборишди, бизнинг бир қанча аъзоларимизни авраб, «Адиблар иттифоқи» тузишди...

Мундоқ ўйлаб қарасам, Уюшманинг бўлингани ҳам яхши бўлган экан. Бўлинмасдан олдин Уюшма худди қозондек қайнаб турар эди, тинчлик йўқ эди. Жумҳуриятда неки боши бузуқ бўлса, э-э, кечирасиз, неки қора куч бўлса, ҳаммаси шу Уюшмага келарди ва ҳукуматимизга тинчлик бермас эди. Мажлис, митинг, пикет - ҳамма бало шу Уюшмадан бошланарди. «Орол» дейишди, «давлат тили» дейишди, хуллас, бутун дордан қочганлар шу ерда йиғилишарди.

Мана, худога шукр, жим-житлик ўрнатилди. Гоҳ-гоҳ бир-икки ёзувчи пайдо бўлиб, «мажлис ўтказайлик», деб қоларди, уларнинг думини тугдик. Мажлисга бало борми, митингга айланиб кетса, ким жавоб беради? Яна бизга тушади калтак.

Қора куч ёзувчилардан бири Уюшмани лаганбардорликда айблаб, Москвада мақола ҳам чиқарди. Биз уларга зарба сифатида йигирмата қора куч ёзучининг рўйхатини Давлат сирини сақлаш раиси ҳурматли Р. Шогўломовга бердик. Энди бирортасининг ҳам китоби босилмайди.

Хуллас, ватанни севиш ҳам осон эмас. Буни чидаганга чиқарган. Масалан, Адиблар иттифоқи раҳбарлари халқни алдаб, ватан, дея лоф уради, аммо севишга келганда, кунига бор-йўғи тўрт-беш соат севади ва қош қораймасдан жуфтакни ростлайдилар.

Бизнинг Уюшмамизда ҳам шундай ялқовлар бор эди, биз уларнинг штатини қисқартириб юбордик. Ишда қолганларга конкрет вазифа қўйдик: ҳар ким барқарорлик ҳақида ҳафтасига шеър ёки ҳикоя, осойишталик ҳақида иккита шеър ёки учта мақола ёзиши лозим. Президентимиз ҳақида ҳам ёзиш керак, аммо

бунга норма белгиламадик. Ҳар ким кўнглига сиққанича ёзсин. Ҳар ҳолда ишимиз ёмон эмас.

Шу ўрнатилган тартиб туфайли бизнинг аъзоларимиздан ўнтаси халқ ёзувчиси, ўнтаси халқ шоири унвонига сазовор бўлишди. Давлат мукофоти олганларни санамаса ҳам бўлади. Уюшманинг бусамарали фаолиятини қора кучлар кўролмаётти. Нима эмиш, биз лаганбардорлигимиз билан Ўзбекистонда диктатуранинг ўрнатилишига ёрдам бераётган эмишимиз. Қарга чўқилаган «о»ни ебсан, дедим уларга.

Биринчидан, президентимиз бирор нарса ўрнатар экан, ҳеч қачон бизнинг ёрдамимизга муҳтож бўлмаган.

Иккинчидан, президентни халқ сайлаган, нимани ўрнатсаг ихтиёр ўзида. Халқ рози бўлса, бас. Ўзингиз кўриб турибсиз, халқ рози. Бизга бу ҳақда жуда кўп хатлар келаяпти. Уларни тўплаб, нашр қилиш ниятимиз бор.

Хуллас, иш кўп. Ана, яна телефон жириглади. Тepadан кўнғироқ қилишяпти, ўзи кутиб ўтирган эдим... Алло, ассалому алайкум, домла... Нима? Ким бу?.. Нима деяпсиз?.. Қанақа хат?.. Кимни қамашибди?.. Менинг бу билан ишим йўқ. Уюшма қизил ярим ой жамияти эмас. Қамалса, ўзи айбдор. Мен унга сиёсатга аралашма, деб айтган эдим... Йўқ, йўқ. Уюшма ҳеч бир хатга имзо чекмайди. Биз сиёсатга аралашмаймиз... Ҳа, шундай!

4. Бетараф зиёлининг айтганлари

Бетарафлик бу тўполонли даврда энг яхши йўл экан. Мен бирорта партияга кирмадим, ХДПсига ҳам, ЭДПсига ҳам. Жуда тўғри қилган эканман. ХДПга кирсам, халқнинг қарғишига дучор бўлардим. «Эрк»ка кирсам, турмага тушардим, «Ватан тараққиёти»га кирсам, ундан баттар, нозанинлар партиясига кирибди, деб кулган бўлишарди. Одамлар шунақа, маданиятсиз бўлиб кетишган, ҳақорат қилишдан ҳам тоймайдилар. Кеча тўрт соат нонга навбатда турдим. Ана ўша ерда кўрдим маданиятсизликни. Икки соат жим туришди, учинчи соатда асабийлаша бошладилар, тўртинчи соатда бир маданиятсиз «миқ» этган эди, дўкончи ҳам зўрга турган экан, сўкинчи ёздирдики, кўраверасиз. Бир зумда ҳамма бир-бирини куракда турмас сўзлар билан ҳақорат қила бошлади. Кейин муштлашув бошланди. Милиция чақирдик, келмади. Ниҳоят, бир киши чиқиб,

«Хў, огайнилар, ноннинг йўқлигига сизлар эмас, ҳукумат айбдор, нега бир-бирларингизни ур-калтак қилаяпсизлар,» деган эди, муштлашув таққа тўхтади. Ҳамма ҳушига келди, жим-житлик чўкди. Шу пайт осмондан тушгандай, милитсионер пайдо бўлди. «Ким ҳукуматга тил теккизган?» деб сўради. Ҳеч ким «миқ» этмади. Милитсионер бир ишшайди-да, тил теккизганни топди ва айбдорнинг қўлини тўрхалтаси билан боғлаб, олиб кетди. Агар шу ерда бетараф бўлмаганимда, айбдорни ҳимоя қилганимда, мени ҳам олиб кетган бўлишарди. Маданиятли одам доим бетараф бўлади. Катта олим ва катта санъат арбобларининг ҳаммаси бетараф. Ҳозир замон шундай-ки, биров билан дўст бўлиш ҳам хатарли. Танлаган огайнинг «Эрк»чи ёки «Бирлик»чи бўлиб чиқиши ҳеч гап эмас. Кейин бошинг балога қолади. Бу соҳада ҳам мен бетарафман. Умуман, ҳар қандай саволга «бетарафман,» деб жавоб беришга одатланганман. Бу, биринчидан, ўзгалар фикрига суқилмаслик, одоб ва маданиятни билдирса, иккинчи томондан, ҳар эҳтиمولга қариши... яъни, ким билади бу саволнинг остида нима ётганини?

Бетарафлик принципимни ҳамма ҳам тушунавермайди. Яқинда бир жонон билан танишиб, уни ўпаётган эдим, «мени севасизми?» деб қолди. Албатта, одатдагидай «бетарафман,» дедим. У кетиб қолди. Мана, қирққа кираяпман, ҳамон бўйдоқман, принципимга содиқлигимдан. Мен ҳозир бетарафликнинг фойдаси ҳақида докторлик диссертациямни ёзиб туғатдим. Жуда қизиқ фактлар бор. Ижтимоиятчиларнинг айтишича, Ўзбекистон зиёлилари ичида бир миллионга яқин бетараф бор. Ҳа, бир миллион! Кичикроқ бир мамлакат аҳолиси бу. Уларни бемалол бетараф давлатлар сафига қўшса бўлади...

Кечирасиз телефон жиринглаб қолди... Алло, ким бу? Кимни?.. йўқ, йўқ, мен сиёсатдан узоқ одамман... Ҳа, мен бетарафман, соғ бўлинг...

5. Маккага бориб ҳожи бўлиб келган вилоят ҳокимининг айтганлари

Пошио - Худонинг ердаги сояси, деган эканлар. Биз авваламбор ўша сояга бўйсунганимиз керак. Унинг сиёсати тўғрими-нотўғрими, қора кучларга ўхшаб муҳокама қилиш катта гуноҳдир. Шундай кўрнамаклар бизнинг вилоятимизда ҳам йўқ

эмас. Уларнинг биттасининг уйига одамларимни юбориб оттирган эдим, жойида йўқ экан, ўқ ёстиққа тегибди. Барибир тинч қўймадим, ишдан бўшатиб, бадарга қилдим. Унга яқин бўлган элликта кишини ишдан ҳайдадим. Ғалабани ювиб, роса ичдик.

Дарвоқе, Маккага бориб кўрдик-ки, у ерда ароқ ичмас эканлар. Биз анча қийналдик. Уйга келгандан кейин роса тўйиб ичдик. Бу асло ҳожилигимизни бузмайди. Чунки, пайгамбаримиз «ароқнинг ўзи эмас, мастлиги ҳаромдир,» деганлар.

Аммо тунов куни, пошшомизнинг туғилган кунда роса отибмиз. Ҳожи бўлганим учун менга сўз беришди. Барча вилоят ҳокимлари ўтирган эди. Озгина кайф қилибман, шекилли, эллик беш ёш ўрнига олтмиш беш ёш деб юборибман. Эртасига роса сўкинч эшитдим. Сиёсий хато қилганимни тушундим.

Умуман, сиёсатга аралашмаган маъқул экан. Бизнинг ишимиз қишлоқ хўжалиги бўлиши керак. Халқнинг қорнини тўйдириши лозим. Ўрни келганда шуни айтиши керак-ки, халқимиз ҳам анча мечкай халқ. Маккага борганда кўрдик, у ерда одамлар жуда кам овқат ейишади. Бизда-чи, ойда бир марта албатта гўшт ейдилар. Нон ҳар куни, чойни айтмасангиз ҳам бўлади. Маккадан келиб вилоятда мечкайликни йўқотиши ҳақида фармон чиқардим. Халқ хурсанд бўлди, бозор қиммат замонда озиқ-овқатга пул йўқотмайди.

Бу ташаббус тепадан қўллаб-қувватланди. Иқтисодий масалалрни шундай ҳал қилиши лозим, деб алоҳида таъкидланди. Сиёсий хатомни шу билан ювдим. Пошшомиз ақлли, доно одам, мени кечирдилар.

Биз Маккага бориб кўрдик, Саудияда пошшосининг қўлидан ўпар эканлар. Бизда ҳам бу одатни жорий қилиши керак. Биз ҳозир вилоятимиз марказида пошшомизга ҳайкал ясаёмиз. Фуқаролар унинг қўлини ўпишсин. Чунки, пошшомизнинг вилоятга келишига вақтлари бўлмаслиги мумкин.

Фарғонада шунга ўхшаган бир иншоот қуришибди. Фақат жуда баландда, дейишади. Одамлар нарвон қўйиб ўпаётган эмишлар. Бу демократияга тўғри келмайди. ҳайкални сал пастроқ қўйиши керак, шунда ёш-қари, бола-чақа - ҳаммаси ўпиши имконига эга бўладилар. Бунни кофирлар «шахсга сизиниш,» деб айтишлари мумкин. Биз шахсга эмас, сояга сизинамиз!

6. «Ватан тараққиёти» фирқаси котибининг айтганлари

Президентдан бошқа ким сиёсатга аралашса, ўша қора кучдир. Москов телевидениесини кўравериб боши бузилган кимсалар - қора кучлардир. Нима эмиш, халқни уйғотиш керак эмиш. Хў, баччагар, халқни уйғотиб нима қласан, дам олсин, ҳордиқ чиқарсин, етмиш йил пахта терди, энди беи-олти йил ухласа нима бўпти?

Йўқ, қора кучлар, инсонни ҳам, қонунни ҳам тушунишмайди, ухлаб ётган заҳматкашни уйғотиш - жамоат тартибини бузиш эканини англамайди ва албатта, шунга яраша жазо оладилар.

Буларни жазоласанг ҳам ёқмайди. Дарров «Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари топталаяпти,» деб бутун дунёга жар солишади, оқибатда, бизнинг давлатимизни билмайдиган чулчитлар ёгилиб кела бошлайди. Улар қора кучлар билан қўшилиб, кулранг кучга айланадилар ва жаҳонга кулранг хабарлар кета бошлайди. Натижада асосий бойлигимиз - барқарорлик юзига чак-чак кулранг доғлар томади.

Ҳукуматимиз қора кучларни узоқ вақт назарга илмай юрди. Ҳатто дўстимиз М. М. Дўст айтгандай, президентимизнинг ўзи уларнинг «пилигини» кўтариб қўйди. Бу ношукрлар яхшиликни билмай, ҳаддидан ошаверди. Ва жазосини олди, олаяпти ҳам.

Халқ ичида обрўсини йўқотиб, улар чэт элдаги маслакдошларига суянамоқдалар. «Ўзингдан чиққан балога, қайга борай давога» даганларидек, асли наманганлик Боймирза Ҳайит деган одам бор. Олмонияда яшайди. Хотини олмон. Давлат тилимизни билмайди. Боймирза Ҳайитни мен кўрганман. Қоп-қора куч. Мўйлови ҳам бор. Ана ўша кимса бултур Наманганга келиб, роса тўполон қилди. Уни кутишга минглаб авом халқ йўлга чиқди, бу сиёсий қолоқлигимиз оқибати. Бу қора куч Наманганга келибоқ, ўз маслакдошларини ахтара бошлади. Бойлигимиз - барқарорликка путур етказиш учун ҳаракатга тушди. Биз унинг йўлини кесдик. Унга Президентимизнинг Ўзбекистондан чиқиб кетиши ҳақидаги буйругини мен етказганман. Буйруқни эшитиб, қора куч янада қорайиб кетди. Шуни айтиш керак-ки, қора кучлар тўзоғига баъзан содда одамлар ҳам тушиб қолишади. Бу содда одамларнинг анчасини биз тўғри йўлга солдик. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳозир «Ватан тараққиёти» фирқасига кирган. Аммо бу соддаларнинг ичида ўжарлари ҳам учраб туради. Биттаси, «Нима қиласан

Президентни танқид қилиб, лўлининг эшагини сугориб, пулини олавермайсанми?» десам, содда нима дейди, денг: «Президент лўли эмас, самарқандлик, иккинчидан, унинг эшагини сугорсам, сизга иш қолмайди-ку,» дейди-я безбет. Хуллас, бундайларни фақат турма одам қилади... Бу ҳақда мен Президентга очик айтганман. Шафқатсиз бўлиш керак, деганман. У мени яхши тушунади. Мен ҳам унинг психологиясини ўрганиб олганман. Дейлик, бировни мансабга қўйиш керак бўлса, буни тўғридан-тўғри айтиб бўлмайди. Мен одатда, президент секретарига «Эртага қора кучлар митинг қилмоқчи, оқсоқолга батафсил ахборот беришим керак,» дейман. Президент зудлик билан қабул қилади. Қабулхонасида кун бўйи ўтирган вазирларни қабул қилмайди-ю, мени дарров кутиб олади. Ахборотни эшитиб, тутақади, сўкинади. Мен бундан фойдаланиб, унга секин, иш бўйича ёзилган хужжатни бераман. У қарамай имзо чекади-да, олдимга иргитади. Шу билан иш битади. Ахборотнинг тўғри-нотўғрилигининг аҳамияти йўқ. Қора кучлар бир куни барибир митинг қилади-ку. Биз фақат олдини оламиз, холос. Умуман, ОЛДИНИ ОЛИШ - «Ватан тараққиёти» фирқасининг асосий иш услубидир.

Бизни кўролмайдиганлар ҳам бор. Улар «Ватан тараққиёти» чўнтак партияси, деб гап тарқатишган. Биз фисқу-фасоддан баланд турганимиз учун, кулиб қўяқолдик. Ҳа, биз чўнтак партиясимиз, дедик. Бу қора кучлар шу қадар безбетлар-ки, гўё ўзлари чўнтакни ўйламайдилар, гўё ҳаммаси бойвачча. Президент фирқамизни тузаётди, чўнтак - партия учун асосий нарса, чўнтаксиз партия бўлмайди, деганлар. Шунинг учун ҳам «Ватан тараққиёти» фақат иқтисод билан шуғулланади.

Иқтисоднинг ҳаётимизда нақадар муҳим фактор эканлигини кишлоққа бориб биши мумкин. Ўтган йили чойхонада ўтказилган қурултойимизда (биз дабдабани ёмон кўрамиз, мажлисларимизни доим чойхона ёки рестороналарда ўтказамиз) бир чолдан «Сизга иқтисод керакми, сиёсатми?» деб сўраганимизда, чол аввал тушунмай турди. Кейин «Сизга нон керакми ёки сафсатами?» деган эдик, дарров тушунди, «Нон керак, болам, нон,» деди. Шу ернинг ўзидаёқ унга фирқамиз номидан тўртта иссиқ нон ҳадда этдик ва бу нонларнинг иқтисод эканини тушунтирдик. Ташвиқотнинг кучини қаранг-ки, эшитишимизча, ўша чол энди

уйида ҳам «хотин, нон обке,» демас эмиш, балки «хотин, иссиққина иқтисодингни обке,» дейдиган бўлибди. Халқ билан шундай ишлаш керак. Бир куни халқ билан ишлаб турган эдим, қишлоқи демократ келиб қолди. У ҳам халқ билан ишлашга урина бошлади. Мен унга қариши контрпропагандани бошлаб юбордим. «Демократлар сизни жарга олиб боради,» дедим халққа. Битта чўпон нима дейди денг: «Жарга ўзим бораман, менга йўл кўрсатишининг кераги йўқ,» дейди. У қишлоқ чеккасидаги жарда мол боқар экан, кейин тушундим.

Халқ билан ишлаш шунақа нозик иш. У ҳамма нарсани тўпта-тўғри тушунади. Бунинг устига, халқ дегани жуда ўжар нарса бўлар экан. «Менга йўлбошчининг кераги йўқ, ўзим бораман,» деб кетаверади. Бунинг ОЛДИНИ ОЛИШ керак.

7. Ўзбекистон ХДП фирқаси масъул котибининг айтганлари

Бизни «собиқ коммунистлар» деб аташади. Бу тўхмат гап. Биз коммунист ниқоби остида етмиш йил Ўзбекистон мустақиллиги учун курашганмиз.

Мана, ниҳоят шу курашлар маҳсули - истиқлолга эришдик. Шунга қарамай, бугун ҳам бизни кўролмайдиганлар учраб туради. Бу қора кучлар энди «Ўзбекистонда диктатура ўрнатилди,» дея бақирмоқдалар. Худога шукр-ки, диктатура бор. Шунинг шарофати билан Ўзбекистоннинг ҳамма жойида барқарорлик бор. Тўрт тарафимиз барқарорлик. Тўғри, бозорлар қиммат, озиқ-овқат етишмайди, аммо барча дўконларда барқарорлик бор. Шу қадар серобки, чет эллик сайёҳлар биздан илгаригидай сувенир қилиб дўппи эмас, барқарорлик олиб кетишади.

Чет эл газеталари ўзбек барқарорлиги ҳақида тинмай ёзадиган бўлишган. Бундай сифатли маҳсулот мустақил Ўзбекистонда яратилиши ватанпарварларнинг кўксини гурурга тўлдирмоқда.

Фақат улар эмас, Президентимизнинг шахсан ўзи «Барқарорлик энг катта бойлигимиз,» деган. Бу иборани Мирзо Улуғбек тумани ҳокими Солор бўйига осиб ҳам қўйибди: «**БАРҚАРОРЛИК - ЭНГ КАТТА БОЙЛИГИМИЗ И. КАРИМОВ.**» Лекин бу ҳокимда ҳам фаросот дегани йўқ экан. Ёзишга ёзибди-ю, иборани иккига бўлиб, ишни расво қилибди. Оқибатда, ёзув «Энг катта бойлигимиз И. Каримов,» деб ўқилмоқда. Мен

Президентимиз бизнинг бойлигимиз эмас, демоқчимасман. Аммо буни Президентнинг ўзи айтса ярашади, қандайдир туман ҳокими эмас. Президентимиз дангал одам, айтса айтаверади. Бу ҳақда Мурод Муҳаммад Дўст батафсил ёзган. Унинг дангаллигига мен ҳам бир мисол келтираман. Сессия мибаридан туриб, дангал шундай деди: «Мени мақташни бас қилинглар, ҳали Ниёзовга қўйгандай менга ҳам анави ерга ҳайкал қўйиб ўтирманглар, тагин,» деди. Пастда ўтирган маслаҳатчилардан бири беихтиёр «Қаерга?» дея Президентга термулди. Президент эшитмади ёки атайин жавоб бермади, чунки маслаҳатчилар фаросатли бўлса, қаергалигини ўзлари билишлари лозим, доводирамасликлари керак.

Президентимиз нафақат ички сиёсатда, ташқарида ҳам дангал сиёсат юритади. Бутун Ўзбекистон аҳли буни телевизор орқали кўриб қойил қолган. Мен ҳам кўрганман. Эрон ислом жумҳуриятининг бир вазири билан бўлган суҳбатда президентимиз дангал сўради: «Нега сизлар (эронликлар - М. С.) энгил саноатга ташқи инвестицияни жалб қилмаяпсизлар?» деди. Бу савол оҳангидан шўрлик эроний сувга тушган жўжага ўхшаб шалвираб қолди. У Эроннинг энгил саноати анча ривожланган, ҳатто энгил саноат маҳсулотларини ташқарига сотаямиз, демоқчи эди, президентимиз вазоҳатини кўриб, писиб қолди. Вазир бундай маҳсулотларни Ўзбекистон ҳам четга сотаётган бўлса керак, деб ўйлади ва Ўзбекистон делегацияси кийган инглиз ёки фин костюмлари ҳам уни ҳушига келтирмади.

Хорижий сиёсатчилар галати бўлишади. Тинмай илжаядилар, илтифот кўрсатадилар, ҳар қадамда «руҳсат этинг», «марҳамат қилинг» дея ўралашадилар. Суҳбат бошлагани замон доводирай бошлайдилар. Чунки, нимжон ва оми инсонлар. Ўзбекистондан келган делегатсия мени доводиратиш учун келган, деб ўйламайдилар.

Дипломатия - бу рақибини доводиратиш демакдир. Қашшоқ бўлсанг ҳам ўзингни бой каби тутуши - дипломатиядир. Бирор давлатнинг саноати ҳақида маълумот бўлмаса, бу «саноатга» дўқ урилса бас, рақиб доводирайди-қолади. Сиёсатга аралашар экан яна битта нарсани ёдда тутуши керак: кадрлар билан иложи борича саломлашмаслк лозим. Акс ҳолда, сизни ҳеч ким писанд қилмай қўяди. Ўзимизга ўхшаган одам экан-ку, деб ўйлайди. Вазият тақозо этса, бир-икки вазирни ҳақорат ҳам қилиб қўйиши лозим. Буни чет

элликлар эшитишса, янада таъсирли бўлади, ҳақиқий президент экан, деб қойил қолишади. Яна бир нарса бор - бу важохат. Тўнни тескари кийиб ўтириши керак. Ҳатто хорижий давлат кийдирган тўнни ҳам. Бу халқаро обрўмизни кўтаради.

Албатта, сиёсатнинг бошқа, иккинчи даражали қоидалари ҳам мавжуд. Масалан, Туркияга бориб, Ўзбекистон иқтисодда «турк моделини танлади», Хитойга бориб «хитой модели», Сингапурда «сингапур моделини танлади», дейиши ҳам мумкин. Бу аниқ йўлнинг йўқлиги эмас, балки бирданига учта давлатнинг кўнглини олиши ҳисобланади.

Сиёсатга аралашиб юрган Президентлар буни яхши билишади. Бизнинг президентимиз ҳам ана шундай президентлардан. Айрим қора кучлар буни кўролмади. Президентимиз «Мен - иқтисодчи, сиёсатчи эмасман», деб интервью берган, дейишади. Президент сиёсатчи бўлмаса, қандай президент бўлади, дейишади. Қора кучлар билмайдилар-ки, халқнинг қорнини сиёсат эмас, иқтисод тўйдиради. (Бу ҳақда «Ватан тараққиёти» фирқаси илмий иш олиб бормоқда). Қора кучлар яна шуни билсинлар-ки, Ўзбекистонда юз эллик йил давомида бирорта сиёсатчи бўлмаган ва халқ тўқ-фаравон яшаган. Сафсатабоз сиёсатчиларнинг ҳаммаси Московда бўлган. Улар сиёсат билан шуғулланавериб, мана, нима бўлди. Совет империяси парчаланди. Агар руслар сиёсат ҳақида камроқ гапириб, иқтисодни йўлга қўйганда, империя парчаланмаган бўларди ва биз фаравон ҳаёт кечиришда давом этган бўлардик. Худога шукр, бугун ҳам ҳаётимиз фаровон. Бозор-ўчарда сўкинаётган баъзи шалоқ қора кучларни айтмаса, бутун халқимиз ҳукуматга тасанно айтмоқда. Барча газет-журналлар, радио-телевидение, ахборот агентликлари фаровон турмушимиздан дарақлар бермоқдалар.

Бу мўъжизанинг сири шунда-ки, Президентимиз сиёсатдан ҳам кўпроқ иқтисод билан шуғулланаётибди. Рус империяси йўл қўйган хатони такрорламаяпти. Сиёсат ишқибозларига минбар бериб, эркалатмаяпти. Жуда ўжарлари бўлса, турмага ташилаяпти. Ва жуда тўғри қилаяпти. Бу сиёсатнинг тўғрилиги хусусида нафақат ёзувчи ва олимлар, ҳатто юз ёшдан ўтган қариялар ҳам симпозиумлар ўтказмоқдалар. Одам юз ёшдан ўтса, ақли яна тиниқлашаркан, яқинда юз ёшлилар симпозиуми «Президентга очиқ хат» қабул қилиб, газетларда эълон этди. Бу

мактуб Ўзбекистон доноликнинг ҳам макони эканлигини исботлайди.

8. Давлат сирини сақлаш қўмитаси ходимнинг айтганлари

Совет Иттифоқини парчалаган кимлар, биласизми? Ички ва ташқи жосуслар. Улар демократия ниқобини кийиб, аввал чет элда, кейин мамлакат ичкарасида юзлаб газета ва журналлар чиқара бошладилар, бу нашрларда давлат сирларини фош қилдилар. Масалан, СССРнинг империя эканлиги, тоталитар давлат эканини бирорта совет кишиси билмас эди, жосуслар буни айтди. Инқироз шундан бошланди. Бизда жосуслар кўп. Улар ҳам демократия ниқобини кийган эди, лекин биз бу ниқобни дарров юлиб олдик ва ХДПга бердик.

Энди жосуслар ўз башараларини халқдан яшира олмайдилар. Қаерга борса, дарров маълум бўлади, отнинг қашқасидай.

Давлат сирини сақлаш қўмитаси ўшаларга қарши тузилган. Биз давлат сирларини улардан муҳофаза қиламиз.

Давлат сирини деган саволга шундай жавоб беришим мумкин: асосий давлат сирини - бизнинг ҳукуратимиз. Бирор газет ёки журналда ҳукурат ва унинг бошлиғи танқид қилинса, давлат сирини фош бўлган ҳисобланади, бунга йўл қўйган нашр зудлик билан таъқиқланади. Мисол сифатида «Эрк» ҳафталигини келтиришим мумкин.

Бизнинг ишимизда доим ҳушёр бўлишга тўғри келади. Ишда ҳам, кўчада ҳам. ҳатто уйда ҳам. Тунов кунини диванда ёнбошлаб, телевизор кўраётган эдим, экранда шубҳали бир қўшиқчи пайдо бўлди. Бир қарашда айтган қўшиғини дуруст, аммо заминда тузумга қарши гап бор экан. Пахтазорни мақтаб туриб, охирида «бободехқон юзингда ажин,» дейди синиқ овоз билан. Бу бизнинг профессионал тилимизда «тузум юзида ажин» деган маънони билдиради. Дарров қўнгироқ қилдим...

Афсуски, телевидение бизнинг назоратимизда эмас, аммо бизнинг тавсиямиздан улар фойдаланишади, уларга сиёсий кўрсатув бермасликни тавсия этувдик, қабул қилишди. Ҳозир фақат раққоса ёки ашулачиларни кўрсатади. Лекин, боя айтганимдай, ашулачилардан ҳам эҳтиёт бўлиш керак.

Ишимизнинг оғир жабҳаси - ташқи жосуслар билан кураш. Ташқи жосуслар Москов матбуоти, ахборот воситалари орқали давлат сирларимизни фош қилади. Масалан, Ўзбекистонда демократиянинг йўқлигини ўшалар фош қилишди. Аммо қўмита, бринчи галда, маҳаллий жосусларни йўқ қилишга интилади. Мен бу ишга бутун вужудим билан киришганман. Сирлиликка шу қадар ўрганибман-ки, уйга борсам, хотиним ҳам сирли жилмаяётгандай туюлаверади. «Эрк» партиясига аъзо бўлиб келмадингми?» деб кўяман.

Бундан ҳайрон бўлманг, бу шунчаки профессионал сезги. Агар шу сезги бўлмаса, мени Қўмитага ишга олмас эдилар. Шу сезги туфайли биз наширётларда ўнлаб жосусларни фош қилдик, ишдан ҳайдадик. Уларнинг кўпчилиги «Эрк» партияси аъзоси эканлиги маълум бўлди.

Лекин жосуслар ҳам анча эҳтиёткор, тажрибали бўлиб қолишди. Илгари давлат сирларини очиқдан-очиқ ўз мақолаларида фош қилаверардилар. Бугун конспиратив йўлга ўтганлар: улар энди шеър ёза бошладилар.

Кейинги уч ойда йигирмата жосуснинг олтмиш еттита шеърда давлат сирлари фош қилингани аниқланди. Бу ишда бизга Ёзувчилар Уюшмасидаги дўстлар катта ёрдам бердилар.

Биттаси «Мувашишаҳ» деган шеър ёзибди. Ҳар сатрнинг бош ҳарфларини қўшиб ўқисангиз, одамнинг исми, фамилияси чиқаркан. Кимнинг номи чиқди денг, айтишга тил бормайди, просто даҳшат!.. Келинг, айтмай кўяқолий, хуллас, бу энг катта давлат сирини. Тажриба шуни кўрсатадики, мақоладан ҳам кўра шеър хавфли нарса экан. Жосусларнинг деярли ҳаммаси шеър ёзишни билади (чет эллик раҳномалари ўргатишган бўлишса керак). Улар кўпроқ Ёзувчилар Уюшмаси атрофида ўралашадилар, баъзи бировлари Уюшма аъзолигига ҳам ўтиб олган. Умуман, бу нусхалар асосан шаҳарда яшашади. Қишлоқда бир кун ҳам туролмайдилар. Чунки, қишлоқда сир йўқ. Улар шаҳарга келишади, давлат сирларига яқинроқ юриш керак-да.

Уларнинг бир гуруҳини Президент Саройи ёнида кўрганман. Объектга қараб туришган экан, мени кўришиди-ю, жўнаб қолишди...

Давлат сирини сақлашда давлат тилимиз ҳам муҳим рол ўйнайди. Масалан, бошлиқ ўзбек тилида нутқ қилса ва уни рус ёки инглиз тилига таржима қилиш керак бўлса, таржима матнини

албатта текшириб кўриш лозим. Чунки, давлат тилида айтилган ҳамма гапни таржима қилаверса, бошлиқнинг обрўсига, демак, давлатимизнинг обрўсига путур етиши мумкин. Давлатимиз обрўсини сақлаш давлат сирини сақлаш билан баробардир. Буни баъзи калтафаҳмлар тушунмайди ва «нега раҳбаримиз нутқи таржимада қисқартирилган?» деб жанжал қиладилар. Яқинда шунақалардан биттаси келиб бошимни қотирди, унинг қўлогига шипшиб тушунтирган эдим, бечора кўрқиб кетганидан хайрмаъзурни ҳам насия қилиб, жўнаворди.

Яна шунини айтиши керак-ки, биз мустақил жумҳурият бўлмаганда, давлат сирларини сақлаш анча қийин бўларди. Яъни, мустақиллик давлат сирини сақлашнинг муҳим омилларидан биридир. Давлат сирини, ўз навбатида, мустақиллик учун курашнинг муҳим омилдир.

Давлат сирини фақат бор нарсалар эмас, йўқ нарсалар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, бизнинг миллий армиямиз йўқ, аммо унинг йўқлигини ёзиш - давлат сирини фош қилиш демакдир. Шунингдек, дўконда нон йўқлиги, сариеғ йўқлиги ҳам давлат сирига киради. Буни ёзиш иқтисодий хоинлик ҳисобланади.

Йўқ нарсаларнинг ичида энг долзарб сир - демократиядир. Унинг йўқлигини ёзиш энг катта сиёсий жиноят саналади. Бу сирни фош қилганлардан бир нечтаси ҳозир турмада ўтиришибди.

Хуллас, мустақил Ўзбекистонимиз дунё давлатлари билан яқинлашган сари сирларининг рўйхати ҳам узайиб бормоқда. Яқинда бу рўйхатга яна битта сир қўшилди - инсон ҳуқуқлари. Буниси яқин келажакда энг актуал давлат сирини бўлиб қолади.

9. Деҳқоннинг айтганлари

Президентимизга раҳмат, бу йил ҳосил яхши бўлди. Пахтани нес-нобуд этмай териб олдик. Президентимизга раҳмат, ўн беш фойизи деҳқонга берилсин, деган эди. Биз бу пахтани қаерда ҳам сотардик, Президентимизга раҳмат, оғиримизни енгил қилди - ўзлари сотадиган бўлди. Президентимизга раҳмат, ўзлари жуда кароматли киши эканлар. Ёзувчи Пиримқул Қодиров дегани телевизўрдан айтди, президентимиз Ҳиндистонга борганларида булутлар тарқаб, бирдан қуёш чиқиб кетибди. Бизни қуёшли Ўзбекистон дейишади, аммо Ҳиндистонда қуёш чиқаришнинг ўзи бўладими?

Президентимизга раҳмат, бизда ҳам ҳаво яхши келди. Томорқадан олган ҳосил билан кун кечираяпмиз. Иккита сигиримиз бор, Президентимизга раҳмат, иккалови ҳам тугди, сут-қаймоқ текин бўлди.

Президентимизга раҳмат, қишлоқда ун йўқ. Пахта экиб, бугдой эмаган эдик. Президентимизга раҳмат, анча қийин бўлди. Ун олиб келишган эди, жанжал бошланди. Қўшилар жиққа-мушт бўлишди. Президентимизга раҳмат, жанжалкашлар қамалди.

Президентимизга раҳмат, менинг хотиним анча чидамли чиқди, унсиз ҳам овқат қилаверади.

Президентимизга раҳмат, қишлоқда гўшт йўқ. Қўшилар бир-бирининг гўштини ейди. Президентимизга раҳмат, буни ҳеч ким билмайди.

Президентимиз соғ бўлсинлар, қишлоқда ҳар хил касалликлар кўпайиб кетди. Менинг куёвим жигари чириб, ўлди. Иккита бола етим қолди. Президентимизга раҳмат, онаси нафақа олаяпти.

Президентимизнинг юзи доим ёруғ бўлсин, қишлоқда чироқ йўқ. Қоронғу тушган заҳот ҳамма каппаларига кириб кетади, шам ёқиб, овқат пиширади. Президентимизга раҳмат, ҳали ҳеч ким нолигани йўқ.

Яқинда эшагимни сотдим. Президентимизга раҳмат, бозорлар анча қимматлаб кетибди, эшакни нақ икки мингга олишди. Бу пулга гўшт олиб уйга келсам, хотин жанжал қилди, бутун эшакка тўрт кило гўшт олдингми, деди. Президентимизга раҳмат, йиглаб-йиглаб жим бўлди.

Президентимизга раҳмат, ҳаёт жонга тегди. Ҳатто ўзимни осмоқчи бўлдим, президентимизга раҳмат, арқон чирик экан, тирик қолдим. Ёш болаларимни ўйлаб яшай бошладим.

Президентимизга раҳмат, кенжатайим бултур мактабни тугатди. Тошкентга ўқишга бораман, деб хархаша қилди. Менга ёрдамчи бўл, қишлоқдан кетма, деб ёлвордим. Бола ўжар чиқди, кетди. Президентимизга раҳмат, порасиз ўқишга кириш мумкин эмас экан, болам бағримга қайтиб келди. У ҳам мендай яшайдиган бўлди.

Президентимизга раҳмат.

ТУРК ЖУРНАЛИСТЛАРИ

«Таътил»дан қайтаркан, айғокчиларнинг кўзини шамғалат қилиш учун уйга тонгга яқин келишни режалаштирдим. Биринчи апрел эди янглишмасам, соат кечаси тўртларда Пушкин-Салор маҳалласига яқинлашганимизда, бизнинг уй атрофи худди кундузгидек гавжум, беш-олти машина ўраб олган ва айғокчилар сигарет чекиб, бир-бири билан суҳбатлашиб, худди тўйда юргандай, у ёқ-бу ёққа бориб келишарди. Мени кўришиб, худди ари уяси тўзигандай, атрофга ёйилишди ва машиналардан битгаси ўрnidан жилиб, катта тезликда шаҳар марказига юрди.

Бу одамлар мени бир ҳафта йўқотиб қўйиб, энди топганларининг бахтиёрлигини яшардилар. Эртаси куни Ички ишлар вазирлигидан телефон қилишиб, менга шаҳардан чиқиш таъқиқланганини эслатишди ва агар бу таъқиқни бузсам, ҳибсга олишга мажбур бўлажақларини билдиришди. Аслида, улар менинг шаҳардан чиққанимни билишарди, аммо ҳибсга олишмаганди, чунки, шу кунлари Туркия Президенти Турғут Ўзол Ўзбекистонга келганди. Шу муносабат билан меникига бир гуруҳ турк журналистлари меҳмон бўлиб келишди. Янглишмасам, «Канал-6» телевизион гуруҳи ва бир нечта газета муҳбирлари ташриф буюришганди. Уларнинг ичида Туркияда таниқли журналист Женгиз Чондор ҳам бор эди.

Туркларни кўнгилдагидек меҳмон қилолмадим. Уйнинг атрофини ўраган айғокчилардан бирови меҳмонларга қарши бир провокация қилишидан чўчиб турдим. Албатта, айғокчилар ҳақида уларга гапириб, уларни чўчитиш мумкин эмасди. Ҳамма нарса яхши бўлиб кетади, дедим юзимда зўраки табассум билан. Меҳмонлар ҳам «албатта, мана, мустақилликка эришдингизлар, буёғи энди яхши бўлади», дейишди чин юракдан. Мен оптимист эдим. Турк қардошларим мендан ҳам оптимистроқ эдилар. Фарқимиз - улар демократиянинг секин-секин келишига ишонардилар, мен эса, унинг секин-секин эмас, тез-тез келишини истардим. Улар мисол қилиб, Туркиянинг 1946 йилги илк кўшпартияли сайловларини келтиришарди. Бу сайловлар сохталаштирилганди, аммо аммо ундан кейинги бўлган сайловда муҳолифатдаги Демократ Партияси ғолиб чиқиб, Аднан Мендерес Туркияда Бош вазир бўлган, ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий соҳаларда

демократик ислохотларни бошлаб берганди, деб бизни «юпатишарди» кардошларимиз.

Улар Туркия шарт-шароитидан ва Туркия тарихидан келиб чиқиб гапиришарди, мен эса, Ўзбекистон шарт-шароити ва Туркистон тарихидан келиб чиқиб гапиришим керакди, аммо гапирмасдим, чунки, биродарларим мени барибир тушунмаган бўлишарди. Чунки, Туркия бир буюк Империянинг маркази бўлган мамлакат эди. Бу Империянинг қолдиғи бўлган Туркия жумхурияти тамалларида ўша улуг салтанат анъаналари бўлмаслиги мумкин эмасди. Янгиликчи туркларнинг Усмонли Империясини рад қилгани худди жаҳли чиққан бола ўз отасига «сен отам эмассан», деб бакирганидай кулгили кўринарди. Ва албатта, Туркия Қутулиш урушидан кейин Отатурк ва Инўнининг авторитар бошқарувидан демократик давлатга ўтиш жараёнин яшади. Аммо буни Туркистон ёки айниқса, совет Ўзбекистони тарихи билан солиштириб бўлмасди. Чунки, Туркистон, унинг ичидаги бешта жумхурият Туркия каби Империя маркази эмас, балки, Империянинг провинсиялари, чекка маҳаллалари эди. Туркистон 135 йил Рус империяси истилоси остида яшади ва унинг мустақилликдан кейин чиққан коммунист «хон»ларини Отатуркка ўхшатиб бўлмасди, ҳатто Инўнига ҳам ўхшатиб бўлмасди. Нима бўлганда ҳам, Отатурк Усмонли Империяси зобити эди, тарбияси ҳам ўшанга яраша эди. Аммо Туркистон жумхуриятларида мустақилликдан кейин пайдо бўлган кўлбола диктаторлар том маънода тарбиясиз эдилар. Шунинг учун ҳам бизда «46 йилдан кейинги сайловда демократия ғолиб келиши» маҳол эди. Аммо буни Туркиядан келган меҳмонларга тушунтириб ўтирмадим. Улар умидли ва хушчакчақ эдилар. Мен ҳам уларга тақлид ҳилишга уриндим, нақадар эплайолдим, билмайман.

1993 йил. ЭВРИЛИШ

93-йилнинг бошига келиб, Ўзбекистонда «мустақиллик» демокогияси пайдо бўлди. Кечагина мустақилликка очиқ душман бўлган коммунистлар энди унинг меъморлари сифатида ўзларини танита бошлашди. Ҳатто «Мустақиллик ордени» таъсис қилиб, кўкракларига тақиб олишди.

Қайта қуриш даврида мустақилликни шиор қилгани учун Советлар диёрининг кушандаси саналган сиёсий муҳолифат энди

режим тарафидан мустақиллик душмани, дея танитила бошлади. Мухолифат халқ тинчлигини бузувчи, деструктив куч, ҳукуматининг ибораси билан айгганда, «қора куч» ўлароқ талқин қилина бошлади. Буни исбот қилиш учун мухолифатнинг конкрет жинойтлари кўрсатилиши лозим эди. Бу жинойтлар зудлик билан тўқиб-бичилди, шулардан илки «Миллий мажлис» иши эди. Бу сохта айбнома билан «Эрк» котиби Отаназар Ориф жаъми бир йил, «Эрк» аъзоси Саловат Умрзоков бир йил, «биликчи»лар Ҳазратқул Худойберди ва Олим Каримовлар бир неча ой қамоқда ўтириб чиқдилар. Бу Каримов режимининг «синов юриши» эди. Ҳали 20 йиллик қамоқ ва ўлим жазолари олдинда эди.

1992 йил августидан то 1993 йил баҳоригача КГБ тарафидан давомли кузатув остида яшадим ва деярли ҳеч бир фаолият кўрсатолмадим. Газеталаримизни чиқишдан тўхтатгандилар. Халқ билан учрашувга йўл қўйишмас, борган жойимизда провакатсиялар уюштириб, жанжал чиқаришарди.

1993 йил март ойида Бахтиёр Исобекнинг «Эрк йўлида» деган китоби босилиб чиқди. Чет элда босилган бу китобнинг бир неча юз нусхаси Тошкентда тарқатилди. Китоб «Эрк» апртиясининг қисқача таржимаи холини баён қиларди. 1993 йил апрел ойининг бошида ўша китоб учун мени ҳибсга олишди. Аввал партия офисига «сизни Ички ишлар Вазири суҳбатга чақирапти, мени юборди», деб бир полковник келди. Унинг машинасида бордик. Вазир Алматов қуюқ саломлашиб, мени ҳурмат қилишини, аммо баъзи одамларнинг чақимчилиги туфайли ҳукумат мен ҳақда ёмон фикрларга бораётганини айтди. Агар вақтингиз бўлса, пастда шаҳар прокурори Жўраев ўтирибди, унинг баъзи саволларига жавоб бериб кетсангиз яхши бўларди, деди.

Пастки қаватга индим. Тахтин исмли бир миршаб хонасида шаҳар прокурори Жўраев соатларча сўроққа тутди. У ерда ўн икки соат қолиб кетдим. Сўроқ охирида прокурор «Сиз мустақиллик душманисиз,» деди. Мен жавоб беролмадим. Менинг олдимда мустақилликнинг бугунги дўсти, кечаги ашаддий душмани бир одам турарди. Бу 20-аср эврилишларидан бири эди.

ҲИБС

Жўраев сўроғидан кейин, кечаси соат бирда, мени бошқа хонага олиб ўтишди. У ерда бўйнимдаги галстукни, шимимдан

камар ва оёқ кийимидан боғларни ечиб олишди. Соат ва чўнгагимдаги ашёларни ҳам олиб, чеккага қўйишди. Кейин ички ишлар Вазирлигининг бутун Советлар Иттифоқига донғи кетган ертўласига тушдик. Ертўла қаватда, лифтдан тушган ерда чап тарафда маҳбуслардан эшитганим «стакан»га киритиб, устимдан қулфлашди. «Стакан»да эгилиб турдим, чунки, томи жуда паст, эни ва бўйи бир метр келмайдиган ҳақиқий стакан эди. Ўтиришга иргандим, ўтирадиган жой жуда ифлос эди.

Ярим соат ўтар-ўтмас, эшик очилиб, қўлимга кўрпа-тўшак тутқазишди, узун даҳлиз бўйлаб юра бошладик. Камераларнинг эшиги икки қат темирдан бўлиб, очилганда жўда қаттиқ шарақ-шуруқ билан очиларди. Шундай шовқин билан битта камерага киритишиб, орқамдан эшикни қулфладилар.

Қўлтиқда кўрпа-тўшак, остонада бир лаҳза турдим. Қоқ эшикнинг тепасида электр чироғи ёниб турар ва бутун камерани кўриш мумкин эди. Икки қаватли учта ётоқ қўйилганди, унитаз ёнидаги устки биттаси бўш эди. Кўрпа-тўшакни ўшанга қўйдим. Камера аҳли истироҳатда экан. Тўрдаги «пастки қават»даги биттаси бошини кўтарди ва ўрнидан туриб, менга яқинлашди:

- Э, Муҳаммад Солиҳмисиз, бу ерда нима қилиб юрибсиз? - деди самимий ҳайрат билан.

- Бу ерда юришим мумкин эмасми? - дедим кулиб

- Йўқ, ундай демокчи эмасман, сизни нега қамашди? - деди соддадил маҳбус.

- Буни гаплашамиз ҳали, бироз чарчадим, узр, - дея «иккинчи қават»га тирмаша бошладим.

- Йўқ, ака, сиз у ерда ётмайсиз, ҳой фалонча, сен бу ёққа ёт, акамиз сенинг койканга ётсин, - деди мени қаршилаган бу одам.

- Йўқ, мен шу бўш койкага ётаман, - дедим.

- Унақаси кетмайди, дейишди бир овоз билан бешта маҳбус.

Ва мен жамоат кўрсатган тўрдаги ётоқда ётдим. Ётдим, ухлай олмадим.

Камерадош оғайниларнинг суҳбатлашгиси келарди, уларнинг саволларига жавоб бердим. Биттаси қашқадарёлик полвон экан. Бировни ўлдириб, қамалибди. Яна биттаси қароқчилик қилгани учун, бошқаси бировга суиқасд режалаштиргани, навбатдагиси пул ўғирлагани учун қамалган эканлар. Бешинчиси бир рус эди, у

Ўзбекистонда яшаса ҳам, Русия фуқароси экани, унинг долларларини ноҳақ мусодара қилишганини айтиб, кўп шикоят қилди. Ертўлада тўрт кун қолиб кетдим. Ҳар кун кечаси Жўраев келиб, ертўладаги бир хонада сўроқ қилиб кетарди. Ҳар кун юзимга қараб «қалайсиз энди,» дея илжаярди. Мен ҳам «рахмат, яхшиман,» деб илжаярдим. Ҳақиқатан яхши эдим. Камерадош дўстлар менга йўл-йўриқ кўрсатишарди. «Сўроққа бораркан, соқолни олиш лозим, терговчи сизни «синибди» деб ўйламаслиги керак,» деган доно маслаҳатлар бериб, таъқиқлаганган бўлса-да, қаердандир сартарошлик асбоблари топиб, соқолимни олишга ёрдамчи бўлишарди. «Бу ердан Тошент турмасига ўтайлик, сизга жаннат яратиб берамиз, ака, сиз ташвиш чекманг,» дея бу «қароқчилар» менга ҳукумат раво кўрмаган иззатни кўрсатдилар, Оллоҳ уларга ҳидоят берган бўлсин.

Тўртинчи кун, чет эл жамоатчилиги тазйиқи остида бўлса керак, мени ертўладан чиқаришди.

Бир милиса подполковниги (исми Ботир эди, шекилли) машинасида уйга кузатиб қўйди. Унинг йўлда айтган гапи ҳеч эсимдан чиқмайди. «Солиҳ ака, нима қиласиз шу жанжални, мана сизни қамашди, биров «мик» этдими? Халқингиз ҳали бу нарсаларга тайёр эмас,» деди миршаб. Унинг гапи ханжардай ботди. Уйга келдим, оилани севингирдим, аммо юрак ғаш эди. Ичимда ҳалокатли тушқунлик ҳис этдим. Ожизликни доим рад қилган ғурур ортиқ йўқ эди. Кимдир «сенинг йўлинг тўғри,» дейишини истардим. «Сен доим тўғрини гапирдинг, ҳеч кимга хиёнат қилмадинг, миллатингга доим яхшилик тиладинг,» дейишини истардим Айни пайтда, бундай истакнинг нақадар уятли эканлигини билардим. Чунки, мен одамларга далда бериш учун майдонга чиққандим, улардан далда олиш учун эмас.

Сиёсат - тош ёмғири остидаги ҳаётдир. Бу тошларни гуллар каби қабул этмоқ сенга фарз. «Мени тушунмадингиз, мен бошқа нарсани айтаяпман,» дея олмайсан, чунки, бу фойдасиздир. Тушунмасилик - бошқаларнинг вазифаси, айтиш эса, сенинг вазифанг. «Фалончи хиёнат қилди,» дейишга ҳам ҳақнинг йўқ, чунки, ҳеч ким сен танлаган ғояга содиқ бўлиш мажбуриятида эмас. Бу йўлга кирдингми, изтиробга қарши исён этма. Оллоҳга шукр қил. Зотан, бутун умринг давомида шу ҳаётни орзу қилгандинг, шу ҳаёт ҳаёлида шеърлар ёзгандинг, мана, ўзи

қаршингда турибди, қабул эт. Фақат иккиланма, шубҳаланма, шикоят қилма, инграма. Бу йўлдан қайгиш йўқдир. Ё ғозий ё шаҳид, Оллоху акбар...

МАВЛОНО РУМИЙ

Эртаси куни «кўз ойдин»га дўстлар келишди. Бирга чойхонага кетдик, чойхона ошидан едик. Кузатувчилар аввалгидан ҳам яқинроқ таъқибга олгандилар. Кайфиятимиз кўтарилмади. Мен сафдош дўстларга, «агар бугун яна олишса ва уч кун ичида қўйиб юборишмаса, билинг-ки, сиёсий очлик бошлаган бўламан, жамоатчиликка шундай эълон қилисизлар,» дедим. Аммо у кун тегишмади. У кун уйда ётдим.

Кечаси ғаройиб туш кўрдим. Қоп-коронғу икки қаватли уйда зинапоярларда юғуриб, айғокчилар билан отишаяпман. Бир нечтасини ўлдирдим, аммо кўпчилик эди, бостириб келишаверарди, иккинчи қаватга чиқиб, деразасидан бир арча дарахтига сакрадим... ва узоқ учдим. Ерга тушганимда бу коронғи уйнинг осмонда муаллақ турганини англадим. Аммо тушган жойим бир чаманзор эди. Гул-чечаклар шу қадар рангдор эдилар-ки, кўз қамашарди. Ям-яшил чим устида хачирга миниб, нуроний бир чол турарди. Юзидаги ифода жиддий эди. Мен ихтиёрсиз равишда унинг ёнига бориб, таъзим қилдим (ҳаётда таъзим қилиб кўрмаганман). Бу ҳаракатим ўзимга ҳеч эриш туюлмади. Мўйсафид сассиз тил билан ҳаракатимни маъқуллади. Ёнимга боқдим, гулзор ичида яна бир хачир турарди. У меники эмиш. Унинг жиловини тутган ёш йигит хизматкорим экан. У шикоят қилиб «Сиз менга ўз эшагингизга кўра ёмонроқ муомала қилдингиз,» деди телепатик тил билан. Эшак ҳам айна тилда «хизматкор тўғри айтаяпти,» деди. Мен ҳар икколовидан ҳам кечирим сўрадим. Ғаройиб, ажиб бир мувозанат, бир ҳузур вужудимда ҳоким эди. Умримда ҳеч қачон бу қадар сокинлик туйғусини яшамагандим. Энг ҳайратланарлиси, мен кибрсиз эдим.

Ўша куни кечқурун яна ички ишлар Вазирлигига чақиришди. Яна соат бирларда Тахтин хонасидан бошқа хонага ўтказишди. Агар ертўлага туширмоқчи бўлсаларинг, уйдан бошқа кийим олиб келишсин, телефон қилай, дедим. Майли, бугун уйингизда ухланг, эртага гаплашамиз, дейишди.

Уйга соат кечаси иккида келдим. Хотинга агар эртага камашса, Хоразмга кетинглар, мен чиккунча Хоразмдан келманглар, дедим. Унга кечаги тушимни айтгандим, яхши туш, деб йўримлади. Эртаси кунни миршаблар тегишмади.

Яна бир кундан сўнг ярим тунда уйга ёзувчи Мамадали Маҳмуд бошлиқ бир гуруҳ дўстлар келди.. Улар «эргалаб сени олишади, бу ердан кетишинг керак,» дейишди. Мен уйқум келаётган эди, «эртага гаплашайлик,» деб уларни зўрға жўнатдим.

Мен Ўзбекистондан кетишни истамасдим. Буни хотинга айтдим, у ҳам маъқуллади. Мени камасалар, оила Хоразмга кўчадиган бўлди, буни маслаҳатлашиб олдик. Хотиржам уйкуга кетдим. Аммо соат тонгги тўртта яна уйғотишди. яна ўша «делегатсия». Мамадали куюниб гапирди, қамокда ҳеч нарса қилолмайсан, лекин ташқарида бир ишлар қилишинг мумкин, деди. Агар қамалсанг, йигитларнинг ҳам руҳи тушиб кетади, ташкилот ўлади, деди. Улар билан кўчага чиққанимда, соат беш эди. Негадир, уй атрофида кечаю кундуз ўраб турадиган кузатувчилар кўринмасди. Бундан сал шубҳаландим. «Менинг Ўзбекистондан кетишимни ҳукумат ўзи уюштирмаётганмикин?» деган фикр пайдо бўлди. Келган дўстлар ичида биттаси аввал милитсияда ишлаганди, бу гумонни янада кучайтирди. Лекин буни ҳеч кимга айтмадим, чунки, бу одам бир неча йилдир ташкилотга муҳим хизматлар қилганди, уни инжигишни истамадим. Хуллас, қатъий бир қарорсиз, иккилана-иккилана Бокуга кетдим. У ерда Озорбойжон Президенти Абулфайз Элчибей билан кўришдик. Сизнинг вазиятда ташқарида фаолият олиб бориш оптимал йўл, деди Элчибей. Бу фаолият учун ёрдамини аямаяжagini айтди.

АБУЛФАЙЗ ЭЛЧИБЕЙ

Озорбойжоннинг туркчи идеалистларидан эди. Етмишинчи йилларда, Ҳайдар Алиев Озорбойжон КГБси бошлиғи бўлган пайтларда, Элчибей ўз ғоялари учун қамокда ўтириб чиққанди.

Қайта қуриш даврида Озорбойжон Халқ жабҳасини тузди. 1992 йил ёзида халқ унга у лойиқ бўлган таважжуҳни кўрсатиб, ўлкага президент қилиб сайлади. Элчибейнинг инсоний фазилатлари қусурсиз эди. Ҳалол ва халқи учун ҳар қандай фидокорликка тайёр киши эди. Халқ уни ҳокимиятга келтирганди, аммо атрофидагилар халқдан эмасдилар. Моддий манфаат учун ҳар

қандай пасткашлиқдан тоймайдиган совет типідағи бюрократия ўраб олғанди уни. Бу бюрократия заңқири унинг қўл-оёғини дарров чирмаб олди ва у рахбарлик қилган бир йил давомида ҳеч бир соҳада одим оттирмади. Элчибей характеридағи либерализм давлат фаолиятида фойдадан кўра зарар келтирди, деган қаноат мавжуд. Балки, бунда жон бордир. Аммо бу хусусда ҳакамлик қилиш яна ўша халқнинг ҳаққидир.

15 апрел куни Истанбулга келдим. Ҳаво майдонида Озорбойжоннинг Истанбулдағи Бош Консули, эски дўстим, шоир Аббос Абдулла қаршилади. Унинг уйида тун бўйи ухламай дардлашдик. Икки кун сўнгра, 17 апрел куни Туркия президенти Турғут Ўзол қабул қиладиган бўлди. Учрашув соати йигирма-ю ўттизга белгиланган эди. Соат ўн тўрт ўттизда Истанбулдан Анкарага учоқда келдим. Бошбоқонлик (Премер-министрлик)дан маъмурлар кутиб олишди. Уларнинг қиёфасидағи саросимани кўриб, «нима бўлди, тинчликми?» деб сўрадим. Афсус, тинчлик эмас, уч соат аввал Президентимиз вафот этди, дейишди.

ТУРКЛАРНИ ТАНИМОҚ

Ҳар бир бир халқда уни бошқасидан фарқ қилдирувчи энг камида битта юз ифодаси бор, бу қолган ифодаларга нисбатан бўртиброқ кўринади. Бир халқ мансубининг юзида ақл ифодаси устун бўлса, иккинчисиникида зако, учунчисиникида қаттиқюраклилик устун ва ҳақозо. Мен турк кишисининг юзидағи энг устун ифода ҳаё ифодаси деган бўлардим. У гоҳ-гоҳ соддадиллик ифодаси билан мусобоқаллашиб туради, аммо аксарий ҳолларда ўз устуворлигини сақлайди. Юзига қараб, Онадўли инсонини Истанбулда, Кёлнда, Парижда, Амстердамда, Нью-Йоркда ва дунёнинг ҳар қандай бурчағида таниб олса бўлади. Шаҳарлашма (урбанизатсия) бутун дунёда бўлганидек, туркларнинг ҳам этник хусусиятларини мутаассир этгани шубҳасиздир. Аммо характер ўлароқ турклар Оврупо ва Осиё халқлари орасида ўз оригиналлигини кўпроқ муҳофаза қилаолган этник гуруҳдир. Албатта, турк деркан, ирқий маънода тушунмаслик лозим, маданий маънода тушунмоқ керак. Турклар асрлар давомида Онадўли тупроқларидағи бошқа қавмлар билан қоришиб яшаган, юз фойиз ирқий тозалик бўлиши мумкин эмас, бу - императорлик қуриб, дунёнинг ярмини идора этган бир этноснинг

Ўз ҳукмронлиги учун тўлаши шарт бўлган тавондир. Одатда, императорлик шамсияси остида яшаган этник озчиликлар ўзларининг ассимиляцияга қилишаётгани ҳақида гапиришса ҳам, кўпчилик саналган этник гуруҳ ҳам бу озчиликларга ўзининг бир парчасини бериб, ассимиляцияга бўлиши қонуний жараёндир. Фақат бу ҳақда гапириш уйдум эмас.

Лекин минг йил давом этган жўғрофий, иркий, маданий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий эврилишларни бошидан кечирган Онадўли турклари ҳатти-ҳаракат ва одатлари билан, ҳатто кулишлари-ийғлашлари билан, ўзбекларга шу қадар ўхшарди-ки, мен инсон зотини «бир-бирини топсин дея қавм-қавм яратган» Олоҳу таолонинг қонуни нақадар мустаҳкам эканига яна бир марта шохид бўлдим.

Туркияга илк даъфа 1992 йилда келдим. Истанбулни фақат русларнинг «Қочиш» деб аталган оқ гвардиячиларга бағишланган филмида кўргандим. Аммо Истанбулнинг оломонли кўчаларида илк бор кезаркан, бу шаҳарнинг бегоналигини сезмадим. Гўё бу ерларда узоқ йиллар яшагандай эдим. Одамларнинг истараси (ситораси, юлдузи) иссиқ эди. Ўша 1992 йилда раҳматли Турғут Ўзол билан «Турк ўчоқлари» жамиятининг 85-йиллигида танишгандим. У «махсус келинг, бир гаплашайлик» деганди. Гаплашмоқ насиб этмади. Ўрта Осиё турк жумҳуриятлари саёҳатидан чарчаб, асабий бир ҳолда қайтган Туркия президенти Турғут Ўзол 1992 йилнинг 17 апрелида вафот этди.

Мен учун узоқ йиллар давом этган хижрат ҳам шу кундан бошланди. Анқарада бир дўстимиз мен учун ижарага тутган уйда ўтириб, бир ҳафта аввал Тошкентда кўрган тушимни эсладим. Жалололдин Румий бу тушга бекорга кирмаган экан...

1999 йил

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ	3
БИРИНЧИ БЎЛИМ (1960-1982 йиллар)	
ТУРГУНЛИКНИНГ ДОРИЛОМОН ЙИЛЛАРИ	4
ИДЕАЛИСТЛАР	16
ЎЗБЕКЧИЛИК	21
«ЁШЛИК»НИНГ ИНТИҲОСИ.....	22
ИККИНЧИ БЎЛИМ (1983-1993 йиллар)	
АНДРОПОВ ВА ЧЕРНЕНКО	24
АДАБИЁТ ФЕТИШИЗМИ	26
БЕГОНА	30
ТУШ	35
АМАЗОН ХОТИН	41
1985 йил. ПОЛИТБЮРОГА МАКТУБ	49
ГОРБАЧЕВ	53
НАСАБСИЗЛАР	56
1986 йил. ВАТАННИНГ ҚАЙТИШИ	60
ТУРКЛАР	64
ПЛЕНУМ	65
ДЕКАБР ВОҚЕАЛАРИ	68
1987 йил. «ОИЛАНИ ПЛАНЛАШТИРИШ».....	70
ШЕЪРИЯТ ЗИРҲИ.....	72
СЕНТИМЕНТАЛ ХАЛҚЧИЛЛИК	74
1988 йил. ТАШҚАРИГА САЁҲАТ	78
ШОИРЛИК МАҚОМИ	81
КОТИБЛИК	83
«БИРЛИК» ТАШКИЛОТИНИНГ ТАЪСИСИ	85
БИРИНЧИ МИТИНГ	87
1989 йил. АКАДЕМИККА МАКТУБ	91
ХАЛҚ ҲАРАКАТИДАГИ ИЛК ТАЖРИБАЛАР	95
ПАССИВ АКТИВ	97
“НОМЗОДЛИККА” НОМЗОД	103
СОВЕТ ПАРЛАМЕНТИ ВА САХАРОВ	105
МАРКАЗҚЎМНИНГ ИЛТИФОТИ	109
ИЛК ҒАРБЛИК СИЁСИЙ АРБОБ	111
ҚУРУЛТОЙ	114
ҚУЛУПНАЙ ҒАВҒОСИ	116
ЯНГИ СЕКРЕТАР	120
ҚОЧИШ ОРЗУСИ	122
САЁҲАТНИНГ ҲИКМАТИ	131

ҚОЧИШ	133
1990 йил. ЯНГИ ТАШКИЛОТ	135
СОКИН САЙЛОВ	137
АМЕРИКА	138
ЯНГИ ТОШКЕНТ	142
«ЭРК»НИНГ БИРИНЧИ ҚУРУЛТОЙИ	148
ОЛМОНИЯ	150
ЎШ ВОҚЕАЛАРИ	153
МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ	154
ЯНГИ КОНСТИТУЦИЯ ХАЁЛИ	160
ДИНИЙ ГУРУҲЛАР	162
БЕРЛИН ДЕВОРИ ВА ТУРКИЙ БИРЛИК ҒОЯСИ	166
УММАТЧИЛИК	168
1991 йил. РЕФЕРЕНДУМ	169
ХУНТА	171
БИР ҲОВУЧ ХАЛҚ.....	173
ҲАССОС МАВЗУ – МУСТАҚИЛЛИК	174
«ЭРК» ҚУРУЛТОЙИ	176
ҲУКУМАТНИНГ МУСТАҚИЛЛИГИ	181
«ЭРК» - РАСМИЙ ПАРТИЯ	182
ДЕМОКРАТИК ИҲТИЛОЛ	184
ПРЕЗИДЕНТ САЙЛОВИ	187
16 ЯНВАР	191
ТАФТИШ ГУРУҲИ.....	194
1992 йил. ЖИПСЛАШУВ	195
АҚШ ДАВЛАТ СЕКРЕТАРИ ТАШРИФИ	197
ДЕМОКРАТИК КУЧЛАР ФОРУМИ	198
САРОЙДАН ЧАҚИРИҚ.....	204
НАМАНГАН ВОҚЕАЛАРИ	211
«МИЛЛИЙ МАЖЛИС».....	211
СЕНАТОР ПРЕСЛЕР	212
ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ҲАНГОМАСИ	213
ЁЛҒИЗ НАМОЙИШЧИ	215
ТАНҚИД	218
АЙБНОМАЛАР ВА АЙҒОҚЧИЛАР	219
УЙ ҲИБСИДА	221
ДАВЛАТ СИРЛАРИ	221
ТУРК ЖУРНАЛИСТЛАРИ	245
1993 йил. ЭВРИЛИШ	246
ҲИБС	247

МАВЛОНО	РУМИЙ	250
АБУЛФАЙЗ	ЭЛЧИБЕЙ	251
ТУРКЛАРНИ	ТАНИМОҚ	252

ЙЎЛНОМА

(Хотира)

Муҳаммад Солиҳ

Y O L N A M E

(Hatıra)

Muhammed Salih

Тўпловчи: Пирмуҳаммад Холмуҳаммад

Hazırlayan: Pirmuhammed Halmuhammed

Муҳаррир: Камолиддин Йўлдош

Muharrir: Kemaleddin Yoldaş

Тираж: 500 дона

Tiraj: 500 adet

ISBN: 978-605-62880-8-1

Baskı: İhlas Gazetecilik A.Ş.

Merkez Mahallesi, 29 Ekim Caddesi, İhlas Plaza No: 11A/41

Yeniöosna – Bahçelievler / İstanbul

Tel: +90 212 454 3000